

Генрик Мейнандер

Історія Фінляндії

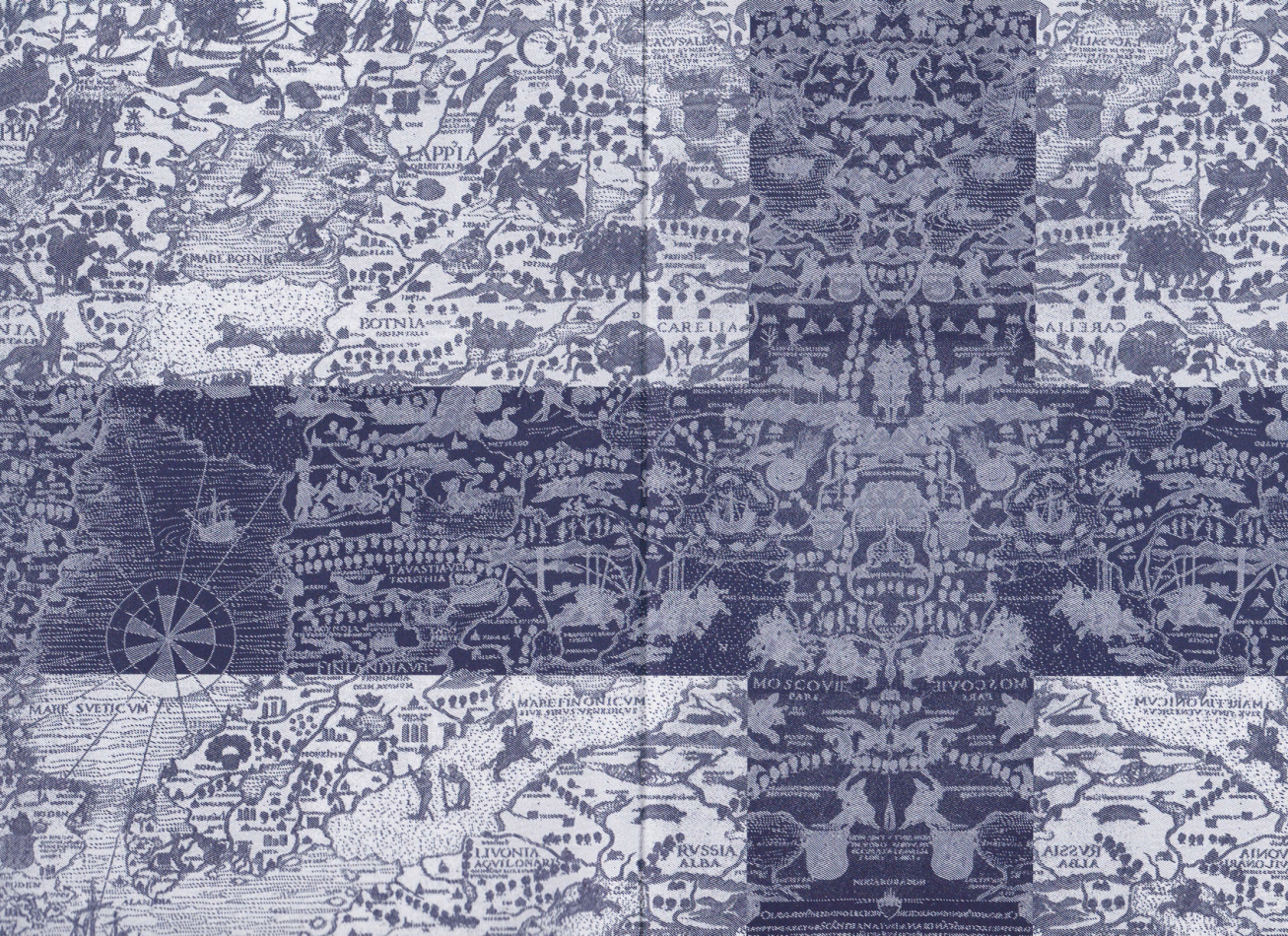
Лінії, структури, переломні моменти

Генрик Мейнандер

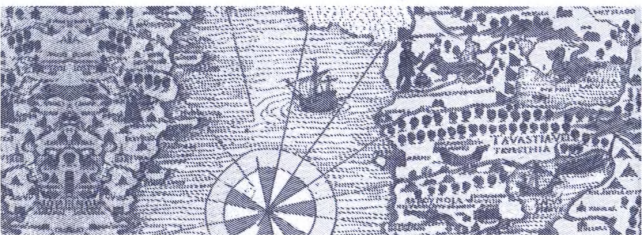
Історія Фінляндії

Історія Фінляндії

*Переклала зі шведської
Наталя Іваничук*

Генрик Мейнандер

Історія Фінляндії

Лінії, структури, переломні моменти

Львів 2009

ББК 63.3(0)

М 45

*Перекладено за виданням: Henrik Meinander. Finlands historia.
Linjer strukturer vändpunkter. Söderströms i Atlantis, 2006*

*Переклад здійснено за підтримки:
FILI (Finnish Literature Information Centre)*

*Висловлюємо подяку за підтримку:
Посольству Республіки Фінляндія в Україні та особисто
Надзвичайному і Повноважному Послові Крістеру Міккельсонові;
Центру країн Північної Європи ЛНУ імені Івана Франка*

Розділ 2 переклала Ганна Мамчур, а розділ 9 — Софія Косарчин

Літературний редактор Мирослава Прихода

Видавець Василь ГУТКОВСЬКИЙ

ISBN 978-966-441-143-8

© Генрик Мейнандер, 2009
© Наталя Іваничук, переклад, 2009
© Василь Габор, автор проекту, 2009
© Худ. оформл.: Дмитро Конохов, 2009
© ЛА «Піраміда», макет, 2009

ЗМІСТ

<i>До читача</i>	7
1. Біля джерел історії	9
Перші мешканці країни	10
Вікінги та хрестові походи	13
Виникнення шведської держави	16
Землеробство і торгівля	19
2. Зародження княжої держави	24
Кальмарська унія	24
Реформація як політика	28
Адміністрація та економіка	32
Війни та міжусобиці	36
3. Могутня північна монархія	40
Рушійні сили експансії	41
«Епоха графа»	44
Зелене золото	48
Єдина лютеранська культура	51
Єдиновладдя і катастрофа	55
4. Стокгольм – Санкт-Петербург	59
Місто на Неві та Свеаборг	59
Економічні й соціальні перетворення	63
Епоха практицизму	68
Густавіанська епоха	72
Фінська війна	76
5. Pax Russica	79
Приєднання до Росії	79
Новачії імператора	84
Довге прощання	87
Утвердження національної самосвідомості	91
Напередодні Кримської війни	96

6. Розширення автономії.....	101
Відродження сейму.....	101
Національна і глобальна політика.....	104
Перші кроки індустріалізації.....	108
Громадянське суспільство.....	112
Становлення культури.....	116
Протистояння і відокремлення.....	120
7. Боротьба за незалежність.....	127
Громадянська війна.....	127
Нерішучий парламентаризм.....	133
Економічний приріст і технології.....	138
Національне, сучасне, популярне.....	143
Уроки Зимової війни.....	146
Ненадійний союзник.....	152
8. Добробут і нейтралітет.....	158
У тіні «холодної війни».....	158
Структурне реформування.....	164
Соціальне та міське.....	170
Культурна революція.....	174
Активна зовнішня політика.....	179
Зміна влади.....	184
9. Фінляндія та Європа.....	189
Швидке переорієнтування на Захід.....	189
Криза та оновлення.....	195
Національна деконструкція?.....	199
Європейські перспективи.....	204

До читача

Думка написати цей оглядовий історичний трактат зродилася під час видавничого форуму в Гьотеборзі восени 2002 року. У людському мурашнику книжкового ярмарку мене смикнув за рукава директор видавництва WSOY Алексі Сілтала і без довгих передмов попросив написати для широкого кола читачів нову повну версію історії Фінляндії. Ідея була, звісно, привабливою, а що мене заохочували з усіх боків, то я таки наважився її зреалізувати.

Кожний історик, беручись до написання монографії, опирається на дослідження своїх попередників, однак постійно добирає факти і різні їхні інтерпретації, унаслідок чого постає цілком новий твір з власними акцентами та перспективами. Мета цієї праці – узагальнити найважливіші наукові досягнення останніх десяти-п'ятнадцяти років та вибудувати хронологічну цілісність, що водночас є моїм баченням історії Фінляндії.

Я прагнув послідовно проаналізувати становлення Фінляндії як суверенної нації та держави, що перебуває у постійній і часто суперечливій взаємодії з суспільним розвитком інших країн Балтійського регіону, Європи та світу загалом. Я хотів також звернути увагу на особливі природні ресурси Фінляндії, культурну специфіку й технологічний потенціал, бо саме ці чинники зумовили реакцію країни на впливи ззовні. Насамкінець, я мав намір показати, що численні переломні моменти в історії Фінляндії були випадковими результатами дивовижних ланцюгових реакцій всесвітньої історії.

Я широко вдячний моїм редакторам Андерсові Бйорнсонові, Райнерові Кнапасові та Панові Пульмі за слушні зауваження і доповнення до рукопису, хоча, звісно, відповідальність за можливі огріхи беру цілком на себе. Книга видана за фінансової підтримки фонду Альфреда Корделіна і Шведського культурного фонду, яким я також широко дякую.

Гельсінкі, серпень 2006

Г. М.

Біля джерел історії

Коли близько 24 000 років тому (22 000 до Р. Х.) останній льодовиковий період досяг апогею, тодішній Європейський континент дуже відрізнявся від нинішнього. Всю Північну Європу, велику частину британських островів й Альпи скупав панцир материкової криги, товщина якої сягала одного, а місцями й трьох кілометрів. Густанаселені нині регіони Центральної Європи були субарктичною тундрою з вічною мерзлотою, тоді як південні обшири континенту вкривали хвойні та мішані ліси. Середньорічна температура на Землі наступні 14 000 років підвищувалася. Льодовикова крига поволі танула, забуяла рослинність, дика звірина масово мігрувала через увесь континент, а за нею у цю північну частину світу прийшли перші люди.

Танучи, материкова крига залишила по собі глибокий

слід. Не буде перебільшенням стверджувати, що географія Північної Європи – це монументальний пам'ятник відступові льодовика. Маси криги притиснули своєю вагою землю, а коли тиск послабився, суходіл поволі почав підніматися. Цей процес триває досі (30—100 см/100 років). Зростання температури 13 000 років тому (11 000 до Р. Х.) урвалося тисячолітнім періодом похолодання, уздовж південного та південно-східного краю льодовика утворилася велетенська гряда з сипких кам'яних порід, яка простягнулася від південно-західного кінця Фінляндії аж до її східних регіонів. Озера Фінляндії – а їх майже 188 000 – теж є своєрідним пам'ятником льодовиковому періодові; вони виникли в розколинах і котлованах, що їх залишив у скельних масивах льодовик.

Перші мешканці країни

Найдавніші сліди людської культури у Північній Європі походять, ймовірно, з Естерботнії, на заході Фінляндії. Наприкінці 90-х років XX століття у печері в Лаппф'єрді знайдено деякі предмети, які, на думку багатьох дослідників, свідчать про перебування неандертальців, що жили тут 40 000 років тому. Це була сенсаційна знахідка, бо материкова крига, відступаючи, знищила всі людські сліди тої давньої епохи. Наступне свідчення про існування людської культури в північних регіонах датується 8 500 роком до Р. Х., коли виникли поодинокі поселення мисливців та добувачів у Данії, Сконе (Швеція), Балтії, Південній Фінляндії та Північній Норвегії.

В ті часи більша частина нинішньої Фінляндії ще перебувала під водою, отже, перші люди прийшли сюди з півдня та південного сходу. Неможливо з певністю сказати, якою мовою розмовляли ті кочівники. Думки вчених щодо цього дуже різні. Одні стверджують, що фінською мовою, яка належить не до індоєвропейської, а до уральської групи мов, у Фінляндії розмовляють лише останні 1 500 років. Інші прийшли до висновку, що первісні мешканці розмовляли мовою уральської групи, різні варіанти якої були поширені в європейській частині нинішньої Росії та в Прибалтиці. Якщо підтвердиться друга теорія, це означатиме, що одна і та ж мова домінує у Фінляндії ось уже понад 10 000 років – до наших днів.

Хай там як, з генетичного погляду сучасна фінська нація є наслідком постійної міграції з усіх сторін світу, насамперед з півдня та заходу. Перша хвиля переселенців перетнула Фінську затоку близько 2500–2000 років до Р. Х. Ще за кілька століть відбулося таке ж переселення з сучасної Середньої Швеції, яке в різні історичні епохи тривало з перемінною інтенсивністю. Винятком є саамське населення Лапландії та деяких регіонів нинішнього Північного Калотта. Генетично лапландці – нащадки насамперед кочівників, які колись заселили північну Норвегію та узбережжя Північного Льодовитого океану вздовж північного берега Атлантики.

Коли говоримо про давню історію Фінляндії, важливо взяти до уваги дві обставини. По-перше, цей регіон був настільки віддалений від тодішніх землеробських культур Середземномор'я, що технічні інновації та нові методи виробництва доходили сюди

дуже поволі й з великими труднощами. По-друге, клімат і природа були тут настільки суворими, що навіть з розвитком рільництва в південно-західній Фінляндії на початку нашого літочислення (перші 400 років після Р. Х.) регіон міг прогодувати щонайбільше кілька десятків тисяч мешканців. Інакше кажучи: коли народився історичний Ісус Христос, на великих обширах середземноморського регіону процвітала землеробська культура, надлишок виробництва якої став стабільним економічним підмурівком для військового панування, адміністрування і високої культури Римської імперії. Тоді ж більша частина нечисленного населення на північ від Фінської затоки рибалила і полювала, скотарювала, традиційно розставляла силця на дичину, а також примітивно обробляла землю, переважно випалювала ліс під ниви.

Північна Європа ніколи не входила до складу Римської імперії, однак завдяки жвавим торговим контактам, які встановилися між імперією та Балтикою, римські товари, звичаї та різноманітні нововведення поширювалися далеко на північ. Найдавніші писемні згадки про фінів (rhinoi) містяться подекуди в описах мандрівки до берегів Балтійського моря давньогрецького географа Піфея (IV ст. до Р. Х.). Римський історик Тацит у трактаті *Германія* (98 рік після Р. Х.), описуючи народи та культури, які населяли узбережжя Балтійського моря, також згадує фінів (fenni), що мешкали за північним морем, забутих богами і людьми, злиденних, але щасливих.

Його характеристика свідчить про те, як римляни ставилися до північних варварів. Фактично саме на той час припадає значне розширення контактів між Римською імперією та Балтійським регіоном. Це підтверджують, зокрема, численні знахідки римських монет у населених районах південно-західної Фінляндії. Розкол Римської імперії та занепад Західного Риму були тривалими процесами, однак Північна Європа цього майже не помітила. Від V до IX сторіччя після Р. Х. чисельність населення та поселень у балтійських регіонах помітно збільшувалась. Зростав матеріальний добробут, а водночас на регіональному рівні розвивалася щораз прогресивніша суспільна формація. Поширення скотарства й рільництва привело до розшарування суспільства та появи класу вождів. У південній частині Скандинавії і Балтії вже тоді були регіональні вожді (гьовдінги), які називали себе королями і конкурували між собою.

На північ від Фінської затоки суспільний розвиток відбувався за схожою схемою, однак повільніше і з меншим розмахом. Осіле населення від VIII століття концентрувалось здебільшого в південно-західних прибережних районах, на родючих землях уздовж ріки Кумо та на берегах її озерної системи в Сатакунді й Тавастланді. Приріст осілого населення відбувався також на Аландських островах і в прибережних районах південної Естерботнії. У цей період (V–IX ст. після Р. Х.) зміцніли торгові контакти й активізувалася міграція населення до середньої Швеції (у зворотному напрямку – теж), де тоді вже виникли торгові центри, які динамічно розвивалися, і могутні громади під орудою гьовдінгів. Решту Фінляндії населяли нечисленні племена саамів, вони кочували величезними територіями аж до XVI століття, добуваючи собі харч полюванням та рибальством; доходили й до південної Фінляндії.

Величезний регіон, який щойно в XV сторіччі почав називатися Фінляндією, не був ще ані державною, ані культурною цілісністю. У найродючіших місцевостях урядували окремі роди, чи радше, клани, які наприкінці цього періоду (VII–IX ст.) об'єднувалися в оборонні союзи, а іноді навіть присягали на вірність наймогутнішим гьовдінгам середньої Швеції. Тісні зв'язки Фінляндії з землями на захід та південь від неї тривали на той момент уже майже два тисячоліття, а отже, можна припустити, що чимало купців та гьовдінгів володіли давньоготською, прагерманською та прашведською мовами, які залишили виразний слід у фінській мові. Як уже згадувалося, уральська мовна група, до якої належать також естонська та угорська мови, не є індоєвропейською. Структура фінської мови суттєво відрізняється від структури основних європейських мов, однак завдяки численним запозиченням фінська мова в культурному сенсі розвивалася у тісній взаємодії з індоєвропейськими мовами. На розвиток фінської мови особливо відчутно вплинула шведська мова, яка в другому тисячолітті домінувала в багатьох прибережних місцевостях.

Вікінги та хрестові походи

Перший етап масового заселення Фінляндії та поширення культури розпочався всередині VIII і тривав аж до XIV століття. Тоді у Північній Європі панував відносно теплий клімат, що вкупі з нововведеннями в рільництві та мореплаванні змушувало населення шукати нові для освоєння землі далі на схід. Так хлібороби з південно-західних обширів та з Тавастланду, які випалювали ліси під нові орні землі, почали заселяти східні «озерні» райони Фінляндії, Карелію та північні береги Ладозького озера. Південні ж береги Ладоги поступово займали слов'янські племена, економічним центром яких став Новгород. Фінська східна експансія привела до виникнення близько 1000 року самобутньої карельської культури. Отож, приблизно тисяча років тому на північ від Фінської затоки проживали три племена: фіни, тавастландці й карели.

Це переселення народів частково збіглося з походами шведських вікінгів на схід понад північним берегом Фінської затоки, через Неву і Ладогу, далі – на південь, через землі Київської Русі до узбережжя Чорного моря і Константинополя. Немає жодних доказів, що в цих виправах постійно брали також участь фінські кораблі з власною залогою. Очевидно, однак, те, що природні гавані й торгові порти на берегах Фінської затоки та Ладозького озера могли слугувати вікінгам, яких ще називали варягами, місцями перепочинку. Популярна історична література часто зображує походи вікінгів (800–1025) грабіжницькими набігами. Насправді ж вони вели торгівлю, здійснювали колонізацією та адміністративно реорганізовували політично слабкі або ж іще незаселені регіони Європи. Таке відбувалося і на Заході, і в Київській Русі, де варязькі проводирі захопили владу в Новгороді (862), а згодом у Києві (882), заклавши підвалини такої могутньої згодом руської держави. Епоха вікінгів в економічному та культурному сенсі стала і для Фінляндії першим важливим кроком до державної інтеграції, процесу, який набув широкого розмаху в XII столітті, а наприкінці XIII привів до об'єднання великих територій сучасної Швеції та Фінляндії в єдиному королівстві.

Не існує жодних писемних джерел фінської епохи вікінгів, зате зберігся багатющий фольклор, який ще від XVIII сторіччя ретельно збирали, і який своїм корінням сягає дохристиянського суспільства. Одним з перших збирачів фінськомовного фолькло-

ру був Еліас Льоннрот (1802–1884). Узявши собі за зразок твори епох античності й романтизму, він опрацював і об'єднав давні пісні в цілісну літературну оповідь. Перша версія цієї оповіді вийшла 1835 року під назвою *Калевала*. Твір відіграв виняткову роль у формуванні фінської національної самосвідомості й став національним епосом Фінляндії не лише завдяки народній мудрості та вишуканості художнього слова, а й тому, що відтворював фінську історію ще до входження Фінляндії до складу Швеції. Народні поети передали нащадкам знання про суспільство часів вікінгів, описуючи все: від впливових сільських ковалів та зручного рибацького реманенту до кривавих міжусобиць і народної міфології.

Те, що Північна Європа ніколи не перебувала під пануванням Римської імперії, призвело до її майже тисячолітньої ізоляції від християнської церкви. І лише у VI столітті отці церкви почали тлумачити заповіді Ісуса Христа як заклик до варварів з-поза меж Римської імперії повернутись до християнської віри. Перші свідчення появи християнського вчення у Фінляндії стосуються саме VI сторіччя, а вже з VIII та IX століть хрест доволі часто з'являється на прикрасах та інших предметах розкоші як об'єднувальний символ і талісман щастя. Іншою ознакою поширення християнських звичаїв стала відмова знаті від кремації померлих, натомість поступово утвердилася традиція поховань у землі.

Схожі процеси відбувалися у Швеції та країнах Балтії. Християнські символи й обряди поширювалися завдяки торговельним контактам. У 20-х роках IX сторіччя папський капітул, керуючись духовними й політичними чинниками, вирішив розпочати активну проповідницьку діяльність на півночі Європи. Виконання цієї місії доручили монахові з Бремена Ангарові, якого згодом назвали апостолом Скандинавії. Року 829 він прибув до Бірки, торговельного міста вікінгів на сході середньої Швеції, а за якийсь час його було призначено архієпископом Бремена. Німецьке місто стало на наступні двісті років головним осередком християнізації Північної Європи. Однак лише на початку XI сторіччя церква в скандинавському суспільстві утвердилася настільки міцно, що можна було говорити про християнську Північ. У Фінляндії та країнах Балтії цей процес відбувався повільніше, бо організована місіонерська діяльність тут розпочалася щойно в XII столітті.

У Балтії християнізація населення часто набувала брутальних форм. Ідеться про так звану місію меча під орудою хрестоносців

Германської імперії. На північ від Фінської затоки розвиток відбувався дещо інакше. В епоху вікінгів розпочалася економічна інтеграція південно-західної Фінляндії з середньою Швецією, а це сприяло поширенню християнського світогляду та звичаїв у Фінляндії. З дипломатичних міркувань шведські гьовдінги приймали хрещення і не перешкоджали окремим місіонерам спробувати щастя і в Фінляндії. Отже, перші християнські громади постали в південно-західній Фінляндії, вочевидь, вже наприкінці XI століття.

Існує два чинники, унаслідок яких місіонерська діяльність у Фінляндії у XII столітті набула організованих форм. По-перше, хоч і повільно, зате впевнено міцніла королівська влада в Швеції, що збільшувало можливості її впливу на Фінляндію та інші балтійські регіони. По-друге, суперництво між папським капітулом та Германською імперією призвело до того, що Папа Римський заснував нові архієпископства в Лунді (1104) та Упсалі (1164), щоб відсторонити надто вірного кайзерові архієпископа Бременського. Рішення Папи поширити систематичну місіонерську діяльність і на Фінляндію було однією з ланок цієї боротьби за владу, оскільки хрестоносці германсько-римського кайзера вже тоді успішно підкорювали Балтію. Ще іншим стимулом для діяльності місіонерів у Фінляндії був страх перед можливим натиском Новгороду та православної церкви.

Середньовічні літописи розповідають про три хрестові походи на Фінляндію. Пізніше історики датували їх приблизно 1155, 1239 та 1293 роками відповідно. Хоча християнізація Фінляндії відбувалася переважно мирно, церкві потрібні були власні легенди про начебто активну боротьбу між добром та злом у навершенні до віри місцевого населення. Перший з відомих сучасним історикам хрестовий похід (1155) очолив за церковними традиціями британський монах Генрік, який під покровительством свейського короля Еріка подався з проповідницькою місією до південно-західної Фінляндії. Те, що саме про цей похід відомо нашадкам, ми завдячуємо пізнішій канонізації Генріка і проголошенню його за добрі вчинки та дива святим покровителем єпархії Обу (Турку). За легендою, Генрік хрестив фінів після того, як край завоювало військо короля Еріка, залишився там і очолив нову місіонерську єпархію. Однак за рік його вбив один селянин, який називався Лаллі, за що й зазнав кари Божої.

Виникнення шведської держави

У XIII столітті загострилася боротьба за політичний та економічний контроль над прибережними регіонами Фінської затоки. Данці намагались зміцнити свої позиції у північній Балтії і 1219 року заснували портове місто Ревель, нинішній Таллінн. Естонською мовою *Taani linn* дослівно означає «місто данів», однак його населяли здебільшого німці. Ще у 80-х роках XIII століття Ревель одержав статус ганзейського міста. Зі сходу відбувалася експансія Новгороду на чолі з князем Олександром, який 1240 року здобув перемогу над шведами на Неві, чим заслужив собі почесне ім'я Олександра Невського. А ще за два роки він розбив військо тевтонського ордену на кризі Чудського озера.

Тим часом у середній Швеції та на північ від Фінської затоки міцніло панування шведської корони й католицької церкви над місцевими князівцями. Незважаючи на те, що процес централізації влади був тривалим і відбувався упродовж Середньовіччя, уже на початку XIV сторіччя можна було говорити про існування шведської держави, одним з найважливіших регіонів якої була південно-західна Фінляндія. Стабілізація політичних відносин сприяла міграції селян з перенаселених районів Швеції до берегів Фінської затоки та відносно пустельного узбережжя Естерботнії.

Звісно, колонізацією не керувала верховна влада, однак, що далі на схід просувалися колонізатори, то більше гьовдінги або заможні селяни брали під свій контроль обробіток ланів, привласнюючи ліву частку нових орних земель. Переселенці навряд чи становили надто велику групу населення. Ще до того, як усередині XIV століття уляглася хвиля міграції, унаслідок укладання шлюбів і змішання мов почалася асиміляція фінсько-та шведськомовного населення. Та хоч якою незначною була насправді ця міграція зі Швеції, все ж вона спричинилась до того, що узбережжя Фінляндії заселили люди, рідною мовою яких була шведська. Цей процес триває донині.

Утвердженню шведської мови в Фінляндії сприяло те, що вона поступово ставала мовою панівної влади. Наприкінці 30-х років XIII століття шведський ярл Біргер вирушив з каральною експедицією до західної частини внутрішньої Фінляндії, до Тавастланду, мешканці якого уклали союз з Новгородом. Експедиція (1239), названа згодом Другим хрестовим походом на Фінляндію, була здійснена за велінням Папи Римського з наміром покарати тавастландців за спа-

лення католицької церкви. Однак найголовніше завдання походу полягало у зміцненні шведського панування у Фінляндії. Ярл Біргер збудував у Тавастланді фортецю Тавастгюс, яка згодом стала важливим адміністративним центром шведської корони.

Католицька церква відігравала головну роль у консолідації світської влади по всій Європі. Церква була зацікавлена у спроможності корони захистити її служителів і власність від місцевих князьків та знаті, які зловживали владою. Така схема відносин однаково складалася і в Швеції, і у Фінляндії, які в XII столітті після численних міжусобиць об'єдналися в єдину державу під владою одного монарха. Церква послідовно підтримувала інтереси шведської корони, і коли наприкінці XIII сторіччя Швеція розширила свою військову присутність далі на схід, аж до Карелії, услід за військами туди прийшли й католицькі священники. Улітку 1293 року шведський полководець Тюргіль Кнутсон здійснив успішний похід на Карельський перешийок. Завойовники на вернули в католицьку віру місцеве православне населення і спорудили Выборзьку фортецю, яка аж до XVIII століття була найважливішим прикордонним бастионом шведського королівства на сході.

Унаслідок цієї військової операції, яка ввійшла в історію як Третій хрестовий похід до Фінляндії, поступово визначилася чіткіша межа між сферами інтересів шведської корони та Новгород-да. Коли 1323 року було підписано Нотебурзький (Оріховецький) мир між двома державами, постав політичний кордон, що водночас служив демаркаційною лінією, яка розділила західну та східну церковні громади. Більша частина сучасної Фінляндії потрапила під шведське та католицьке владарювання, що стало вирішальним у подальшій долі Фінляндії. Приєднання Фінляндії до церкви західного обряду призвело не лише до того, що керування державою та розвиток культури вибудовувалися за тим самим зразком, що й на інших теренах римо-католицької Європи, але й фінська культура повільно, однак неухильно асимілювалася із загальноєвропейською католицькою культурою. Нові форми керування і церковне мистецтво спонукали до появи низки цінностей, які в наступні століття, понадто в епоху лютеранства, мали сформувати у фінського народу світосприйняття та суспільний світогляд.

Та все ж утвердження католицької церкви не відразу усунуло язичницькі традиції та уявлення. Фінляндія займала велику й надзвичайно малозалюднену територію, а це, як і в інших регіонах

Європи, сприяло збереженню багатьох давніх звичаїв, лише перевдягнених у християнські шати. Найвідомішою є трансформація язичницького поклоніння богам родючості у святкування Трійці, Зелених свят. Обидва свята припадали на кінець весни чи початок літа й обидва прославляли воскресіння землі. Під час язичницького святкування люди приносили символічні жертви на честь пробудження природи, хліборобства і життя, християни ж возвеличували Вознесіння Ісуса Христа – усе це сприяло об'єднанню двох традицій в одну. Так трапилося, наприклад, у селі Рітвала, в Тавастланді, де на початку XIV століття старовинний язичницький культ родючості набув християнських ознак, проте аж до XVIII сторіччя він поєднувався з вакханальними святкуваннями давніх часів.

На початку XIV століття шведська корона розпочала будівництво у Фінляндії трьох оборонних фортець: замок в Обу, Виборзьку фортецю і вже згадуваний Тавастгюс. Наприкінці XV сторіччя було зведено ще Олофсборг у південно-східній прикордонній зоні в Саволаксі. Одночасно споруджувалися декілька менших фортець, зокрема, Расеборг і Кастельгольм, що сприяло зміцненню королівської влади в різних регіонах. Як і по всій Європі, ці фортеці слугували військовими bastionsами й осередками збирання податків. Однак центральна влада ще була слабкою, тож більшість адміністративних функцій на місцях виконувала церква. Таке явище було характерним насамперед для Фінляндії, де єпархія в Обу визначала процеси адміністративної інтеграції. Основою церковного правління були місцеві парохії, створені в кожній волості. Волості, своєю чергою, були найменшими адміністративними одиницями світської влади.

Щонайпізніше в XIV столітті східну частину шведського королівства почали задля лаконічності називати Естерландом, тобто «східною країною» (Osterlandia). Упродовж наступних сторіч єпархія в Обу відіграла таку вагомую роль, що всю східну частину шведського королівства почали називати «Фінляндією», за назвою області на південно-західному узбережжі, де й розташувалося місто Обу та єпископство. Тому ця область і понині називається Власне Фінляндією. Топонім «Фінляндія» уперше офіційно згаданий 1419 року на означення всієї східної половини королівства, а в 40-х роках XV століття він уже фігурував у законодавчих актах.

Хліборобство і торгівля

До XVI століття постійні поселення у Фінляндії зосереджувалися здебільшого в найродючіших районах узбережжя і в Тавастланді. Тутешні парохії мали достатньо коштів, щоб зводити розкішні, за фінськими мірками, церкви з сірого граніту, зі склепіннями та архітектурними оздобами з цегли як символ перемоги цивілізації над скупими природними багатствами та язичництвом. Чимало таких церков-кам'яниць збереглися до наших днів і активно служать єпархіям, водночас залишаючись географічними й культурними пам'ятками фінського Середньовіччя. Не такими довговічними виявились світські будівлі – замки знаті – та монастирі, які, за невеликим винятком, розібрали на будматеріали для зведення інших споруд.

Побут середньовічної Фінляндії істотно відрізнявся від способу життя, властивого, скажімо, християнському населенню Середземномор'я. Клімат Півночі не сприяв високим врожаям, на відміну від південної Європи, а це дуже впливало на культуру та суспільне життя загалом. Як уже згадувалося, згодом, за посередництвом католицької церкви в західній християнській цивілізації виникли спільні традиції, які сформували ядро культури, характерної для країн сучасного Європейського Союзу. Цьому чималою мірою сприяло вивчення латини і святих таїн, тобто уніфікована освіта духовництва, яку служителі церкви здобували в катедральних школах єпископств та університетах Центральної і Південної Європи. Іншим важливим рушієм у формуванні єдиної західної культури були монастирі. Мережа численних монаших орденів відіграла надзвичайно велику роль у поширенні культури на периферії Європи, у Фінляндії, зокрема. Монастирі служили проміжними пунктами на шляху католицьких монахів з усіх кутків Європи і фінських пілігримів. Монахи несли з собою європейське книжне вчення і секрети ремісничої науки, тоді як світські паломники, повернувшись додому, переймали християнські звичаї, поширювали біблійні перекази. Найважливішим центром паломництва був, звичайно, Рим. Однак з деяких джерел відомо про мандрівки фінських богомольців і до інших святих місць, скажімо, до Сантьяго-де-Компостела в іспанській Галісії, Нідароса в Норвегії, де був похований найшанованіший у Північній Європі святий – святий Улав, а також до гробу святої Біргітти у Вадстені. Перші монахи домініканського та францисканського орденів прибули до

Фінляндії у XIII сторіччі. Через два століття (1438) у Нодендалі, неподалік від Обу, постав монастир сестер-біргіттинок, який навіть зазнав короткого періоду розвіту, перш ніж лютеранська Реформація охопила в XVI столітті Північну Європу.

Король норвезьких вікінгів Улав, який загинув у битві (1030), прославився як поборник християнства й законності в Скандинавії і був проголошений святим. На його честь спорудили чимало церков в усьому Балтійському регіоні. Культ святого Улава швидко поширювався не лише завдяки переможній ході Балтєю скандинавських королів та католицької церкви. Не менш важливим було й утвердження щораз стабільніших форм торгівлі, а це привело до появи мережі прибережних міст навколо всього Балтійського моря. Рушійною силою такої економічної трансформації стала Ганза чи так звані ганзейські міста, врядування якими велося з Північної Німеччини. Успішному розвитку Ганзи сприяв насамперед торговельний шлях з Новгороду до Брюгге, що в сучасній Бельгії, функціонування якого вдавалося підтримувати навіть в умовах мінливої політичної кон'юнктури.

Важко переоцінити вагу впливу ганзейських міст на суспільний розвиток Балтійського регіону. Виникнення Ганзейського союзу і його понад 300-літній золотий вік (1200–1500) – успішний наслідок політичної роздробленості Німеччини, а ще швидкого приросту населення і технічних інновацій, що суттєво полегшило транспортування товарів та сприяло розбудові міст. Щораз численніше населення Європи споживало все збіжжя, експортоване з Балтійського регіону, розраховуючись за нього тканинами, прянощами, винами та іншими цінними або ж престижними товарами. Фінляндія була другорядною в цьому розподілі праці, однак, вона мала змогу імпортувати у щораз більших обсягах згадані товари, вивозячи натомість масло, хутро та рибу. Великим попитом користувалися імпортовані тканини, та найважливішим було все-таки ввезення солі, потрібної для тривалого зберігання харчів.

Власне ганзейські міста були в північній Німеччині та в Балтії (Рига, Ревель-Таллінн), окрім них, виникали міста, наділені правом торгувати з Ганзою. Декілька міст з такими правами з'явилися у XIII–XIV століттях і в Фінляндії. Першим і найважливішим став Обу. Місто відіграло значну роль, бо слугувало, по суті, складом для товарів у торговельних зв'язках між південно-західною Фінляндією та іншими частинами Балтійського регіону. До того ж, в Обу містилася резиденція єпископа, а згодом місто стало

ще й університетським центром східної половини шведського королівства (1640). Гирло річки Аури, яка протікає через Обу, було важливим торговим місцем ще в епоху вікінгів, а коли домініканці заснували там монастир Святого Улава, поселення поступово набувало обрисів міста. У 80-х роках XIII сторіччя розпочалося спорудження замку, а 1300 року відбулося освячення тринефного Домського собору, який і донині є найголовнішою святинею Фінляндії. До Виборга, закладеного 1293 року, за наступні два століття додалися ще міста на західному узбережжі: Ульфсбю, Раумо, Нодендаль і Борго на південному узбережжі Нюланда.

Значна частина населення цих надзвичайно малих за європейськими мірками міст складалася з німців чи, радше кажучи, купців, які розмовляли нижньонімецьким діалектом; вони обирали бургомистра і раду міста, а також об'єднувалися у гільдії за таким самим зразком, як і в інших балтійських містах. Скажімо, всередині XIV століття 80 відсотків містян Обу були німцями з Райнської області та Вестфалії (Північна Німеччина). Шведський король ухвалив закон, за яким щонайменше половина бургомістрів і членів міських рад мали бути місцевого походження, однак немає жодних свідчень, що цього закону дотримувалися. Ради дбали про інтереси купецтва і були гарантами того, що купці дотримувались зобов'язань за торговельними угодами. Ради були сполучною ланкою між містянами та їхніми торговими партнерами в інших регіонах Північної Європи. Гільдії виконували переважно соціальні функції і були, за своєю суттю, ексклюзивними клубами для спільних святкувань та банкетів. В Середньовіччі в Обу діяли принаймні шість гільдій, кожна з яких мала свій спеціальний профіль і статус. Найпрестижнішою вважали, без сумніву, гільдію Трьох Королів, до якої входили здебільшого представники духівництва, високої знаті та міської адміністрації.

Гільдії засновували в найродючіших сільських районах Фінляндії, проте їхніми членами ставали винятково представники місцевої суспільної еліти. Варто пам'ятати, що у шведському королівстві не було жодної регулярної системи надання земель в «лен», тобто в оренду. У користування передавали не самих селян, а лише право збирати з них податки. У Центральній та Східній Європі багато селян «прикріплялися» до землі, якою володіли феодала. Король надавав феодалам право оренди в обмін за їхню лояльність та підтримку у воєнні часи. У шведському королівстві така система не прижилася, зокрема, через брак орних земель

та робочої сили. У Швеції та Фінляндії землю обробляли лише близько п'яти відсотків селян, котрі не були ані власниками, ані орендарями земельних наділів, тому селяни в східній частині королівства платили зазвичай податки безпосередньо королеві та церкві. Важливо наголосити, що фінські селяни ретельно дбали про власні інтереси, інколи їм навіть вдавалося відстояти свої права, надто коли супротивником у суперечці була церква.

Ще в доісторичні часи в долинах рік південно-західної Фінляндії виникли осілі поселення, де люди обробляли землю та розводили худобу. Важливою технічною новинкою у цій галузі сільського господарства був плуг, який обертався; цим удосконаленим плугом можна було обробляти важкі глинисті ґрунти, а це давало змогу освоювати нові орні землі. Уздовж південного узбережжя і на Аландських островах – у шхерах – з'явилося чимало селищ, які спеціалізувалися переважно на рибальстві та скотарстві. Що далі на північ і на схід, то більшою ставала частка відвойованих у лісів земель. Вирубне землеробство аж ніяк не було примітивною формою обробітку землі. Урожай з вирубних земель у кілька разів перевищував урожаї на нивах, які засівали постійно. До того ж, існувало багато різновидів вирубного землеробства. Найвигіднішим в економічному сенсі був метод «гугта», який прийшов до Фінляндії з Київської Русі приблизно в XI ст. Його поширенню сприяли величезні площі хвойних лісів на землях громади, оскільки на обробіток вирубних земель затрачалося чотири роки, а зібрати можна було тільки один-єдиний урожай. На практиці це означало, що селяни вирубували і спалювали хвойний молодняк того ж року, коли засівали й збирали врожай на раніше оброблених зрубках.

Допоміжними промислами селян були рибальство та іноді мисливство. Худоби у цих районах майже не розводили. Селяни-лісоруби мігрували величезними територіями, тому не могли мати постійних стаєнь, стодол та інших потрібних для утримання худоби будівель. Вирубне землеробство вимагало важкої праці, потреба робочих рук привела до появи справжніх родинних кланів, які склалися з багатьох окремих сімей, що мешкали разом. Так протривало аж до XIX ст. Існування упродовж століть родинних кланів залишило свій слід у фінських прізвищах. За прізвищем можна було довідатися, до якого роду належала людина.

Бідність спричинилася до того, що у Фінляндії сформувався дуже незначний прошарок заможного населення, так званий

«скаттерфрельсе», тобто звільнений від оброків клас. Щоб одержати такий статус, землевласники мали своїм коштом спорядити для шведської корони озброєного вершника. Більшість кланів, які сягнули високого становища, були заможними шведсько- і німецькомовними селянами з південного узбережжя, та поступово їхні лави поповнили й фінськомовні багаті землевласники з усіх кінців південно-західної Фінляндії. Водночас Фінляндія не мала жодної нагальної потреби утримувати власне боєздатне військо. Мирна угода між Швецією та Київською Руссю, підписана 1323 року в Нотеборзі, стабілізувала на майбутні сто років східні кордони королівства. Через те, що короні бракувало коштів для зміцнення централізованої влади, монархія упродовж майже всього Середньовіччя функціонувала як політичний союз відносно незалежних замкових ленів, тобто феодальних маєтків.

Зародження княжої держави

У Європі виникнення цілісних держав з неподільною центральною владою було повільним процесом, який тривав з різною циклічністю аж до XVII ст. Політична консолідація і перетворення шведського королівства на княжу державу й, зрештою, на спадкову монархію відбувались за умов взаємодії та конкуренції з данською, російською і польською державами. Упродовж XV ст. Данія помітно домінувала, проте завдяки поступовому зміцненню влади Густава Васи у 1520–1530-х роках на балтійському узбережжі виникла міцна княжа держава, що в другій половині XVI ст. витримала зовнішній

тиск, незважаючи на міжусобні чвари між синами Густава Васи.

За цей період Фінляндія стала важливою частиною шведського королівства в економічному та військовому сенсі. До 1617 року королівство розширювалось передусім у східному напрямку, тобто саме у східній половині країни будували більшість фортець, туди й стягували військові сили. Особливо це підтверджують події другої половини XVI ст., коли королівство вистояло у тривалих війнах з Росією. Цей факт пояснює і те, чому королівські чвари розгоралися здебільшого саме на території Фінляндії.

Кальмарська унія

Очевидним свідченням ослаблення королівської влади у Швеції були затяжні змагання за трон, які тривали впродовж більшої частини XIV та XV століть. Регенти, чия позиція часто була нестійкою, намагались зробити корону винятково спадковою. Цим спробам ставали на заваді аристократичні роди-конкуренти, які об'єднувались і в межах королівства, і з німецькими князями, щоб захистити свої регіональні та внутрішньополітичні інтереси. Одним з таких впливових діячів був найзаможніший шведський

землевласник Бу Йонссон Гріп, який допоміг Альбрехтові Мекленбурзькому зійти на трон на королівських виборах 1364 року, а згодом став дротсом, тобто, посів найвищу посаду в королівстві – канцлера. Північно-німецький король від початку залежав від економічної підтримки Бу Йонссона. Це допомогло Йонссонові поступово викупити вагому частину королівських ленів і стати, по суті, правителем. Найбільшу владу Бу Йонссон мав над фінляндськими ленами, що стали ніби його власним королівством у королівстві.

Обрання Альбрехта королем віддзеркалювало могутній вплив ганзейських міст і північно-німецьких князів на всю Північну Європу. Це домінування виявлялось на всіх суспільних рівнях і призвело до того, що після смерті Бу Йонссона 1386 року скандинавські можновладці постановили об'єднатись проти німців. У результаті три скандинавські королівства – Швеція, Данія та Норвегія – об'єдналися 1397 року в Кальмарі в унію і проголосили Еріка Поммеранського її монархом. Проте фактичним регентом аж до 1412 року була сестра його бабусі Маргарета, данська принцеса, якій завдяки шлюбіві зі шведсько-норвезьким претендентом на трон вдалось здобути владу.

Кальмарська унія була одним із найбільших європейських королівств, проте з незначною густиною населення і слабким економічним потенціалом. Тому регентам унії і не вдалося інтегрувати її в королівство з централізованим урядуванням. Унія формально проіснувала до 1521 року, це зумовлено тим, що вона передусім була об'єднанням у боротьбі проти німецького впливу. Але навіть у цьому випадку інтереси різнилися, і майже кожним виборам правителя унії передували тривалі перемовини. Торговельна блокада, яку унія наклала на ганзейське місто Любек, спричинилась до припинення експорту шведського заліза на континент. У 30-х роках XV ст. у різних куточках Швеції відбулось повстання селян і гірників. Після цього шведська аристократія почала ставитись до унії з недовірою, а 1417 року шведсько-данський конфлікт вилився у збройну сутичку біля Брункеберга (тепер – Нормальм) на північ від Стокгольма. Конфлікт вдалося урегулювати, та все ж він призвів до розпаду унії.

Для Норвегії період унії став однозначним політичним регресом, який загострився ще й тим, що країну охопила епідемія чуми. Уніатські королі стежили за тим, щоб всі основні посади в країні належали данським, шведським або німецьким аристокра-

там, унаслідок чого Норвегія стала данською провінцією. Що ж стосується Фінляндії, то період унії був для неї сприятливіший. Зміщення влади на користь Данії, а також пов'язані з цим конфлікти надали вищим колам Фінляндії більшу свободу дій та можливості відвойовувати політичні привілеї. Вдалому розвитку сприяло й те, що економічне значення Фінляндії для шведського королівства зросло впродовж XVI–XV століть. Однак це не означало, що східна частина королівства відділялася від Швеції, мова йшла, радше, про те, що владна верхівка Фінляндії здобувала більший вплив на державному рівні, а це обернуло її на одну із основних частин шведського королівства. Від 1362 року представники фінських станів одержали право брати участь у виборах короля.

Дансько-шведське суперництво призвело до багатьох кривавих сутичок у 1470–1520-х роках, проте воно не стало основною чи навіть визначальною причиною розпаду Кальмарської унії. Збройні винаходи (порох, вогнепальна зброя, артилерія) і дедалі більші обороти європейської торгівлі спростили підкорення тодішніми королями регіональних князів і знаті, щоб утвердити свою могутність на державному рівні. Якби їм це вдалось, наступним кроком було б розширення територіальних володінь королівства, а також контроль над стратегічно важливими торговельними шляхами. У Північній Європі приклад для наслідування подало Велике князівство Московське, що 1477 року підкорило собі Новгородське князівство. Наступна експансія стосувалась Польсько-Литовського королівства, що, як і Кальмарська унія, було великим, але нетривким державним об'єднанням. Тенденції розвитку загалом були подібними у Франції, Іспанії та Англії, де монархи різними способами пригнічували вплив знаті й церкви, а також здобували контроль над колись незалежними торговими містами та об'єднаннями міст. Зазвичай така концентрація влади набувала форми спадкових монархій.

Виникнення об'єднаної та міцної Російської держави змінило військово-політичний ландшафт Балтійського регіону. Східний кордон шведського королівства з Росією проходив через теперішню територію Фінляндії, але питання ускладнилось тим, що в Нотебурзькому (Оріховецькому) мирному договорі 1323 року були зазначені лише південні межі Карельського перешийка. В результаті на північні регіони Фінляндії та Карелії наклали подвійне оподаткування, і їх використовували обидві держави для риболовлі та мисливства. Цей баланс почав пору-

шуватись у XV ст. з просуванням рільників Саволаксу, які займалися вирубним землеробством, далі на схід. Ці території раніше використовували передусім карели, що входили до складу Новгородського та Московського князівств. Невпинні прикордонні суперечки наприкінці 70-х років XV ст. спонукали шведів збудувати велику фортецю Улофсборг в озерному краї Саволаксу. У Москві будівництво фортеці сприйняли за провокацію, оскільки вважали, що вона розташована на російській території. Один за одним спалахували збройні конфлікти. Коли сторони, більш ніж через 100 років, уклали мир у Тейсіне (Täysinä) (1595), кордон подовжився аж до Льодовитого океану. Він проходив повз східну межу саволакських поселень і однозначно включав Лапландію до складу шведського королівства.

Не лише неспокійний східний кордон став причиною зміцнення центральної влади у Швеції. Паралельно з війною з Росією посилювалось прагнення данської корони підкорити шведську аристократію, щоб прибрати скандинавську унію до своїх рук. Данці готові були за потреби об'єднатись з Росією. Восени 1520 року данський уніатський король Крістіан II захопив Стокгольм і звелів стратити 82 шведських аристократів, які наважились чинити опір його верховній владі. Подібні розправи здійснювались також і у Фінляндії. Стокгольмська різня спровокувала зворотну реакцію, якої Крістіан II зовсім не сподівався. Заможні шведські селяни посідали настільки стабільне економічне становище, що не відчували особливої загрози з боку місцевої аристократії, тому й не підтримали масових страт. Коли Крістіан повернувся до Данії, 24-річний аристократ Густав Ерікссон Васа зумів організувати селянське повстання у Даларні, що невдовзі поширилось і на інші частини королівства. У серпні 1521 року Густава Васа вибрали правителем Швеції.

Густав Васа володів трьома козирами. По-перше, даларнських заможних селян легко було підбурити проти данців, які збільшили податки і перешкоджали експорту заліза до Ганзи. По-друге, він заручився підтримкою керівництва Ганзи в Любеку, що саме тоді перебував у стані війни з Данією. Військова й економічна підтримка Любека була вирішальною, та водночас вона, звичайно ж, призвела до збільшення його впливу на шведську політику. По-третє, стокгольмською різнею Крістіан II прибрав чимало внутрішніх конкурентів Густава Васи серед аристократів. Шостого червня 1523 року Густав Васа склав традиційну королівську присягу на

засіданні риксдагу в Стренгнесі. Данський спротив у Фінляндії тривав ще півроку, але в жовтні 1523 року останні військові сили данців були змушені капітулювати у Выборзі.

Те, що останні битви проти данського панування велись саме в східній частині королівства, мало певне значення. Звільнені від податків фінські роди (фрельсе) згуртувались довкола Густава Васи і, коли перемога стала довершеним фактом, часто користувалися довірою короля у внутрішньополітичних справах. Кривавий розпад Кальмарської унії завдав великої шкоди політичній силі шведської аристократії, що також спростило прямий діалог між королем та східною частиною королівства, а особливо ще й тому, що Густав Ваза охоче покладався на радників і союзників з нижчих суспільних станів. Потрібно також сказати, що контроль над Фінляндією відігравав вагому роль, коли треба було завадити створенню дансько-російських альянсів.

Можна з певністю твердити, що шлях Густава Васи до трону відповідав загальноєвропейському зразку. Схожа концентрація влади вже відбулася у Росії та Данії. Консолідація шведської королівської влади Густавом Васою посприяла розвалові трьох могутніх міжнаціональних об'єднань у Балтійському регіоні: Кальмарської унії, об'єднанню Ганзи і, що не менш важливо, скандинавського католицизму, підпорядкованого владі Папи Римського. Що стосується Фінляндії, то це також стало початком у її історії періоду відчутнішого шведського впливу.

Реформація як політика

Шлях молодого Густава Васи до влади був успішним. Як виявилось, він був аж ніяк не політичною одноденкою і фактично протримався на троні аж до смерті 1560 року. Свій перший і чи не найвагоміший крок до суверенного королівського правління Густав Ваза зробив на засіданні риксдагу у Вестеросі 1527 року, коли добився повної конфіскації величезних володінь католицької церкви, а також чималої кількості приватних володінь духовництва. Таке рішення було мотивоване великою заборгованістю королівства перед Любеком, який надав вагому допомогу в боротьбі проти данського панування, і тому для відновлення балансу шведська скарбниця потребувала нових ресурсів. З тієї ж причини Ваза ще раніше скасував давно усталену щорічну платню єпископам і запровадив оподаткування церкви.

Були ще й політичні мотиви. Раніше католицькі єпископи королівства були членами королівської ради. Вони мали право на власну охорону й володіння замками, що надавало їм незалежність та політичний вплив. На початку 20-х років XVI ст. архієпископ Густав Тролле відкрито перейшов на бік унії данського короля. Такий вчинок Густав Ваза не міг залишити безкарним. Тролле оголосили державним зрадником, він змушений був утікати з країни, після чого у Вестеросі були скасовані вже згадані єпископські привілеї. Водночас Папа Римський позбувся впливу на вибори єпископів та інші церковні призначення. Такі втручання досягли бажаного результату. Єпископи та інші священнослужителі зберегли місцевий престиж, але стали слухняним інструментом у руках короля.

Церковні обмеження суттєво і надовго поліпшили фінансове становище королівства, однак не розв'язали проблем економічної і політичної залежності від ганзейського міста Любек. Ще на початку 30-х років XVI ст. залишалась несплаченою понад половина шведського боргу. Коли Любек вимагав від Швеції взяти участь у війні проти дедалі могутнішої у сфері торгівлі Голландії, Густав Ваза відмовився. Це призвело до війни між обома сторонами, у якій Швеція та Данія об'єднали зусилля і подолали Любек. Згідно з Гамбурзьким мирним договором 1536 року, Любек зобов'язувався скасувати свої претензії на несплачену частину боргу. Так назавжди було покінчено з впливом ганзейських міст на торгівлю в Балтійському регіоні.

Наступні 150 років у регіоні Балтійського моря торговельна могутність Голландії була головним чинником, який відіграв велику роль і в історії Фінляндії. Проте торговельна стратегія голландців виразно відрізнялась від стратегії ганзейських міст. Ганза залишила після себе налагоджені торговельні контакти й розвинуті торгові міста довкола балтійського узбережжя, через що голландці не могли здобути політичного контролю над торгівлею. Цьому посприяло ще й виникнення могутніх монархій у Європі. Тому голландці зосередили увагу на судноплаванні й доклали зусиль, щоб здобути контроль над перевезеннями між Балтійським морем та атлантичними частинами Західної Європи, що динамічно розвивались.

Дивлячись з ширшої перспективи, цей комерційний зв'язок між Балтійським морем та атлантичною Європою був ознакою зародження світової торгівлі. Концентрація капіталу й ріст населен-

ня у Західній Європі збільшували попит на збіжжя, деревину та іншу сировину з регіону Балтійського моря. Оплата здійснювалась тканинами, винами, предметами мистецтва та інших атрибутами розкоші. Це велике структурне перетворення особливо посилювалось коштом небагатьох і, на перший погляд, простих винаходів, а саме: пороху, компаса і друкарства. Порох та вогнепальна зброя допомагали королям тримати в покорі регіональних князів. Компас був неперевершеним пристроєм для довгих та численних світових подорожей. І врешті, не менш важливим було й друкарство, що відкривало нові можливості для поширення знань і спілкування між людьми.

Друкарство стало неодмінною передумовою Ренесансу – нового культурного мислення, що проклало дорогу сучасним наукам та спрямованому на індивідуум світогляду в Європі. Коли невдовзі монополію католицької церкви на істину поставили під сумнів, її вплив на світське життя теж похитнувся. Німецький монах Мартін Лютер 1517 року виступив з критикою папської влади. Вже через сім років Густав Васа почав послаблювати залежність Швеції від Риму, уміло посилаючись на тези Мартіна Лютера про те, що церква – це громада вірних, тому її власність належить народові. Невдовзі, 1517 року, в Вестеросі відбулася секуляризація церковного майна і було запроваджено королівський контроль над церковною адміністрацією.

Мети, яку ставив собі Густав Васа, реформуючи церкву, було досягнуто. Тому формально він не поривав з Римом і гальмував впровадження найрадикальніших реформ. Рішучі зміни в церковних обрядах могли стати приводом для народного спротиву. Такі погляди поділяли і церковні радники короля, що були ширими прихильниками вчення Лютера, проте вважали себе частиною реформаторського руху всередині католицької церкви. Одним з перших лютеран у Фінляндії був Петрус Сярколагті, учень Лютера у Віттенберзі, а з 1524 по 1529 рік – ректор катедральної школи в Обу. Проте Сярколагті помер замолоду, натомість реформатором Фінляндії став його співвітчизник Мікаель Агрікола (приблизні роки життя 1510–1557).

Агрікола теж був учнем Лютера, 1539 року він повернувся на батьківщину, щоб стати ректором катедральної школи в Обу. За 15 років він став єпископом єпархії Обу. Викладач і священик, Агрікола твердо притримувався латини як мови-носія культури, а також багатьох католицьких звичаїв: учення про чистилище, до-

тримання посту і сповіді. Така обережна позиція вважалася звичайною у шведському королівстві XVI ст., а особливо у Фінляндії, де католицька спадщина в багатьох виявах проіснувала довше, ніж у центральних частинах держави. Новаторством у діяльності Агріколи була його письмова творчість, яка, за лютеранським принципом, стверджувала, що будь-яке єднання людини з Богом є справою індивідуальною і неопосередкованою.

Це переконання походило від релігійних течій пізнього Середньовіччя, у яких наголошувалась важливість особистої віри і ставився під сумнів авторитет церкви. Лютер навчав, що лише особиста віра принесе Божу милість. Тому кожен християнин повинен сам вміти читати Біблію. Це передбачало загальну писемність і доступність перекладів, тож кожен справжній реформатор займався ще й перекладацтвом та просвітництвом. Власне цим і відзначився Мікаель Агрікола у Фінляндії, завдяки передусім перекладові *Нового Завіту* (*Se Wsi Testamenti*, 1548) він заклав фундамент писемної фінської мови. Те ж саме стосується і його колег у Швеції, чиї переклади *Нового Завіту* (1526) та всієї *Біблії* (1541) заклали мовні норми в усьому королівстві й врегулювали їх також у шведськомовних прибережних регіонах Фінляндії.

Проте Агрікола постав перед більшим викликом, ніж його найближчий шведський колега Олаус Петрі. Річ у тім, що не існувало письмової фінської мови, яку можна було б взяти за основу. Мовою королів і представників станів у Фінляндії аж до XIX століття була шведська, а ще в цих колах розмовляли данською, німецькою або французькою. Загальною мовою католицької церкви була латина, тож до реформації нікому й не спадало на думку друкувати щось фінською мовою. Тому першою книгою, яку опублікував Агрікола, була фінська абетка *Abcritia* (1543), а відразу за нею – требник для фінськомовних богослужінь на 900 сторінках (*Rucouskiria*, 1544).

Переклад *Нового Завіту* Агріколи став шедевром, яким донині захоплюються теологи, мовознавці та історики. Він і його анонімні помічники використовували передусім діалект, поширений у південно-західній частині Фінляндії, але також вислови й слова з інших фінських діалектів. Таке рішення мотивувалось тим, що велика частина населення Фінляндії жила на південному заході. До того ж, як наголошував Агрікола в передмові, це була лише перша спроба застосувати фінську писемну мову. Щойно в 80-х роках XIX ст. суспільний статус і поняття насиченість

фінської мови досягла того рівня, щоб витримувати конкуренцію шведської мови як офіційної мови Фінляндії.

Однак повернімося до XVI сторіччя. Як вплинула Реформація на рівень життя простих людей? Важливо пам'ятати, що місцеве духовництво у периферійних частинах Європи вже в середньовічні часи мало знати мову своїх парохіян. Католицька меса правилась латинською мовою, утім решта богослужіння та всяке інше спілкування відбувалось народною мовою. Реформація ж означала поступове скасування латиномовних богослужінь, при чому проповідь священника перед громадою ставала основним елементом відправи. Оскільки католицьких священників звільняли тільки у виняткових випадках, а вони самі разом з парохіянами охоче дотримувались давніх традицій, зміни навряд чи можна було вважати революційними. Конкретніше – після скасування celibату, священники змогли одружуватись зі своїми співмешканками.

Найвідчутнішими наслідками Реформації стали ліквідація монастирів, обернення священників на слуг короля на місцевому рівні, а також конфіскація більшої частини церковного срібла. Утім значення Реформації ще довго тлумачили по-різному. Лише 1593 року Аугзбурзьке віровизнання – «стовп» лютеранської віри – було проголошене офіційним вченням шведської церкви, та й то це стало побічним результатом заплутаної боротьби за престол. Це призвело до того, що шведська Реформація почала набирати обертів лише тоді, коли прийшло нове покоління духовництва, яке здобувало освіту не в католицьких катедральних школах та університетах. Така м'якість повороту подій не була очевидністю. У Данії, а до XIX ст. до неї входили також Норвегія та Ісландія, Реформація проводилась набагато рішучіше.

Адміністрація та економіка

Конфіскація церковного майна і прибутків церкви забезпечила шведській державі економічну стабільність, проте, щоб зміцнити владу на початку 40-х років XVI ст., Густав Ваза провів централізацію адміністрації за допомогою німецьких фахівців. Важливою була не лише їхня компетентність, а й те, що вони, на відміну від місцевих службовців, не вимагали оплати у вигляді земельних наділів, а задовольнялись грошовою платнею. Аналогічна система з оплачуваними службовцями, яких легко звільнити, була

запроваджена і в місцевій адміністрації у зв'язку з великою реформою, що посилювала податковий тиск на селян. У західній половині королівства місцевих фогдів, високих королівських сановників, призначали передусім з незвільнених від податків суспільних станів. У Фінляндії ж, навпаки: на ці посади призначали дрібних аристократів, через їхню малозабезпеченість та наближеність до селянства.

Податкова реформа та конфіскація церковного срібла спричинили протести, а у південній провінції Смоланд стали причиною селянського повстання 1542–1543 року, або, як його ще називають, Даккефейден (боротьба Дакке), за іменем його лідера Нільса Дакке. Повстання з труднощами придушили, а Густав Ваза впевнився в доконечності подальшого укріплення влади. На засіданні риксдагу 1544 року було введено спадкову королівську владу за німецькою моделлю. Одночасно Ваза вирішив зміцнити свою військову міць озброєнням армії із селян, які присягнули на вірність королеві й тим підпорядкувалися йому особисто. У Центральній Європі селянство так пригнічували, що подібне озброєння могло б стати занадто ризикованим для монархії. У Швеції ризик був меншим, бо 90 відсотків населення становили селяни з власними володіннями, економічно зацікавлені в тому, щоб підтримувати внутрішню та зовнішню безпеку королівства.

У середині 50-х років XVI ст., коли шведсько-російські прикордонні суперечки переросли у справжню війну, наймані війська короля доповнилися схожими селянськими формуваннями в Фінляндії. Сторони уклали мир у Новгороді 1557 року, але на місцевому рівні селяни обох країн далі грабували й нападали на своїх сусідів по той бік кордону. Війна призвела до того, що король після тривалого перебування неподалік східного кордону (1555–1556) посилив контроль над фінською аристократією та сприяв державності Фінляндії. Він перетворив її з частини королівства на герцогство і призначив свого другого сина Югана герцогом Фінляндії. Три інші його сини отримали власні герцогства на західних землях королівства.

Головною передумовою поступового поширення шведського королівства на схід, а згодом і на південь була консолідація королівської влади. Проте цього не досить, щоб пояснити, як малонаселена країна спромоглась так успішно конкурувати зі своїми сусідами і протягом XVII ст. стати важливою фігурою в європейській великодержавній політиці. Близько 1570 року населення шведського королівства становило приблизно 1,2 мільйона

мешканців, що було менше, ніж десята частина населення Росії чи Франції. Одна розгадка криється у порівняно ефективному центральному керівництві держави, інша – у сучасній організації військових сил, дієвому поєднанні вимуштруваних кадрів та великого, ефективно мобілізованого селянського війська.

До цього варто додати ще одну визначальну географічну перевагу – Балтійське море, що в добу судноплавства об'єднувало шведське королівство майже так само, як колись Середземне море сполучало між собою різні частини Римської імперії. Відповідно чимало важливих міст держави містились на узбережжі Балтійського моря. Стокгольм став офіційним центром королівства лише в XVII ст., проте вже в 70-х роках він був найбільшим у країні торговельним містом з приблизно 6 000 мешканців. Серцем королівства Стокгольм став не випадково. Розташування міста на озері Меларен забезпечило транспортування значної частини залізної руди з Даларни та надлишку сільськогосподарських продуктів з родючих земель Свеаланду за кордон саме через Стокгольм. Оскільки Балтійське море було ще й життєвим еліксиром для країни, природно, що столиця безпосередньо контактувала з Аландськими островами та південно-західною Фінляндією, що аж до XVIII ст. була одним з найбільше густозалюднених регіонів королівства. Економічне значення південної Фінляндії пояснюється також тим, що Обу аж до XVIII ст. було одним з найбільших міст країни. Ще наприкінці XVII ст. населення в Обу (6 600) було вдвічі більшим, ніж в інших таких важливих містах країни, як Выборг, Упсала, Норч'юпінг та Кальмар. Найбільшою в XVII ст. була, очевидно, Рига в тогочасній Лівонії, проте місто було розташоване не на території королівства, а в його балтійській провінції.

Отже, контроль над фінансами держави передбачав контроль над її найважливішими торговими містами. З цією метою 1550 року Густав Ваза заснував портове місто на північному узбережжі Фінської затоки, а точніше на порогах річки Ванда (Вантаа) в парохії Гельсінге, тому місто й назвали Гельсінгфорсом (Гельсінкі). Густав Ваза був незадоволений комерційним розвитком Обу і хотів створити новий центр для експортної торгівлі між Фінською затокою та атлантичною Європою. Хоча державна влада й докладала зусиль, щоб привабити купців та містян до Гельсінгфорсу, нове місто все ж не виправдало сподівань короля. Король заснував його, щоб створити конкуренцію ганзейському містові Ревель (Таллінн), яке розташувалось на південному боці Фінської затоки. Уже за кілька років вибухнула війна між Росією

та німецьким орденом у Балтії, унаслідок якої російська експортна торгівля переbazувалась з Ревелю до Виборга, а 1561 року Ревель і вся північна Естонія приєднались до шведської монархії, що повністю змінило економічну географію. Новостворений Гельсінґфорс був паралізованим, та все ж наступні два століття його економічне значення і кількість населення повільно, але впевнено зростали.

Міське населення становило лише невелику частку (максимум 3 %) від загальної кількості мешканців Швеції наприкінці XVI ст. У зв'язку з тим, що влада посилила контроль над економікою міст, нечисленному міщанству довелось змиритись з тим, що його вплив на місцевому рівні дещо поменшився. Одночасно відбулась і політична нейтралізація духівництва, а чисельність дворянства, хоча воно й протидіяло необмеженій королівській владі, збільшилась у XVI ст. зовсім несуттєво. Поповнення лав аристократії було досить незначним, численні війни дуже послабили дворянство, яке звільнялось від податків завдяки військовій службі. Функціонування класу воїнів було особливо характерним у Фінляндії, що призвело до того, що у другій половині XVI ст. частка фінської аристократії серед звільнених від податків верств Швеції зросла. Належність до аристократії стала спадковою саме тоді, коли фіни були готовими до війни (1569). Близько 1600 року половина дворянства країни жила у Фінляндії, але оскільки воно здебільшого походило з бідних аристократичних кіл, його політичний вплив аж ніяк не відповідав його кількості.

Зі зростанням населення Фінляндії важливим стає значення аграрних галузей. Згідно з деякими підрахунками, у ранньому середньовіччі (XII ст.) сільське господарство Фінляндії з прилеглими до нього галузями могло б прогодувати максимально 50 000 осіб. Освоєння нових земель, удосконалення методів сільського господарства та розчищення орних угідь від лісу дало змогу до 70-х років XVI ст. збільшити населення Фінляндії до близько 300 000 громадян – заледве третини населення усього королівства. Згодом, аж до 1750 року, зростання відбувалося повільніше. Після першого перепису населення стало відомо, що східну половину королівства населяє 427 000 мешканців, що було більше, ніж сьома частина загального населення країни (2,3 млн).

Усередині XVI ст. майже половина фінського населення проживала в південно-західній Фінляндії, точніше у Власне Фінляндії, Сатакунді і Тавастланді. Частина фінів працювала в рільництві,

скотарстві та рибальстві. Решта були мисливцями або займалися вирубним землеробством. На відміну від осілих землеробів, їм доводилось багато мігрувати, тому що вони не мали змоги заснувати великі села чи навіть мати постійне житло. Державна податкова реформа 1540 року збільшила оподаткування селян, тож обіцянка звільнити на три роки від податків нових поселенців призвела до масових переселень у давніх землеробських районах. З цієї ж причини саволакські землероби, що розчищували землі від лісу, поселились на пустельних просторах північного Тавастланду, Естерботнії та, що варте уваги, у багатих на ліси регіонах середньої Швеції і Норвегії.

Рішення Густава Васи створити чотири герцогства в основних регіонах королівства було продиктоване бажанням придушити конкуренцію між своїми синами, а також забезпечити контроль династії над владою. Нащадки Васи володіли троном до 1654 року, утім далі все пішло не так, як гадалося. Юган здобув значну адміністративну автономію у своєму герцогстві, що охоплювало густозалюднені території південно-західної Фінляндії. До того ж він очолив військо, що воювало з Росією (1555–1557), унаслідок чого східна частина королівства практично розвинулась до рівня окремої держави. Юган запровадив власний двір в Обузькому замку і згуртував довкола себе провідних аристократів Фінляндії, які керували герцогством за тими ж принципами, що й королівська рада в Стокгольмі. Контроль над фінськими касами фогтів посилювався унаслідок запровадження окремої лічильної палати. Водночас було збільшено кількість податкових округів, що зробило процедуру стягнення податків ефективнішою.

Війни та міжусобиці

Після смерті батька 1560 року між Юганом та спадкоємцем трону Еріком XIV спалахнула запекла боротьба за владу. Ерікові XIV не подобалась некерованість молодшого брата, і, після того як Юган одружився з польською принцесою Катаріною Ягеллонікою, він наказав ув'язнити брата за державну зраду. Спочатку Ерік схвалював цей шлюб, та коли того ж року Швеція і Польща розпочали війну за панування над Балтією, він запідозрив, що одруження було кроком до втілення владних зазіхань Югана. Ці підозри мали підстави. У зв'язку з шлюбом Юган дав своєму польському тестеві велику позику взамін на сім лівонських ленів,

які Ерік XIV мав намір завоювати. Варто додати, що раніше Юган відмовився надати відповідну позику шведському королеві.

Ерік XIV належав до першого покоління європейських монархів, які здобули широку загальну освіту, навчаючись у видатних науковців, але, щоб мати контроль над шведською аристократією, замало було знати високі теорії та салонний етикет. Ерік успадкував різкий темперамент свого батька, та не його кмітливість. Унаслідок відвертого розриву з аристократією 1567 року він втратив психічну рівноваженість і взяв участь в убивстві п'ятьох чільних дворян. Це дало підстави дворянству звільнити ув'язнених братів і наступного року вибрати Югана новим монархом. Божевільний Ерік потрапив до в'язниці, а після десяти років ув'язнення його отруїли миш'яком за наказом Югана.

У період правління Югана III (1568–1592) стабілізувались стосунки між королем та дворянством. 1569 року король погодився визнати спадкову належність до аристократії, але попри це відхилив вимогу суттєво збільшити платню дворянам. Система оплачуваних службовців, яку започаткував Густав Васа, поширилась тепер навіть на дворянських адміністраторів та офіцерів, що посилювало контроль Югана над владою. Проте за спокійною завісою жеврів конфлікт, який не на жарт розгорівся після смерті Югана 1592 року. Унаслідок шлюбу та близьких зв'язків з Польщею Юган потрапив під вплив католицизму і 1577 року своїм розпорядженням щодо проведення богослужінь скасував низку лютеранських нововведень у літургії. Це дуже роздрувало протестантських священників і аристократію, які незабаром знайшли собі союзника в особі брата короля – герцога Карла.

Зацікавлення Югана III теологічними питаннями було неймовірним; він стежив за тим, щоб обдаровані учні були скеровані на навчання безпосередньо в католицькі освітні заклади Німеччини й Риму. Основною причиною екуменічної позиції Югана було те, що вона збігалась з його зовнішньополітичним курсом, метою якого був альянс з Польщею для того, щоб витіснити Росію з регіону Балтійського моря. Поза тим Юган плекав надію зробити свого католицького спадкоємця – сина Сигізмунда – правителем польсько-шведської унії. Католицька церква вбачала в цьому свій шанс широкої контрреформації по всій Північній Європі і 1576 року заснувала в Стокгольмі таємний єзуїтський центр, який, щоправда, за кілька років було викрито й ліквідовано.

Юган прийшов до влади у країні, яка від 1563 року воювала з Данією та Любеком. Коли 1570 року через перемовини йому вда-

лось укласти прийнятний мирний договір з данцями, конфлікти на східному кордоні вже переросли у справжню війну з Росією. Війна на сході тривала з різною інтенсивністю 25 років до укладення миру в Тейсіне (Тязино) (1595), за яким Росія відмовлялась від претензій на право користування лісами в межах Фінляндії, а також визнавала шведське домінування в Естонії. Вперше кордон було визначено аж до Льодовитого океану. Весь регіон Ладозького озера та Інгерманландія, де згодом постав Санкт-Петербург, знову дісталися Росії.

З визначенням кордону наміри Югана III зробити північну частину Балтійського моря внутрішнім морем Швеції майже втілились у життя. На жаль, цей момент настав за три роки після смерті Югана. Війна з Росією вимагала переміщення до Фінляндії значної частини військових сил. Коли впродовж 70-х років суперечки загострились, практично всі надходження від податків зі східної половини держави пішли на фінансування війни. Піклування про державну економіку Фінляндії доручалось представникові короля з повноваженнями, подібними з тими, які Юган як герцог Фінляндії мав 20 років тому.

Підбадьорений військовими успіхами, Юган вирішив 1581 року доповнити свій королівський титул ще одним титулом – великий князь Фінляндії. Він також звелів виготовити гербовий щит великого князівства, що дотепер є офіційним гербом Фінляндії. Щит замовили ще раніше для того, аби прикрасити домовину Густава Васи в катедральному соборі Упсали. Саркофаг виготовили 1583 року і серед 13 земельних гербів у ренесансному стилі був і щит великого князівства, що поєднав елементи двох інших гербів: лев з великого державного герба та прямий меч герба Вестерланду на противагу російській кривій шаблі з герба Карелії. Натяк на незакінчену війну з Росією був дуже виразним. Лев з тріумфом підняв меча у важкому ударі й наступив на криву шаблю, що, згідно з геральдичною експертизою, первісно була символом турецького та ісламського впливу.

Після смерті Югана 1592 року розгорілася боротьба за престол, мечі схрестили свої ж співвітчизники. Дворянство і духівництво Швеції, очевидно, вважали спадкоємця трону Сигізмунда не своїм співвітчизником, а представником Польщі та католицизму. Сигізмунд вже був королем Польщі, що ускладнювало йому тривале перебування у Швеції для захисту своїх владних інтересів. Року 1593 він погодився з визнанням лютеранського вчення офіційним

у шведському королівстві, а наступного року став шведським королем. Через рік його дядькові, герцогови Карлу (третьому синові Густава Васи) вдалося стати регентом королівства, після чого розпочалась відкрита боротьба за владу між двома претендентами.

Герцог Карл мав підтримку в королівській раді. Проте Фінляндією керував лояльний прибічник Сигізмунда, вірний намісник короля, маршал та адмірал Клас Флемінг. Фінляндія стала центральним полем бою боротьби за престол 1596–1599 років. Герцогови Карлу вдалось підбурити фінських селян на масове повстання проти військ Флемінга, забезпечення яких спустошувало кишені селян. Однак вимуштрувана армія Флемінга, яка колись успішно воювала на східному фронті, жорстоко придушила селянське заворушення. Кількість жертв цієї так званої «паличної війни» становила близько 3 000 полеглих – велика цифра для європейського селянського повстання у співвідношенні до кількості населення (1 % від населення).

Восени 1598 року війська Сигізмунда зазнали поразки у вирішальній битві на півдні Швеції. Герцог Карл швидко здобув владу, і наступного року в Фінляндії вірні королеві сили були змушені після багатьох битв капітулювати. У зв'язку з взяттям Обуського замку 1599 року сорок вірних королеві чільників Фінляндії засудили до кари смерті. Одним з небагатьох, хто уникнув покарання, був Арвід Стольарм, намісник Фінляндії після смерті Флемінга 1597 року – він ще мав знадобитися для військових дій у Балтії. Так герцог чинив правосуддя, і, коли 1604 року його обрали правителем Карлом IX, усі рештки фінської автономності та релігійного інакодумства було знищено. Відтоді офіційна ідеологія королівства ґрунтувалась на ортодоксальному тлумаченні лютеранства з сильним наголосом на теократичному вченні про короля, обраного Богом.

Так Фінляндія відіграла помітну роль у державній політиці шведського королівства наприкінці XVI ст. Згодом у фінській національній історіографії наголошувалось на тому, що впродовж «паличної війни» дворянство Фінляндії керувалось національними мотивами. Проте від 1970 року деякі дослідники вважали «паличну війну» нічим іншим, як класовою боротьбою, а лояльне ставлення аристократії до короля – тільки захистом власних інтересів. За результатами останніх досліджень, лояльність фінських дворян до короля Сигізмунда полягала в їхньому консерватизмі та небезпідставному страху перед помстою герцога Карла.

Могутня північна монархія

Епоха могутності шведської держави часто датується в оглядових історичних працях періодом між двома мирними договорами – Столбовським (1617) і Ніштадським (1721). Столбовський мир відтіснив, по суті, Росію від Балтики, а шведське королівство здобуло певну політичну безпеку та економічну стабільність, однак такі переваги, як влада та вплив на європейську великодержавну політику, стали відчутними лише в другій половині XVII ст. Дискусійним надалі є питання, чи мав цей вплив реальну вагу після 1700 року, коли Швеція втягнулася у довготривалу й деструктивну війну на багатьох фронтах. Року 1721 настав край владарюванню шведської корони на берегах Балтики, панівною державою у Північній Європі стала Росія.

Байдуже як широко чи вузько визначалися часові рамки

епохи, вражає те, що країна з нечисленним населенням та периферійним географічним розташуванням змогла здобути такий величезний вплив на європейській арені. Раніше вже згадувались дві обставини, які давали змогу протистояти негативним чинникам: ефективне централізоване адміністрування, армія, а також роль Балтійського моря як внутрішнього моря Швеції. Для створення статусу внутрішнього моря потрібна була експансивна завойовницька політика, яка б крок за кроком забезпечувала шведській державі контроль над всіма важливими в стратегічному та економічному сенсі шляхами й портами навколо Балтики. Щоб мати змогу зреалізувати ці наміри за допомогою військової майстерності неодмінною була ще одна обставина – достатня слабкість та роздробленість сусідських держав.

Русьїні сили експансії

На початку XVII ст. стокгольмський королівський двір не мав ще готового плану для таких дій. Тодішні монархи здебільшого ухвалювали рішення одноосібно, що постійно провокувало непередбачувані ланцюгові реакції. Яскравий приклад – війна на Балтиці, яку провадив у перші роки XVII ст. Карл IX. Ця війна була виявом боротьби за шведський трон і мала на меті завадити Польщі здобути контроль над Північною Балтикою та російською експортною торгівлею. Поляки уклали союз із росіянами, однак Карлові IX пощастило: саме тоді Росія також втяглася у виснажливі внутрішні чвари за право успадкування престолу, унаслідок чого почала відігравати в XVII ст. цілком маргінальну роль у політиці великих держав. Шведська корона миттю скористалася ситуацією. Навесні 1610 року російсько-польське військове протистояння ослабло настільки, що шведи зуміли захопити Москву. Захмелілі від перемоги, шведи навіть плекали плани посадити на російський трон свого кронпринца (згодом король Швеції Густав II Адольф).

Незважаючи на те, що ці повітряні замки невдовзі розсипалися, шведська армія міцно тримала Росію за горлянку. За умовами Столбовського миру (1617), увесь регіон навколо Ладоги, а також Інгерманландія з Ньотеборгом та Невою стали провінціями Швеції, а отже, східний кордон королівства перемістився з тих фінських земель, які належали шведській короні від XIII століття. Це кардинально змінило становище Фінляндії. Насамперед Виборг разом з звишшям Саволак втратив значення прикордонного військового форпосту, натомість зросла його роль як культурного, адміністративного та економічного центру всього східного узбережжя Фінської затоки, а також нещодавно завойованих східних провінцій. Однією з нових прикордонних оборонних споруд стала фортеця Ньюенсканс у гирлі Неви. Її збудували 1611 року, а 1642 року надали статус митниці, сподіваючись, що Ньюенсканс стане центром східної торгівлі. Так воно і сталося, та вже під егідою Росії, після заснування 1703 року Санкт-Петербурга.

Іншим наслідком переміщення східного кордону за Фінську затоку було те, що Фінляндія втратила роль найважливішого для шведського королівства району експансії на схід. Завдяки переможним завойовницьким війнам у Балтії, Німеччині та південній Швеції центр ваги королівства повільно й неухильно пересувався на південь, до густіше залюднених та родючіших країв Європи,

які могли забезпечити короля і його шляхту більшими прибутками, аніж Фінляндія. Наприкінці XVI ст. населення Фінляндії становило майже третину всього населення королівства, а вже за сто років, враховуючи й балтійські провінції, – заледве 10 відсотків. Тому що Фінляндія, на противагу балтійським провінціям, була інтегрованою адміністративно-культурною частиною Швеції (східною половиною королівства, як її тоді називали), вона аж до від'єднання від королівства 1809 року зберігала свій офіційний ранг та статус, вищий, ніж мали провінції.

Ніякої альтернативи шведській завойовницькій і військовій політиці, власне кажучи, не існувало. Оборонна стратегія вимагала б значно більших інвестицій на фортифікаційні споруди та внутрішніх витрат, ніж активні бойові дії: шведські війська в XVII ст. утримувалися переважно коштом завоювань та економічної допомоги союзників, найвагомішим серед яких була Франція. Напад вважали найкращим захистом. Однак згодом для шведської корони стало дуже обтяжливо підтримувати свої війська у стані постійної боєздатності, надто якщо брати до уваги війни сусідніх держав, які часто розпочинали військові дії проти шведського владарювання на Балтиці на двох фронтах.

Простіше кажучи, завойовницькі війни 1617–1648 років просувалися, наче по колу, навкруги Балтійського моря – від Росії до країн Балтії, а звідти далі – до Польщі та Німеччини. Після того як Швеція та Франція вийшли переможцями з Тридцятилітньої війни, здобувши собі за мирним Вестфальським договором 1648 року сильні позиції у політиці великих держав, Швеція спрямувала свої експансіоністські погляди насамперед на Данію. Шведсько-данське суперництво зародилось ще в епоху Кальмарської унії і тривало з перемінною інтенсивністю до 1814 року. У другій половині XVII ст. ці держави-сусіди надзвичайно часто стиналися між собою у кривавих сутичках. Унаслідок воєн навколо Балтики шведське королівство до 1679 року завоювало доволі велику територію, кордони якої були незмінними аж до Північної війни (1700–1721).

Шведські історики масовими накладками публікують товстезні монографії про війни та королів епохи розквіту шведської монархії, тож не дивно, що Тридцятилітня війна постійно перебуває у центрі уваги цих авторів. Війна спричинилася також і до кардинальних змін в адміністративному та культурному розвитку королівства. Однак приєднатися у цій війні до протестантського фронту проти римо-католицьких сил Німеччини Густава II Адольфа спону-

кали зовсім не релігійні, а військові мотиви. Католицька армія від самого початку поволі просувалася на північ і наприкінці 20-х років XVII ст. становила реальну загрозу північно-німецьким містам, зокрема порту Штральзунд. Місто було важливим торговим партнером Швеції, тому попросило в неї підтримки з флангу. Шведський монарх побачив у цьому шанс зміцнити свою владу в північній Німеччині і 1630 року висадився з сорокатисячним військом на німецький берег.

Фінансувати таку велику армію тривалий час можна було тільки за допомогою великих субсидій. Франція та Голландія, завдяки перемогам на початку війни, погодились надати Швеції економічну підтримку. Року 1634 шведські війська (чисельність армії тоді досягла свого максимуму – 150 000 осіб) склалися передусім з центральноєвропейських найманих загонів та шведсько-фінських рекрутів. Та все ж секрет воєнних успіхів Густава II Адольфа полягав у тактичних інноваціях та в старанному вивченні мистецтва ведення війни. Йшлося насамперед про поліпшення маневрування військ та синхронізації їхніх дій.

Наступ розпочинався зазвичай шквалом мушкетного та артилерійського вогню, а потім відразу в бій вступала кавалерія з оголеними шаблями. Як тільки супротивник відступав, наперед блискавично викочували артилерію (гармати тягнули кіньми), і знову починався шквальний вогонь. З лобовими кавалерійськими атаками напрочуд добре давали собі раду фінські вояки, брак військового вишколу яких компенсувався відданістю та фізичною витривалістю. У Фінляндії мобілізація була справою добровільною. Селянські господарства, які споряджали й утримували для королівської армії вершника, щорічно сплачували податок, менший на 30 далерів. Бойовий заклик фінської кавалерії «hakkaa päälle» («Рубай!») миттю породив прізвисько вершників – «гаккапеліти», яке згодом стало синонімом фінського бойового завзяття загалом.

Коли в битві під Лютценом (1632) загинув король, шведська армія втратила свій войовничий дух. Кровопротитна війна виснажила всіх учасників і закінчилася перемогою шведської армії та Вестфальським миром 1648 року. Договір став наслідком першого загальноєвропейського мирного конгресу і заклав підвалини головного дипломатичного принципу в міжнародній політиці, а саме – врахування балансу влади між великими європейськими державами. Водночас укладення миру офіційно поклало край процвітанню на континенті християнської *res publica*, тобто

єдності західної церкви, оскільки папська влада і її католицькі союзники змушені були визнати існування протестантської Європи.

Вестфальський мир був також виграшним для шведського королівства в економічному сенсі. Кілька північно-німецьких портових міст та чимало земель Померанії були приєднані до Швеції і стали її провінціями. З політичного погляду, Вестфальський мир був усе-таки своєрідною пірровою перемогою, бо зовсім на іншому, аніж раніше рівні змусив велику північну державу втручатися у конфлікти в Центральній Європі. Тридцятилітня війна зруйнувала рештки Германсько-римської імперії і послабила політичний вплив папи на Німеччину, розчистивши шлях французьким та пруським амбіціям.

Шведську мирну делегацію очолив ріксканцлер Аксель Оксеншерна, який у 1632–1644 роках правив королівством від імені неповнолітньої королеви Христини. Урядова реформа 1634 року посилила ефективність централізованого врядування країною. Доконечність такої реформи була зумовлена затяжною війною, яка вимагала бездоганного функціонування уряду: ухвалення негайних рішень, збір податків та набір рекрутів до армії, особливо зважаючи на те, що монархи XVII ст. самі активно брали участь у бойових діях або ж були неповнолітніми.

Великі торгові держави Голландія та Англія не мали проблем з фінансуванням військових потреб і будь-коли могли виділити кошти, залежно від кожної конкретної ситуації. У Швеції, яка була аграрною країною, для цього створили центральні органи – колегії. Їх очолили здебільшого члени державної ради. Рішення ухвалювалось у поспіху, однак невдовзі воно цілковито виправдало себе. Така система і досі функціонує у країнах-спадкоємцях великої шведської монархії: у Швеції – це департаменти, а у Фінляндії – міністерства. 1635 року подібним чином було реорганізовано врядування ленами шляхом чіткого визначення обов'язків і повноважень ландсгьовдінгів.

«Епоха графа»

По суті, йшлося про надання професійних форм процесові ухвалення рішень, до того ж сам процес не конче пришвидшувався, однак ставав продуманішим та завбачливішим. Особливо важливим це було для єдності держави, яка після завоювання нових

провінцій стала розмаїтішою у культурному та мовному сенсі. У XVI ст. у шведському королівстві розмовляли головно шведською, фінською, естонською та саамською мовами. Упродовж наступного століття виникла також потреба в урядуванні та провадженні діловодства стосовно німецьких, данських, латвійських, польських та російських підданих.

Реформа врядування протистояла розпадові країни, яка раз у раз розширювала свої кордони, та водночас вона породила й нові проблеми. Монархові доводилося винагороджувати високих урядників та визначних полководців, щоб заручитися їхньою постійною підтримкою. У період регентства королеви Христини (1644–1654) знать обдаровували втричі частіше, аніж за все попереднє століття (відповідно 116 : 368 осіб). Через брак коштів високі винагороди замінили щедрим роздаванням земель у ленне володіння. Найбільше земель роздали в лен усередині 50-х років XVII ст. Тоді в розпорядженні знаті перебували понад дві третини усієї території Швеції та Фінляндії. Така практика помітно зменшила податкові надходження до скарбниці й призвела до того, що три інші суспільні стани (духівництво, містяни та селяни) уже 1650 року на засіданні ріксдагу руба поставили питання про суттєве скорочення надання земель у лен. Однак через війни, незгоду королівських опікунів, а також нового режиму регентства (1660–1672) виконання рішення ріксдагу відклалося аж до 1680 року, коли у Швеції було запроваджено самовладдя.

На суспільний розвиток Фінляндії суттєво вплинули війни та численні внутрішні реформи, існували, проте, й характерні особливості. На східну половину королівства покладалася більша адміністративна відповідальність, аніж на західну, а це ускладнювало контроль Стокгольма за фінськими територіями. Щоб поліпшити ситуацію на користь корони, 1623 року у Фінляндії було запроваджено посаду генерал-губернатора. Призначені на цю посаду сановники одержували надзвичайно великі повноваження, тож інколи діяли не менш самовладно, ніж герцоги та королівські намісники XVI ст. Та, оскільки на цю високу посаду висували тільки вірних прихильників державної неподільності Швеції, серйозного конфлікту інтересів між Стокгольмом та Обу, адміністративним центром генерал-губернаторства, не виникало.

Перші два генерал-губернатори надзвичайно ефективно заправляли нове адміністрування у Фінляндії, тож, коли сюди наприкінці осені 1637 року прибув третій намісник, Пер Браге, ба-

гато реформ уже так міцно вкоренилися, що ідеї нового очільника видалися не надто оригінальними. Та все ж нащадки запам'ятали саме дві каденції урядування Пера Браге (1637–1641, 1648–1654), завдяки реалізації деяких дуже важливих його ініціатив. До того ж, Браге успішно декларував вагомість свого внеску в розвиток країни. Пер Браге походив з одного з найславніших шляхетних родів Швеції, але через суперництво з ріксканцлером Оксеншерном вирішив радше очолити фінське генерал-губернаторство, аніж скніти на якійсь незначній посаді в державній раді.

Уже на момент прибуття до Фінляндії Браге володів у різних регіонах королівства чималими земельними наділами, наданими йому в лен. Під час другої своєї каденції на посаді генерал-губернатора Пер Браге одержав у Каяні баронський титул, який давав йому право на володіння величезними просторами на сході та півночі Фінляндії. Усе це, звісно, додавало йому суспільної ваги, а його численні інспекційні подорожі до найдалших закутків Фінляндії були схожі на середньовічні королівські виїзди, які здійснювали щойно обрані на престол монархи. «Королівське» враження посилювалося ще й великою свитою, до котрої часто приєднувалася дружина генерал-губернатора, Христина Стенбок, донька одного з родовитих колег Браге в державній раді.

Подорожі Браге мали ще й практичні функції. Йому було доручено розвивати у Фінляндії судочинство, військову міць, міста й систему оподаткування. Повернувшись 1640 року до Швеції, Пер Браге написав чималий самохвальний рапорт про свої здобутки у Фінляндії за період перебування на посаді генерал-губернатора. Такі ж рапорти надсилали до Стокгольма і під час його другої каденції. І хоча багато чого у тих звітах було голосливою похвалюбою, Браге вдалося таки здійснити три важливі реформи, завдяки яким вислів «епоха графа» набув позитивного сенсу. У Стокгольмі 1636 року було створено Королівське поштове управління. Уже два роки по тому за наказом Браге поштові відділення з'явилися в усіх великих містах Фінляндії та Інгерманландії, що вагомо поліпшило зв'язок між Стокгольмом та східними регіонами королівства. У березні 1640 року завдяки енергійним зусиллям намісника було засновано університет Обу Академію, яка відігравала головну роль в системі освіти Фінляндії.

Та все ж найважливішою заслугою Браге було його активне сприяння розвитку міст. Сама ідея аж ніяк йому не належала, а була закладена в тодішньому світогляді меркантилізму,

який приписував короні поширювати свій контроль над усіма провідними галузями торгівлі. Ця система, запроваджена в першому десятилітті XVII ст., базувалася передусім на принципі розподілу міст на ті, що мають, і ті, що не мають права на ведення зовнішньоторговельної діяльності. Лише деякі міста мали право на зовнішню торгівлю. Інші змушені були купувати і продавати свої товари за посередництвом наділених таким правом міст, які головним чином завдяки митницям, користувалися величезними привілеями. Уся зовнішня торгівля узбережжя Ботнічної затоки зосереджувалася у Стокгольмі, а правом вести зовнішньоторговельну діяльність у Фінляндії були наділені лише міста Обу, Гельсінґфорс (Гельсінкі) та Виборг. Іншим важелем збільшення впливу держави стало призначення бургомістрів міст. Це істотно підвищувало готовність місцевих адміністрацій виконувати королівські приписи та укази.

Щоб посилити контроль за внутрішньою торгівлею, були закладені нові міста. Попередники Браге зосереджували свою увагу на містах Обу та Виборг, наділених правом зовнішньої торгівлі. З десяти міст, які заснував Пер Браге у внутрішніх областях Фінляндії і вздовж узбережжя Естерботнії, майже всі згодом стали важливими населеними центрами. Улітку 1639 року Браге вирушив у тривалу інспекційну подорож Естерботнією. Його приємно вразили тамтешні поселення і можливості краю. Позитивне враження склалося не тільки тому, що мандрівка відбувалася у сприятливу пору року, і не тільки тому, що Браге був добре обізнаний з потенціалом внутрішньої Фінляндії. Морське сполучення зі Стокгольмом уже давалося взнаки, помітним ставав його вплив на економічний розвиток Естерботнії. Щоб стимулювати цей розвиток, Браге під час своєї другої каденції на посаді генерал-губернатора заснував на узбережжі Ботнічної затоки три нові портові міста: Брагестад (1649), Крістінестад (1649) і Якобстад (1652).

Однак що могли мешканці Естерботнії та інших регіонів Фінляндії продавати за кордон? Аж до кінця XVI ст. експорт був маргінальним в економіці Фінляндії і зводився здебільшого до мінової торгівлі хутром та лососем. Лише п'ять відсотків населення заробляло собі на прожиття іншими промислами, аніж рільництво, мисливство чи рибальство. Населення повністю забезпечувало себе усім потрібним, а надлишки йшли переважно на виплату податків. Зерно експортували тільки з житниць шведського королівства: Балтії, Померанії та Сконе (від 1660 р.). У XVII ст. внаслідок посилення розвитку світової торгівлі суттєво

змінився розподіл праці між Західною Європою, Балтією та іншими регіонами Північної Європи. Зародження капіталістичної комерції у Голландії та південній Англії супроводжувалося інтенсивною урбанізацією і приростом населення, що призвело до масового вирубування лісів, а, отже, до нестачі дров і будівельних матеріалів.

Така ситуація була дуже вигідною лісистим регіонам Європи, надто шведському королівству, чий контроль за морськими перевезеннями на Балтиці давав чудові можливості регулювати пропозицію та ціни на деякі види товарів. Яку саме продукцію лісівництва варто експортувати залежало від відстані до комерційних метрополій. Близькість Норвегії до Голландії та Великобританії дала країні вирішальну перевагу на ринках експорту лісо- та пиломатеріалів аж до XIX ст. Географічне положення Швеції вимагало іншого розподілу праці. Західношведський експорт мав багато схожого з норвезьким і спеціалізувався на вивезенні лісо- і пиломатеріалів, а ось Балтійському регіонові вигідніше було використовувати ліс як сировину для виробництва трьох найважливіших продуктів – заліза, міді та смоли.

Зелене золото

Рентабельність шведської металургійної індустрії на міжнародному ринку визначалася доступом до високоякісної залізної руди та велетенських лісових масивів. Запасів залізної руди достатньо мала і Європа, однак там бракувало деревини для виробництва деревного вугілля для доменних печей. Тому в XVII столітті з'явилося багато залізоплавильних заводів у середній Швеції та в південно-західній Фінляндії, де збагачували руду, привезену через море з Бергслагена та Стокгольмських шхерів. Фінські заводи (близько 20) через свою низьку рентабельність часто існували зовсім недовго. Зрештою, вони й не відігравали важливої ролі порівняно зі шведськими заводами, яких у Швеції було понад 300. Загалом залізорудна та мідна галузі становили приблизно 80 % усього експорту Швеції упродовж XVII ст. Відносна частка міді поступово зменшувалася, бо вичерпувалися її запаси, проте 1685 року вона все ж становила чверть усього експорту країни.

Питома частка експорту смоли зросла за цей самий час з 2 до 8 %. Не так вже й багато як на все королівство, однак для його

східної половини цілком достатньо. У Фінляндії смола й дьоготь були, без сумніву, найважливішою статтею експорту і становили дві третини вартості всієї продукції, яку продавали за кордон. Оскільки шведська металургійна промисловість мала потребу в деревині, держава свідомо зосередила виробництво смоли у Фінляндії. Інфраструктура теж спричинилася до вибору пріоритету. Відстань від Фінляндії до західноєвропейських ринків збуту була значно більшою за відстань від центру королівства в середній Швеції, тож у Фінляндії вигідніше було переробляти деревину для виробництва смоли (її зберігання не потребувало багато місця), аніж вивозити оброблений ліс за межі країни. В епоху шведського домінування три чверті всієї смоли виробляли в східній половині королівства. Це істотно вплинуло на розвиток промисловості в тих місцевостях, де виготовляли смолу, – Естерботнія, Саволакс і Карелія.

Високий попит на смолу був зумовлений швидким розвитком судноплавства в атлантичній Європі та в усьому світі. Торгові судна й судна работорговців, фрегати і лінійні кораблі, баржі та веслувальні човни – усі вони мали остов і палубу, які треба було ущільнювати і шпарувати цією густою, в'язкою речовиною. Завдяки тому, що шведське королівство, контролюючи всю Балтику, мало, на практиці, монополію на виробництво смоли, цей високоякісний продукт з дрімучих лісів Фінляндії успішно розповсюджували усією землею кулею.

Технологія виробництва була запозичена на початку XVII ст. у Пруссії. Пруссія, як і Фінляндія, мала багато піщаних ґрунтів, де добре росла сосна, – сировина для виробництва смоли. Молоду соснову парость вирубували, висушували, потім стовбури склали рядами до круглих смоловарних ям. У процесі повільного вигорання з деревини виділялися смола і дьоготь. Дьоготь був твердішим вторинним продуктом, який також застосовували для ущільнення та шпарування, однак він не давав такої економічної вигоди, як смола. Смолу заливали в бочки, а потім перевозили внутрішніми озерами, річками та прибережними водами до Стокгольма і Виборга, звідки вже 70–80 % продукції експортували за кордон.

Випалювання смоли вимагало важкої праці, зате мінімуму коштів, і давало бажаний прибуток, надто якщо брати до уваги той факт, що купці надавали смолокурам житло, кредит, забезпечували сіллю. Селяни ж зобов'язувалися взамін надавати

заготівельникам певну кількість бочок з готовим продуктом. Торговцям було вигідно узалежнити зобов'язаннями якнайбільше смолокурів, тому вони охоче погоджувалися заплатити замість селян їхні податки державі. Держава теж була у вигаші, проте 1647 року, коли показники виробництва сягнули максимуму, щоб обмежити пропозицію, краще контролювати якість продукту та збільшити прибутки посередників, було вирішено монополізувати торгівлю, заснувавши смолокурну компанію у Стокгольмі.

Це дало бажаний ефект. Виробництво смоли зменшилося, ціни зросли, а вже в другій половині XVII ст. смоляний експорт Швеції стабілізувався на рівні близько 110 000 бочок на рік. Монополія давала змогу смолокурній компанії у Стокгольмі встановлювати тверді виробничі квоти, тож не дивно, що така політика часто ставала приводом для невдоволення самих виробників, а також купців із міст, наділених правом ведення зовнішньої торгівлі. Коли у 80-х роках XVII ст. голландцям та англійцям вдалося вивести цю систему з ладу, на кілька років запанував вільний ринок збуту, й прибутки потоком пішли за кордон. Щоб захистити себе, шведська корона поквапилася поновити концесію компанії. Смола з Естерботнії вивозили здебільшого через столицю під товарною маркою *Stockholm tar*, тоді як смола із Саволакса й Карелії з маркою *W. Stockholm tar* експортували через Виборг, продаючи насамперед британцям. Завдяки своїй якості *Stockholm tar* йшла за вищою ціною, аніж виборзька марка; її в однакових обсягах закуповували купці з Амстердама та Лондона.

Велика Північна війна (1700–1721), а також втрата Швецією панівних позицій поклали край монополії шведської смолокурної компанії на міжнародному ринку. Північноамериканські та російські виробники доклали зусиль для зменшення ціни на смола. Незважаючи на швидке збільшення виробництва на значно меншій тепер території Швеції (понад 200 000 бочок на рік), прибутки впродовж XVIII ст. постійно знижувалися. Найкраще зуміла подолати кризу Естерботнія, де зі скасуванням національних митних обмежень та втратою американцями торгових привілеїв на британському ринку смолокуріння досягло нового розцвіту наприкінці XVIII ст. Водночас бурхливо розвивалась суднобудівна й деревообробна промисловість, проте смола була найважливішим експортним товаром країни до другої половини XIX ст., коли з появою синтетичних ущільнювальних матеріалів і суден з металевим корпусом попит на неї різко впав.

На цей час смолокуріння вже перестало бути найважливішою галуззю експорту Фінляндії, його витіснила деревообробна промисловість. Однак ці зміни відбувалися доволі повільно. Як вирубне землеробство залишалося важливим видом обробітку земельних угідь у золотий вік смолокуріння (XVII ст.), так і виробництво смоли не втрачало свого значення упродовж усього XIX ст., коли заготівля деревини стала найважливішою формою експлуатації лісів. Отже, ці три форми використання лісів існували у Фінляндії уже в XVII ст. На південному заході країни й на узбережжі Естерботнії рільництво та скотарство співіснували зі смолокурінням і заготівлею деревини. У внутрішніх районах країни зі смолокурінням поєднувалося здебільшого вирубне землеробство, тоді як кліматичні й географічні умови північної Фінляндії були найсприятливішими для скотарства.

Єдина лютеранська культура

Економічні й політичні реалії диктували свої рамки матеріального побуту в королівстві, одночасно зміцнювалася духовна дисципліна населення, що в XVII ст. виявилася у формі загальнодержавної єдиної культури – лютеранства. Процесом керували церква і бюрократичний державний апарат, які були ефективними знаряддями в руках королівської влади. Роль церкви в цьому сенсі важко було переоцінити. Ідеологічною кульмінацією лютеранської церковної служби була проповідь священника. У часи шведського домінування проповіді дедалі частіше мали політичне забарвлення і нагадували вірянам, що благоговійне схиляння перед королівською владою має бути не меншим, аніж перед Богом. Іншою центральною темою був рушійний вплив гріховності на особистість та суспільство. За лютеранським вченням, яке тлумачили дедалі ортодоксальніше, неспокутувані людські гріхи накликають гнів Божий, який у найгірших випадках міг вразити все королівство, спричинити війни, епідемії, неврожаї.

Боротьба з тяжкими гріхами, яка розпочалася 1608 року, коли Карл IX видав указ про застосування суворого кодексу покарань з *Книги Мойсея*, велася у цілковитому погодженні з королівською владою. До XVII ст. за вбивство, образи і різні сексуальні злочини карали штрафами або ж можна було залагодити справу через економічні домовленості між причетними родинами. Тепер коро-

на прибрала до рук судочинство і запровадила смертну кару, яка відбувалася публічно з грізними засторогами до громади. Задля створення єдиної ефективної судочинної системи, верховного суду Свеа в Стокгольмі, суди з'явилися також в Обу (1623), Дерті (Тарту) (1630) і Йончопінгу (1634).

Водночас церква посилила церковну дисципліну, а саме: в церквах з'явилися лави, це полегшувало здійснювати контроль за відвідуваністю відправ і давало змогу розсадити парохіян за їхнім суспільним статусом. За незначні переступи загрожувала догана або штраф. За подружню зраду та інші моральні злочини карали принизливим публічним осудом. Звісно, церква ставила собі за мету застерегти й залякати громаду карою Божою за гріхи, але ж людина – істота біологічна, тож, попри заборони, спостерігалось різке зростання недотримань суспільної моралі. Іншим виявом дедалі нещаднішого переслідування населення були численні відьомські процеси, невинними жертвами яких ставали місцеві знедолені.

Водночас на священника покладалася величезна відповідальність за впровадження у життя лютеранської єдиної культури і за контроль над її дотриманням. Задля досягнення успіху він мав здобути довіру парохіян і заступатися за них у тих випадках, коли йшлося, скажімо, про підвищення короною податків або набір у рекрути. Священик неодмінно головував на всіх сходах парохіальної громади, де вирішувалися, зокрема, питання про будівельні роботи в парохії чи допомогу злиденним. Це вимагало ґрунтового знання місцевих діалектів, лексика і мелодика яких у різних місцевостях дуже різнилися між собою.

У XVII ст. значно поліпшилась матеріальна база забезпечення духовних потреб населення. В епоху Реформації у Фінляндії відмовилися від будівництва дорогих кам'яних храмів, характерних для часів шведської наддержави. У згаданий період було споруджено лише шість кам'яних церков. Церковні інтер'єри фінансувалися здебільшого пожертвами місцевої знаті. Архітектурною новинкою тієї епохи стали дерев'яні, так звані хрестовидні церкви; як і ренесансні храми Європи, вони мали на плані вигляд хреста. Для фінських будівничих дерево було звичним, однак вогнебезпечним матеріалом. Цим і пояснюється, чому лише 3 з 25 «хрестовидних» церков XVII ст. збереглися у Фінляндії донині.

Повний переклад *Біблії* шведською мовою був виданий ще 1541 року, а фінською – щойно 1642. За основу фінськомовної *Біблії* взяли переклад *Нового Завіту* Мікаеля Аґріколи (1548), а

потім доповнили її, скрупульозно вивчаючи інші переклади. Перше видання (1200 примірників) з портретом королеви Христини й гербами усіх провінцій королівства на титульній сторінці надрукували в Стокгольмі. *Біблію* негайно розіслали в усі парохії Фінляндії та Інгерманландії. Згодом вона послужила основою для фінської писемної мови і лютеранської церковної термінології, зокрема.

Таку ж роль у становленні шведської писемності відіграла *Біблія* Карла XII, видана 1703 року; вона значно оновила й уніфікувала державну мову королівства. Варто також згадати шведський псалтир 1695 року видання, найгарніші псалми були спільним культурним надбанням країн королівства аж до XIX ст., а найпопулярніші з них стали шлягерами тієї епохи, їх співали і в радості, і в горі. Найвідоміший нащадкам, без сумніву, псалом, покладений на простеньку мелодію, однак надзвичайно урочистий, «Іде весна, іде красна», який возвеличує літнє буяння північної природи. Його й досі співають на святкуваннях з нагоди закінчення шкільного року і в Швеції, і у Фінляндії.

Основним юридичним інструментом впровадження єдиної лютеранської культури став церковний закон 1682 року, чинний у Фінляндії до 1869 року. Його детальні правила стосувалися геть усього – від церковної дисципліни та священницьких обов'язків до будівництва церков і катехізації. Формування єдиної лютеранської культури й розширення меж шведського королівства істотно вплинули на зростання попиту на компетентних урядників та священників. У 20-х роках XVII ст. по всій території держави за королівським указом було засновано чимало нових початкових шкіл і гімназій. Водночас зазнало реформ викладання в єдиному університеті Швеції в Упсалі, а що постійно зростала потреба в освічених посадовцях, то з'явилися два нові університети по інший бік Балтики – в естонському Дерпті (1632) і в Обу (1640). Вестфальський мир (1648) подарував Швеції ще один університет у місті Грейфсвальд (Померанія), а після завоювання Сконе було засновано університет у Лунді (1668).

Війни часто перешкоджали спокійному функціонуванню університетів у Дерпті та Лунді, зате Обу Академія мала можливість розвиватися за стабільних умов. Тому Упсальський університет і Обу Академія зоставалися найважливішими вищими навчальними закладами шведського королівства аж до початку XVIII ст. З XIV ст. місто Обу мало ще катедральну школу (згодом гімназію).

Місто також було резиденцією єпископа та адміністративним центром східної половини королівства, що само собою послужило достатньою мотивацією для створення тут університету. За право відкрити в Обу університет очільники міста змагалися ще з середини 30-х років XVII ст., і лише Пер Браге після свого призначення генерал-губернатором домогся установчої грамоти.

Статут Обу Академії мав загалом ті самі положення, що й Упсальський університет: ректор очолював консисторію професорів, а також теологічний, медичний, юридичний і філософський факультети. Найвищою була посада канцлера, а що Пер Браге був засновником університету, то, звісно, мав посаду канцлера аж до своєї смерті 1680 року. Браге вважав створення Обу Академії насамперед як розв'язок проблеми із забезпечення професійними чиновницькими кадрами східної частини шведської держави, а також як можливість надати шанс студентам зі своїх маєтків у Смоланді одержувати стипендії для навчання в Обу. Академія з приблизно десятком професорів та понад 200 студентами була вагомим важелем шведського впливу. Більшість професорів переманили до Обу з Упсали, а майже третину студентів становили вихідці з західної половини королівства. Студенти-земляки об'єднувалися за європейським зразком у громади і під орудою одного з професорів-кураторів влаштовували свята й розмаїті академічні заходи.

У тодішніх шведських університетах ще не було експериментального природознавства, однак теологія наприкінці XVII ст. посідала провідне місце в дослідницькій діяльності Обу Академії. Великою повагою тут користувалися класичні мови й дослідження у царині класичної філології; усі дипломні праці й дисертації видавали друкарським способом і захищали латинською чи старогрецькою мовами. Наукове зацікавлення національними мовами було значно меншим, незважаючи на те, що ці мови потрібні були священикам і урядникам у їхній повсякденній праці. У початкових школах та гімназіях викладання велося шведською мовою. У парі з внутрішньою політикою центральної влади це сприяло «шведизації» освіченої еліти Фінляндії, лави якої досі поповнювали переважно фінськомовні простолюдці. Проте в Обу, на відміну від провінції Сконе, королівська влада не проводила систематичної політики насильного впровадження шведської мови, бо фіни були надзвичайно вірними підданими корони.

Схожий процес «шведизації» населення, зумовлений соціальними й економічними причинами, відбувався і у фінських містах

на узбережжі Ботнічної затоки; цьому сприяли щораз тісніші комерційні та митні зв'язки зі Стокгольмом. Однак дев'ятнадцять із двадцяти підданих корони мешкали в сільській місцевості, тож у співвідношенні між мовними групами ці лінгвістичні зміщення не були надто драматичними. Понад 85 % мешканців східної половини королівства й далі розмовляли винятково фінською і приблизно 10 % спілкувалися лише шведською. Утім варто пам'ятати, що не мова, а релігія та відданість королеві, плекали відчуття національної спільноти між різними суспільними станами. Завдяки суворій, неухильній опіці корони й церкви шведи, фіни, данці, ліви й естонці, тобто всі піддані шведського короля, інтегрувалися в єдину лютеранську культуру.

Єдиновладдя і катастрофа

Союз корони та церкви зміцнів з впровадженням на засіданні ріксдагу 1680 року єдиновладдя. Концентрація влади в одних руках украй обмежила вплив аристократії і дала змогу королю Карлові XI здійснити дві великі реформи: істотно зменшити ленні наділи знаті й запровадити нову систему рекрутства. Зменшення ленів поліпшило фінансове становище монархії і звільнило колишні орні землі під так звані «військові поселення». Військовим вищого рангу надавали власні помешкання як компенсацію за віддану службу, до того ж, вони одержували платню коштом стягнення головного податку, тобто податку на землю. Військо складалося з вояків, кожного з яких утримували до складчини кілька селянських господарств і періодично відряджали на військові навчання.

Створення військових поселень було вдалим економічним рішенням. Система поселень ефективно функціонувала в мирний час, а також під час воєн, які велися поза межами держави. Та коли у Великій Північній війні Швеція зазнала поразки, і шведсько-фінська армія повернулася на рідні терени, корона змушена була повернутися до старої системи примусового рекрутування солдатів до війська. Попри це, система військових поселень збереглася до Фінської війни 1808–1809 років, яка поклала край шведському пануванню у Фінляндії. А ось у Швеції така система протрималася аж до запровадження загального військового обов'язку 1901 року.

На противагу своїм попередникам Карл XI провадив мирну політику. Це означало, що Швеція віддалилася від Франції і

прагнула здобути підтримку економічно розвиненої Голландії. Наслідком цієї політики був мир на кордонах королівства упродовж 21 року – зважаючи на ті часи, неймовірно тривалий період. Така стратегія була успішною насамперед завдяки тому, що великі європейські держави визнавали зовнішньополітичний нейтралітет. Однак 1697 року після смерті Карла XI стало зрозуміло, наскільки небезпечною може виявитися оборонна позиція. Через три роки Швеція змушена була вв'язатися у війну проти всіх своїх чотирьох безпосередніх сусідів – Данії, Саксонії, Польщі й Росії, котрі сподівалися на легку перемогу над шведами, оскільки король Карл XII, який щойно зійшов на трон, був ще неповнолітнім. Однак вони прорахувалися. Шведська армія виявилася боєздатнішою, аніж будь-коли, а Карл XII від самого початку зарекомендував себе відважним та готовим до новачій у військовій справі полководцем. Та все ж виграти війну відразу на трьох фронтах було, по суті, неможливо – надто малі людські ресурси і надто широка географія військових дій.

Наприкінці епохи існування як наддержави Швеція почувалася достатньо самовпевнено. Цьому сприяли економіка королівства і зразковий стан армії. Шведські вчені-гуманісти заповзято творили міф про звитязну історію країни. За словами всебічно обдарованого професора Упсальського університету Улауса Рюдбека, Скандинавія та шведське королівство в її центрі й були насправді Атлантидою, Платоновим ідеальним суспільством, а отже, Швеція – колиска європейської цивілізації. Цю честь Рюдбек щедро розподілив між східною та західною половинами королівства. Схожих поглядів притримувався і професор Обу Академії Даніель Юсленіус, який у дисертації *Aboa vetus et nova* (*Старий і новий Обу*, 1700) переповідає вигадану ще в XVI ст. байку, начебто його рідне місто невдовзі після біблійного потопу заснував Марог, внук Ноя.

Цікаво, скільки людей знайшли час на ознайомлення з цими вченими вигадками? Клімат Північної Європи наприкінці XVII ст. був надзвичайно холодний, але найбільше він ускладнював життя фінським та нордландським селянам. У 80–90-х роках XVII ст. вони не раз втрачали весь урожай через морози та сльоту. Голод 1696–1697 і поширення епідемій призвели до масового мору. За деякими підрахунками, померло близько 30 % тодішнього населення Фінляндії, тобто майже 150 000 мешканців. Не лише Фінляндія зазнала такої біди. Схожі продовольчі кризи вразили багато країн Європи, але через скупість шведської королівської влади селя-

ни, які зазнали збитків, допомоги не отримували, а погані взимку дороги, неврожаї та хвороби спричинялися до катастрофічних наслідків саме у Фінляндії та шведському Нордланді.

Та ось, на жаль, вже нова катастрофа чигала за рогом – Велика Північна війна. Щоправда, богиня війни була спершу милостивою до шведів і фінів. У лютому 1700 року саксонські війська атакували прикордонну фортецю у Ризі. Водночас до Гольштинського герцогства, союзника Швеції, вторглися данці. Багатоголовий супротивник був вражений, що його атаки швидко захлинуються, а коли в листопаді 1700 року десятитисячна шведсько-фінська армія під особистим командуванням Карла XII розбила при Нарві російське військо, яке чисельністю втричі перевищувало її, усе, здавалося, свідчило про перемогу Швеції.

Однак самовладець Карл XII, вірний лютеранин за переконаннями, відмовлявся від перемовин із супротивниками, вважаючи їх – католиків та православних – людьми нижчого сорту в моральному сенсі, іншими словами – еретиками. Вихований у суворому теократичному дусі, король сліпо вірив, що його веде рука Господа, тож він не прислухався до слів радників і не ділився з ними своїми задумами. Карл XII повів війська у наступ, а, нав'язавши свої умови миру Польщі й Саксонії, рушив 1707 року на Росію та Москву. Однак королівська армія дедалі частіше стикалася з труднощами – величезними відстанями й російською тактикою «випаленої землі». У червні 1709 року під час великої битви в Україні, під Полтавою, шведів розгромили набагато численніші російські війська. Король утік до союзної Туреччини, а рештки шведського війська захопили в полон росіяни, які разом з сусідами Швеції розпочали широкий контрнаступ на всіх фронтах. Цар Петро I ще 1703 року захопив Інгерманландію і заснував у гирлі Неви Санкт-Петербург, нову столицю Російської імперії, що швидко розширювала свої території. Навесні 1710 року росіяни розпочали завоювання Фінляндії, яке через відсутність Карла XII і його байдужість до зміцнення північно-східних флангів королівства, завершилося 1714 року. Державна рада в Стокгольмі мала достатньо ресурсів, аби набагато рішучіше відстояти Фінляндію, однак вона почувалася надто безсилою і розгубленою, щоб думати про щось інше, окрім порятунку центру держави й власних прибутків.

Окупація Фінляндії тривала аж до Ніштадського миру 1721 року. Ситуація вимагала від росіян створення тут величезної си-

стеми забезпечення своїх військ. Але скоро з'ясувалося, що країна надто виснажена, щоб прогодувати 25 000–35 000 окупантів, тому 70 % усього забезпечення армії доставляли морем з Росії. Метою окупації було змусити Карла XII негайно укласти мир і визначити нові кордони, звідси пояснення плундруванням та мародерству в Естерботнії, які чинила російська армія.

Подібні погроми відбувалися по всій Європі й мали, як і у Фінляндії, стратегічне підґрунтя, а саме: не допустити шведського контрнаступу з півночі Фінляндії і водночас забезпечити російським воякам платню. Місцеві мешканці сприймали руйнацію, заподіяну козацькою кіннотою, як незбагненну жорстокість, надто коли після своїх набігів окупанти брали в полон цивільне населення. Загалом до Росії насильно депортували понад 8000 мирних мешканців. Недаремно період окупації увійшов в історію як «велике лихоліття».

Поворотним пунктом став 1718 рік, коли під час військової виправи поблизу норвезького кордону загинув Карл XII. Повернувшись з Туреччини, 1715 року король відмовився вести мирні перемовини, які, однак, були просто доконечними, щоб зберегти хоча б найважливіші регіони королівства. Після смерті Карла XII Швеція почергово уклала мир з усіма своїми супротивниками. За умовами Ніштадського миру 1721 року Пруссія і Данія одержали невеликі території, а ось Росія, головний переможець у війні, забрала собі Лівландію, Естонію, Інгерманландію та Карелію. Новий східний кордон Фінляндії проходив на захід від Выборга, а що його визначив російський цар, то й назвали його «кордоном Петра Великого». Шведський трон посіла молодша сестра Карла XII Ульріка Елеонора, однак вона швидко зреклася влади на користь свого чоловіка Фредріка Гессенського. Про нове самовладдя не було вже й мови. У 1719–1724 роках було ухвалено низку законів, за якими реальна влада переходила до рук суспільних станів.

Стокгольм – Санкт-Петербург

У XVIII ст. шведське королівство, як і Польща та Голландія, змушене було прилаштовуватися до нового балансу сил у Європі. Експансія Росії і консолідація Пруссії відбувалися коштом Швеції та Польщі. Голландців обійшли британці, які наприкінці XVIII ст. почали також загрожувати Франції і її традиційній позиції як провідної держави Європи. У цій новій констеляції геополітичне становище Фінляндії ставало щораз вразливішим, а під час Наполеонівських війн східна частина шведського королівства остаточно відійшла до Росії.

Інтеграція Фінляндії із західною цивілізацією, започаткована ще у XII–XIII ст., була першою великою віхою в історії країни. Іншою стала експансія

Росії та її домінування у XVIII ст. на теренах Балтії. Наступні два століття Росія диктувала чи принаймні кардинально впливала на процеси, що відбувалися у Фінляндії. До цього спричинилося насамперед те, що Санкт-Петербург – нова столиця Російської імперії, збудована в гирлі річки Неви побіля Фінської затоки, – був лише за 300 км навпростець від Гельсінкі. Враховуючи політичну ситуацію у Європі, близькість Санкт-Петербурга надавала південному узбережжю Фінляндії цілком нового значення у сенсі політики безпеки. Якщо називати конкретну історичну дату, яка вирішила долю Фінляндії, то це, без сумніву, 1703 рік – саме тоді Петро Великий заснував свою нову столицю.

Місто на Неві та Свеаборг

Мрії Петра Великого про російську столицю над морем сформувалися під впливом вражень від Голландії та її системи каналів. Санкт-Петербург був побудований на численних островах у гирлі Неви, за кілька кілометрів на захід від старого міста Ньюена з фортецею Ньюеншанс. Першу міську споруду, Петропавловську фор-

тецю на Заячому острові (Янніссаарі), почали зводити у травні 1703 року, а що Петро I вирішив обернути інгерманландські болота на метрополію, сюди для участі в грандіозному будівничому проєкті щорічно зганяли 30 000–40 000 селян. До робіт залучали й фінських військовополонених, яким було доручено, зокрема, прокласти бульвар, що згодом мав стати головною магістраллю міста, – Невський проспект*.

Те, що Санкт-Петербург відігравав значну роль у балансі влади в Північній Європі свідчить бурхливий приріст населення. Близько 1710 року тут налічувалося приблизно 8 000 мешканців, а ще за п'ятнадцять років чисельність населення збільшилася до майже 40 000 – поважна цифра, якщо зважити на те, що заснований у Середньовіччі Стокгольм налічував на той самий час близько 60 000 мешканців. Ще за чверть століття (1750) місто на Неві з його 95 000 мешканців залишило Стокгольм далеко позаду. Найбільша частина поселенців була з Росії, однак через те, що околиці міста були залюднені фінськокомовними інгерманландцями, і через те, що сам Санкт-Петербург приваблював щораз більше робочої сили з південно-східної Фінляндії, до метрополії переселялись і фіни (1–3%), які залишалися тут до ХХ ст. Найбільшою мовною меншиною міста були, без сумніву, німці; друге місце займали фіни. Чисельність фінського населення досягла кульмінації 1881 року, коли в місті на Неві замешкали 24 000 фінів.

Ніштадський мир 1721 року усталив нові кордони шведського королівства і, по суті, розколов Фінляндію навпіл. Західна Фінляндія залишалася частиною Швеції, а Карелія з центром у Выборзі була приєднана до Росії і вважалася Выборзькою губернією. Розширення Російської імперії відбувалося не через централізацію влади в єдиній державі, а за принципом «клаптикової ковдри» з різними адміністративними моделями. Скажімо, у Выборзькій губернії було дозволено зберегти лютеранську віру і дотримуватися шведських законів, а ще населення уникло кріпацтва. Економічний поступ губернії пояснюється близькістю до Санкт-Петербурга. Найбільшу користь від цього мав, звісно, Выборг. Завдяки контактам з країнами Балтії його бюргерський клас знову помітно онімечився. Мовне багатоманіття Выборга (фінська, шведська, німецька, російська мови) досягло свого апогею у ХVІІІ ст.

У «шведській» Фінляндії система адміністрування і культура теж не зазнали змін, зате в державній політиці розпочалася

---

* На примусових роботах у Санкт-Петербурзі працювало й десятки тисяч українських козаків, з яких приблизно 30 % загинуло від епідемії та виснаження. – *Прим. перекладача.*

цілком нова фаза, названа епохою врядування станів. На зміну самовладдю у Швеції у 1719–1724 роках прийшла дуже радикальна на той час парламентська конституція. Схожою могла похвалитися тільки Великобританія. Законодавча влада перейшла до рук чотирьох суспільних станів водночас. Представники станів збиралися на засідання ріксадагу, зазвичай, раз на три роки, а їхні політичні рішення виконувала державна рада. Король брав участь у засіданнях і мав два голоси в державній раді, однак голоси інших членів ради, які користувалися довірою станів, часто здобували перевагу. Аристократія залишалася найвпливовішою з-поміж усіх станів, проте змушена була шукати підтримки в решті представників, що давало, наприклад, селянам нові можливості для політичного впливу.

Зміни в політичній системі сприяли появі двох партій-конкурентів, «капелюхів» і «шапок», які поперемінно приходили до влади і правили королівством, якщо здобували більшість голосів у державній раді. Партія «шапок» на чолі з графом Арвідом Горном правила державою до 1738 року, після чого «капелюхи» взяли до рук владу й утримували її з короткими перервами аж до 1772 року, коли король Густав III знову ввів абсолютну монархію. Горн провадив оборонну політику щодо сходу, за що по-реваншистському налаштовані супротивники прозвали його самого та його прихильників «нічними ковпаками».

«Капелюхи» на початках ставили собі за головну мету відвоювати території на сході. Значну економічну підтримку їм надала Франція, яка була зацікавлена зупинити російську експансію. Через три роки після приходу до влади «капелюхи» зробили мізерну спробу напасти на Росію. Цей наступ увійшов в історію як «війна «капелюхів»» (1741–1743). Наступ швидко перейшов у відступ. Відтак Росія відновила окупацію Фінляндії і зняла її після укладення мирного договору 1743 року в Обу, за умовами якого шведсько-російський кордон ще більше пересунувся на захід. Водночас Швеція зобов'язалася не вступати в жодні альянси без згоди Росії.

Нова, ще принизливіша поразка породила досі небачені інтриги у шведсько-фінській внутрішній політиці. Ще під час «війни капелюхів» російська цариця Єлизавета з пропагандистською метою пообіцяла Фінляндії державну незалежність. Безглузда ідея, однак вона зробила Фінляндію цікавою картою у післявоєнній дипломатичній грі. «Шапки» без вагань розпочали позалаштункові

перемовини з Росією, не раз закликаючи росіян до нового завоювання Фінляндії, сподіваючись на повалення влади «капелюхів». Російська окупація 1742–1743 року анітрохи не була катастрофою, навпаки, вона довела деякі переваги російської зверхності, як, скажімо, свобода торгівлі.

«Капелюхи» у своїй політиці теж не ставили інтереси Фінляндії на перше місце, однак партія змінила свої позиції лише після ганебної поразки і, з 1747 року, заходила з оборонною метою планомірно зміцнювати збройні сили та економіку країни. Така зміна поглядів втілилась у загальнодержавному проекті спорудження нових прикордонних фортець, будівництво яких фінансувалося здебільшого за допомогою французьких субсидій. Сам проект тоді однозначно сприймався як оборонний захід, але, як справедливо зауважувала опозиція «шапок», він вимагав таких великих капіталовкладень, що держава не мала жодних шансів модернізувати решту військової машини.

Навесні 1748 року розпочалося будівництво морських фортець Свеаборг на островах біля Гельсінгфорсу (Гельсінкі) та Свартгольм поблизу нового прикордонного міста Ловіса. Будівельні роботи на Свеаборгу тривали наступні двадцять п'ять років здебільшого під керівництвом енергійного офіцера Августина Еренсверда, для якого форт став власним дітищем. Саме Еренсверд запропонував назву «Свеаборг, фортеця на східному кордоні» за аналогією з «фортецею у Гьотеборзі на західному морі». Згідно з первісним планом увесь Гельсінгфорс мав бути оточений фортифікаційними спорудами і бастионами. Однак уже за кілька років будівництво зосередилося на п'яти островах площею 75 гектарів на південь від міста. Свеаборг став, без сумніву, найбільшим будівельним проектом шведської корони у XVIII ст. За розмахом його перевершив лише канал Гьота, збудований у XIX столітті. Метою спорудження фортець Свеаборг та Свартгольм було створення у південній Фінляндії настільки сильних укріплень, щоб там змогла протриматися армія, доки прибуде допомога зі Швеції. Свартгольм мав стати першою перешкодою на шляху супротивника біля кордону, Свеаборг – головною базою з арсеналами й продовольчими складами для флоту і сухопутних військ Фінляндії. Уже в 20-х роках XVIII ст. розташування Гельсінгфорса вважали дуже сприятливим для створення «замка» для замикання кордону зі сходу. Саме тут 1713 року під особистим проводом Петра I російський флот і армія здійснили вирішальний береговий штурм. Сприятливими

зі стратегічного погляду були й тутешні зовнішні шхери, до яких легко можна дістатися морем зі Швеції та з фінського узбережжя. На південному головному острові спорудили могутній бастион Густавсверд з Королівськими воротами. На північному Вовчому острові розташовувалось командування і два доки, де будували значну частину нового шхерного флоту.

На створення шхерного флоту надихнув приклад Петра I. Його галери успішно підтримували російську армію у наступі на Фінляндію 1712–1714 рр. Еренсвердові доручили добитися такої ж узгодженості дій між шведською армією та флотом, а тому галери підпорядкували армії, і почали їх називати «флотом Армії». Еренсверд подбав також про будівництво фрегатів для плавання у шхерах; це був новий тип суден з більшою маневреністю та кращим озброєнням, аніж галери з низькою посадкою. Окрім того, було сконструйовано низку типів малих суден, які разом з фрегатами й галерами забезпечили перемогу шведського флоту в морській битві біля Свенскюнда (1790).

Незважаючи на те, що і Свеаборг, і шхерний флот будували з оборонною метою, в подальшому вони посприяли наростанню напруги в стосунках між Швецією та Росією. Фінляндія з військової буферної зони, яка не мала серйозного економічного й політичного значення, обернулася динамічним форпостом на східному кордоні. Санкт-Петербург, що на той час бурхливими темпами перетворювався на одну з провідних метрополій Європи – його населення у 1750–1800 рр. більш аніж подвоїлося (90 000 : 220 000) – односторонньо трактував фінське південне узбережжя з Свеаборгом у центрі як воєнну проблему.

Економічні й соціальні перетворення

Зростання Санкт-Петербурга на тривалий час суттєво вплинуло на економічний розвиток Фінляндії. Політичний переділ країни на західну шведську та східну російську Фінляндію не позначився на торгівлі. Не лише економіка Виборзької губернії стала хоч і повільно, проте неухильно орієнтуватися на Санкт-Петербург. Що більше зростав попит на петербурзькому ринку, то привабливішим ставало це місто для тих регіонів південного узбережжя Фінляндії, які ще належали шведській короні. Естерботнія настільки тісно була пов'язана зі Стокгольмом, що регіон в економічному сенсі

майже не належав Фінляндії, а разом з областю Нордланд, мабуть-таки, середній Швеції. Економічне життя внутрішньої Фінляндії орієнтувалося або на Стокгольм, або на Санкт-Петербург, залежно від відстані та доступу до найзручніших транспортних засобів.

Такий розвиток економічних відносин суперечив шведській торговій політиці «меркантилізму» і давав привід для наростання невдоволення у Фінляндії, бо владні структури намагалися суворо дотримуватися митних обмежень та боролися з контрабандою. Невдоволення досягло свого апогею у 60-х роках XVIII століття. Ріксдаг 1765 року вирішив скасувати торгові обмеження на західному узбережжі Ботнічної затоки, а також відповідні рестрикції у міграції через море селян. Реформу відстояли фінські політики з партії «шапок», які представляли всі чотири суспільні стани, на чолі з речником партії, капеланом Андерсом Чюдєніусом з Естерботнії. Його гострі статті та памфлети зводили нанівець усі контраргументи «меркантилістів». Найвідоміша праця Чюдєніуса *Національна вигода* (1765), у ній чітко сформульовані тези про переваги повної лібералізації суспільної економіки. Андерс Чюдєніус випередив викладом своїх поглядів знаменитий трактат Адама Сміта *The Wealth of Nations*, написаний у схожому річизі 1776 року.

Втрата балтійських провінцій призвела до зростання відносної частки продукції залізорудної та мідної промисловості в експорті шведського королівства. Дещо збільшилась в експорті також частка смоли (від 7 до 9%), а, оскільки від 75 до 90% смоли виробляли в східній половині королівства, Фінляндія, насамперед Естерботнія, залишалася головними її виробниками у шведській державі. Скасування митних обмежень спричинилося до помітного зміщення в розподілі прибутків на збиток Стокгольма і на користь естерботнійських купців, які вже наприкінці XVIII ст. власними вітрильними суднами перевозили основну частку всього експорту Естерботнії. Торгові гільдії налагодили прямі контакти з британськими та голландськими покупцями й посілали свої судна навіть до Південної Європи та до Вест-Індії, а це, звісно, впливало на споживчу структуру та світогляд у містах естерботнійського узбережжя. Сіль надалі була найважливішим продуктом імпорту в Фінляндії, але завдяки розвитку мореплавства її мешканці ознайомилися і з новими екзотичними продуктами: тропічними фруктами, какао й листовим чаєм.

У російській Фінляндії, тим часом, відбулися помітні зміни у виробництві: перехід від смолокуріння до деревообробної про-

мисловості. Такому зміщенню акцентів сприяла поява нового типу пили з тонким полотном, яку легко урухомлювали за допомогою сили води численних водоспадів у південно-східній Фінляндії. Новинка прийшла з Голландії і на початку XVIII ст. розповсюдилася всією Балтією, починаючи з Інгерманландії. Згодом винахід пили міг би мати революційні наслідки для усього регіону хвойних лісів у північно-східній Європі, однак обмеження шведської корони в сфері лісівництва гальмували його поширення через російсько-шведський кордон до Фінляндії. Така ситуація дуже була на руку російській частині Фінляндії і виборзьким купцям, які швидко утвердилися як власники тартаків, знайшовши собі вигідні ринки збуту в Санкт-Петербурзі та Західній Європі.

Шведська корона 1739 року скасувала заборону використання голландських пил з тонким полотном. Попри те, більшість тартаків, які з'явилися відразу після скасування заборони у шведській частині східної Фінляндії, вивозили свою продукцію на світовий ринок через Виборг. Однак ще діяли різноманітні обмеження у сфері зовнішньої торгівлі. До того ж, коли наприкінці XVIII ст. дуже зріс попит на деревину і лісоматеріали на світовому ринку, шведському торговому флоту бракувало потенціалу, аби справлятися з перевезеннями.

Помітних змін зазнали не лише торгівля та лісівництво. Схожі процеси відбувалися і в рільництві, продуктивність якого впродовж останніх двох століть майже не зростала. Важкий тягар податків до шведської скарбниці, часті мобілізації до армії, неврожайні роки та жорстока російська окупація 1714–1721 рр. – «велике лихоліття» – знизили продуктивність праці й мотивацію селянства. Потім настав період деякої полегші, який завдяки стабільним відносинам і активному сприянню владних структур, надто після 1743 року, спричинився до помітного приросту прибутків та розширення орних земель.

Тупий меркантилізм шведської корони потроху поступався місцем фізіократичним ідеалам нової епохи, які спонукали робити ставку на первинні галузі господарства. За допомогою податкових пільг заохочувалось освоєння нових ділянок під оранку. Водночас шведська держава дозволила заможним селянам здавати в оренду землі різного призначення. Реформа сприяла тому, що кількість рільничих господарств у Фінляндії за п'ятдесят років більш, аніж подвоїлося (1750 р.: 35 000, 1800 р.: 80 000). Ця тенденція зберігалася аж до 60-х років XIX ст. і зумовила найбільше

після Середньовіччя освоєння земель в історії Фінляндії. Однак найважливішою з усіх сільськогосподарських реформ став так званий «великий переділ» (storskifte), затверджений риксдагом 1757 року. Упродовж наступних п'ятдесяти років істотно удосконалились умови для розвитку рільництва та лісівництва і у Фінляндії, і у Швеції. У колишньому аграрному суспільстві кожний земельний наділ ділили на доволі вузькі смуги, якими володіли окремі селянські господарства. Така система гальмувала розвиток самостійного землекористування, а внаслідок великого переділу всі смугові наділи об'єднали в єдині рільничі ареали.

Реформу негайно впровадили в південній Естерботнії і наприкінці епохи Великої Швеції вона вже діяла в багатьох районах південної та західної Фінляндії. Переділ передбачав, що компетентні землеміри мають первинно оцінити прибутковість кожного лану чи луку. Коли земельні наділи почали об'єднувати, між селянами і короною розподілили також землі загального користування, що належали сільським громадам і парохіям (неподільні луги й ліси), а це призвело до побільшення державних земель, які можна було здавати в оренду або розорати під нові лани. У такий спосіб шведська корона, а згодом і фінська держава стали власниками великих лісових територій. «Великий переділ» пришвидшив запровадження методик осушення ґрунтів та новацій у рільництві, заохочуючи до освоєння нових орних земель і спонукуючи до відповідальнішого використання лісових багатств. На зміну сільським громадам прийшли приватні виробники. Цей процес відображено і в культурному ландшафті: наділи побільшили, а села порозпадалися на окремі хутори, які селяни-землевласники попереносили на свої об'єднані землі.

Водночас «великий переділ» призвів до нових проблем. Злидарі втратили право на користування землями, які раніше перебували у спільному володінні села. Ця дилема загострилася ще й тому, що населення східної половини королівства в другій половині XVIII ст. майже подвоїлося – з 427 000 до 833 000 осіб. Приріст був набагато динамічнішим, ніж у Швеції (1 780 000 : 2 350 000). Причини такого надзвичайного збільшення чисельності населення полягали в поєднанні сприятливих чинників: тривалий мир в країні і радикальні сільськогосподарські реформи. Замість того, щоб іти на війну й гинути в розквіті літ, селяни могли раніше одружуватися, народжувати більше дітей і, завдяки вищій продуктивності сільського господарства, забезпечити нащадкам умови для виживання. Ця тенденція виявилася достатньо тривкою. Як наслідок,

населення Фінляндії у 1750–1850 рр. збільшувалось швидше, ніж в інших країнах Європи. Середній приріст населення тут становив 1,5 % за рік, друге місце посідала Англія з приростом 1,1 %.

Офіційно перепис населення запровадили в шведському королівстві 1750 року, а його супутнім результатом стали докладні відомості про соціальний склад населення. За даними, опублікованими через десять років після проведення першого перепису, Швеція не надто відрізнялася у цьому сенсі від Фінляндії: приблизно 80 % населення в обох частинах королівства жило коштом сільського господарства. Загалом низька частка міських мешканців була дещо вищою у Швеції (6,5 %), ніж у Фінляндії (4 %), зате в східній половині було відносно більше дрібних чиновників, ніж у західній (14,5 і 10 % відповідно). Решта населення (у Швеції 5 %, у Фінляндії 3,5 %) складалася з так званих представників станів, до яких належали дворянство, духовництво, вище бюргерство та їхні слуги.

Відносна частка злидненого населення у сільській місцевості швидко зростала, а разом зростала і соціальна нерівність на селі. Більше уваги зосереджувалось на непротиставлених відносинах між представниками трьох вищих суспільних станів. Знать цупко чіплялася за своє виняткове право на володіння землею, а також на одержання офіцерських та інших високих посад, які не оподатковувалися. В епоху шведського домінування привілеї – повноваження і багатства – сипалися на голови шойно прийнятих у лави дворян, зокрема через те, що аристократія як вищий військовий стан суттєво змізерніла і потребувала постійного поповнення. Коли межі держави почали всихатися, а війни стали менш кровопролитними, знать спробувала обмежити доступ до дворянства заповзятиливих представників нижчих суспільних станів, хоча раніше це було звичним процесом просування соціальною драбиною.

Проблему успішно розв'язав Густав III, який відразу після здійсненого державного перевороту 1772 року, заходився наділяти дворянськими титулами своїх найвірніших соратників, відкривши доступ до багатьох посад особам з інших суспільних станів. Іншим кроком на цьому шляху став прийнятий 1789 року Акт єднання та безпеки, яким король Густав за підтримки нижчих станів позбавив дворянство привілею на високі посади. Це рішення, безумовно, вгамувало соціально нетерпимих бюргерів та сприяло тому, що волелюбні ідеї Французької революції не прижилися у Швеції та Фінляндії наприкінці XVIII ст. Однак зовсім не бюргери, а розгнівані аристократи вбили Густава III 1792 року.

Епоха практицизму

Добробут і нове стратегічне значення Фінляндії чималою мірою формувало й матеріальну культуру та зробило населення Фінляндії сприйнятливим до нових ідей і впливів. Обу вже не був головними воротами запозичання нових звичаїв ззовні, хоча тут динамічно розвивався університет, а в другій половині XVIII ст. його населення завдяки сприятливій економічній кон'юктурі майже подвоїлося (5 700 : 10 200). Недавно побудована фортеця Свеаборг, а також місто Гельсінгфорс приваблювали освічених офіцерів та діловитих купців, які привозили з Європи нові кулінарні витвори, предмети побуту, нові форми спілкування та будівничі методики. Це сприяло стрімкому збільшенню населення у місті, і вже 1805 року тут налічувалось близько 3 600 мешканців, а разом з населенням Свеаборга – 8 800.

Багато вищих офіцерів купували маєтки в околицях Гельсінгфорса, закладали парки й сади за тодішніми французькими й англійськими зразками, вирощували нові корисні рослини. Їхній приклад наслідували і в інших регіонах Фінляндії. У маєтках часто проводились світські раути. У Свеаборгу 1763 року засновано перше таємне товариство, Ложа теслярів імені Святого Кароля, яка була філією створеного 1761 року в Стокгольмі Ордену теслярів. Популярним французьким напоєм – какао – вперше в Фінляндії почали частувати в офіцерських родинах Свеаборга. Дуже корисними новачками, які швидко набули популярності по всій країні, стали технологія підриву гірських порід та виробництво червоної вохри. Ці новинки принесли з собою вояки й будівничі, які зводили Свеаборг.

Про те, що в середині XVIII ст. сільські будинки стояли на кам'яних фундаментах, а фасади фарбували в червоний колір, свідчать написані й надіслані до Стокгольма на вимогу влади рапорти парохіяльних священиків, урядників та інших освічених людей. Збір інформації про топографічні особливості, природні ресурси, архітектуру й культуру в різних регіонах королівства мав на меті те саме, що й систематичний перепис населення. Віра в раціональні суспільні реформи тісно поєднувалася з усвідомленням того, що будь-які реформи повинні базуватися на вірогідних даних, що доводило потребу в розвитку наук і свідчило про входження в епоху практицизму.

Переконання, що треба запроваджувати практичні новації, поділяли, зокрема, декілька видатних учених з Обу Академії.

Під керівництвом професорів Пера Кальма, П. А. Газда й Генріка Габрієля Портана було укладено добірку докладних, систематичних рапортів з парохій. У 1747–1751 рр. Пер Кальм, професор економіки, учень Карла Ліннея, вирушив у міжнародну природничонаукову експедицію до Північної Америки, а повернувшись, заснував в Обу ботанічний сад, який став важливою дослідницькою лабораторією для селекції нових корисних рослин у Фінляндії. Професор Гадд, який очолював кафедру хімії, прославився як піонер наукових досліджень у сільському господарстві, а професор ораторського мистецтва Портан став засновником нових гуманітарних досліджень в історії, мовознавстві, а також у вивченні народних звичаїв і традицій.

Зацікавлення Портана народами Фінляндії спонукало його організувати тривалі наукові експедиції, зокрема, до Естерботнії та Карелії. Результати цих експедицій були використані в найвидатніших географічних працях про шведське королівство того часу. Подорожі відкрили Портанові очі на величезні культурні й економічні відмінності між узбережжям Фінляндії та її внутрішнім озерним краєм і переконали в тому, що існує дві Фінляндії: з одного боку – культурні регіони узбережжя, які ще від Середньовіччя були тісно пов'язані зі Швецією та Європою, а з іншого боку – неозорі простори лісів та озер, де нечисленне населення зуміло зберегти, на диво, багато зі старовинних звичаїв та діалектів.

У 30-х роках ХІХ ст. внутрішній озерний край Фінляндії став ідеалом національного романтизму, але в епоху Портана таким було радше успішне суспільство рільників, про що свідчать описи Фінляндії, залишені нащадкам мандрівниками-чужоземцями. Одним з таких мандрівників був британець Едвард Даніель Кларк, який познайомився в Обу з Портаном у січні 1800 року і був вражений його знаннями латини, а ще глибокими знаннями про рідний край. Коли Кларк кілька днів по тому рушив саньми далі на схід, до Санкт-Петербурга, він, незважаючи на зимову сніжну пору, побачив саме ту картину, яку йому, мабуть, вималював Портан. За лісами й замерзлими озерами з'являлися нові красюди з чепурними церквами й доглянутими нивами, а, діставшись Гельсінгфорса, Кларк, всупереч сподіванням, одержав шанс відвідати Свеаборг. Сповнене динамізму гарнізонне й світське життя фортеці нагадало мандрівникові людську юрму в лондонському Гайд-парку.

Нечисленних гостей приваблювала первісна природа внутрішніх районів Фінляндії, на формування яких вплинув льо-

довиковий період, а також дивовижний клімат. Портан, однак, відкрив там для себе більше: унікальні в мовному й культурному сенсі фольклорні традиції. Він захоплено збирав фольклор і видавав його друком з коментарями та першоджерелами латинською мовою. Зібраний матеріал став важливим набутком для подальших наукових досліджень фінського фольклору і сприяв пробудженню національної самосвідомості фінів. Але Портан жив у донаціоналістичну епоху і не вбачав жодних суперечностей у тому, щоби бути фіном у шведському королівстві. Його патріотизм виявлявся у прагненні реформ та намаганнях нести в народ просвіту. Портан разом з однодумцями 1771 року заснував перший фінський часопис, де публікували не лише історичні статті, а й нотатки, які стосувалися актуальних проблем суспільства. Схожі погляди послужили ідейним підґрунтям для кола діячів Фінського економічного товариства, яке він створив і яке згодом відіграло дуже важливу роль.

Дві російські окупації засвідчили, якою вразливою була східна частина королівства у стані війни. У колах, де обертався Портан, плекали надію на значно рішучішу оборонну політику на сході. Однак Стокгольм затаврував такі настрої як зрадницькі. Тож питання про майбуття Фінляндії у рамках шведсько-російського протистояння могло обговорюватися лише за зачиненими дверима, на засіданнях таємних орденів, таких, як товариство «Аврора», що його заснував Портан 1771 року. Конкретним фактом переслідування за вільнодумство – навіть у допустимих межах – стало те, що влада закрила новий часопис Портана *Vsenarodna literaturna gazeta (Allmän Litteraturtidning)*, яка виходила менше ніж рік (1803).

Указ про свободу друку 1766 року скасував попередню цензуру, проте Густав III знову відновив її 1774 року. Тому політичні дебати велися тільки в столичних виданнях Стокгольма, до того ж, часто в завуальованій чи метафоричній формі. Вимоги вільного декларування політичних поглядів на той час були ще маргінальними, і пояснювалось це тим, що переважна більшість підданих корони не вміла ні читати, ані писати. Щоправда, парохіяни вчилися читати катехізис на спеціальних уроках, а також відвідували школи писемності напередодні конфірмації, однак тих знань було недостатньо для розуміння актуальних текстів та участі в суспільних справах.

Це сприяло тому, що священники аж до XIX століття утримували своє становище ідеологічних речників. Головними темами проповідей були лютеранська віра та відданість королеві. Водночас назріла потреба відображати актуальні суспільні реформи та культурні зміни як вияв волі Божої. Священники – люди з академічною освітою – володіли достатньо ґрунтовними знаннями в природничих науках та в раціональному рільництві. Багато хто з них, як, скажімо, Андерс Чюдєніус, стали полум'яними оповісниками ідеології суспільного практицизму, подаючи іншим приклад до наслідування на своїх присадибних наділах.

З середини XVI ст. Фінляндія мала два єпископства. Після втрати Виборга східне єпископство перенесли до Борго (Порво). Єпископат в Обу з приблизно 270 церковними громадами відігравав важливішу роль, аніж Боргоський, 130 парохій якого були у східній та південно-східній Фінляндії. Шведський абсолютизм довіряв церкві, та, коли до влади прийшли суспільні стани, церква втратила свій політичний престиж. Однак, завдяки економічному зростанню, священники не бідували, оскільки розміри церковної десятини визначалися продуктивністю окремих господарств. А ще духівництво мало прибутки від власних маєтків, і вони часто набагато перевищували професорську платню, яку одержували священники з вищою освітою за свою викладацьку діяльність.

Одним з перших свідчень розпаду культури лютеранської єдності стало виникнення у другій половині XVIII ст. незалежних християнських рухів, які піддавали сумніву одноманітну уніфікованість церкви, наголошуючи водночас вагу особистої віри та почуттів кожного індивідуума в стосунках з Богом. За цим стояло критичне сприйняття раціоналістичного мислення епохи практицизму і загальної секуляризації. Ці християнські рухи так і не пішли на кардинальний розрив з лютеранською церквою, бо їх часто очолювали саме лютеранські священники. Суттєві розбіжності в поглядах неминуче створювали тертя між різними прошарками вірян. На середину XIX ст. у Фінляндії було вже вісім різних християнських рухів. І хоча кожен з них мав свої особливі відмінності, їх об'єднувало переконання у тому, що саме їхня віра є істинними тлумаченням слів Божих і саме вона приведе їх до спасіння душі.

Незалежні християнські рухи виникли наприкінці XVII ст. по всіх-усюдах протестантської Європи, тож цей феномен у Фінляндії

був, так би мовити, імпортованим. У Скандинавії релігійні протести мали благодатний ґрунт, бо збіглися з аграрними реформами, які значно змінили побут відразу двох королівств – шведсько-фінського та дансько-норвезького.

Густавіанська епоха

Іншою ідеологією, яку в другій половині XVIII ст. сприймали як реальну загрозу вітчизняній культурі єдності, був космополітизм аристократії, орієнтований здебільшого на Францію. Від XVI ст. Франція була провідною наддержавою Європи, а французька мова мала статус міжнародної мови спілкування при європейських королівських дворах та серед знаті принаймні до початку XX ст. У Швеції французькі впливи посилювалися ще й тим, що тривалий період у XVII–XVIII ст. великодержавні інтереси Франції тісно перепліталися з політичними інтересами Швеції. Найочевиднішим виявом цього стало, звісно, будівництво Свеаборга, яке фінансувала чималою мірою французька сторона. До того ж, розгалужена система військових і дипломатичних контактів та засобів впливів сприяла тому, що у XVIII ст. французька висока культура стала нормою для шведської аристократії.

Коли в 60-х роках XVIII ст. посилювалася критика франкофільства, політики партії «шапок» наголошували, мовляв, сліпе захоплення усім французьким згубно впливає не тільки на мораль знаті, а й на стан шведської скарбниці. Проте дехто з критиканів висловлював думку про можливість позитивного впливу космополітизму на благо країни, вона навіть стала девізом Густава III, коронованого 1771 року. Новий монарх здобув багатогранну французьку освіту і взяв собі за зразок французьке самодержавство, коли 1772 року, вчинивши державний переворот, прийшов до влади у Швеції. Держава одержала нову форму врядування, за якою вся повнота влади знову перейшла до короля, а це поклато край безупинним чварам між представниками суспільних станів.

Процес перерозподілу влади полегшувало те, що економіка Швеції не була виснажена ані надто дорогими війнами, ні надмірним податковим тиском. Тепер король міг правити країною, майже не залежачи від станів, які він за період 1772–1789 рр. скликав лише тричі. Як і його сучасники, самодержці Росії (Катерина II) і Пруссії (Фрідріх II), Густав III у своїх поглядах на

королівську владу притримувався просвітницького абсолютизму. Він став ініціатором реформ і подбав про постійне пропагування власних прогресивних поглядів та батьківської турботи про підданих. Виданий 1774 року Закон про свободу друку насправді лише посилив тягар цензури, зате Закон про свободу віровизнання справді розширив права населення, бо дозволив не лише проводити богослужіння усіх конфесій, але й дав право на існування іншим, не християнським, релігіям.

В економіці багато важливих реформ було запроваджено ще до приходу Густава III до влади. Новий король активно підтримав позитивні тенденції у розвитку місцевого врядування, містобудування і сільського господарства. Король свідомо плекав своє реноме гуманіста, реформатора суспільства. З цією метою він улітку 1775 року вирушив у тривалу подорож Фінляндією. Успіх цієї популістської акції перевищив усі сподівання і створив королеві репутацію справжнього друга Фінляндії. А що Густав III справді був другом Фінляндії, доводить те, що за час свого правління він заснував чотири міста, три з яких – саме тут (Таммерфорс (Тампере) 1779, Куопіо 1782, Каскьо (Каскінен) 1786). Іншими давно очікуваними реформами в східній половині королівства стали створення 1776 року верховного суду в місті Васа в Естерботнії і двох нових ленів внаслідок розділення лєну на Естерботнію та Кюммєнєгорд.

З-поміж усіх своїх попередників Густав III найчастіше відвідував Фінляндію і навіть, кажуть, зумів вивчити кілька ввічливих фраз фінською мовою. Та насправді його ставлення до цієї шведської провінції було суто прагматичним. На початку 80-х років XVIII ст. король розробив таємний план відвоювання у Данії Норвегії, за яким він пропонував Росії Фінляндію в обмін на її підтримку шведської експансії на захід. Ця пропозиція стояла в порядку денному пишної зустрічі Густава III зі своєю кузиною імператрицею Катериною Великою у Фредріксгамні, однак цариця не прийняла пропозиції, її не цікавила ні Фінляндія, ані зміцнення природних кордонів шведського королівства.

Аж до середини 80-х років XVIII ст. східна політика Густава III мала виразно оборонний характер. Однак, коли його мрії про завоювання Норвегії розвіялися, а Росія втягнулася у війну з Османською імперією, король скористався моментом і у квітні 1788 року оголосив війну своєму східному сусідові, сподіваючись відвоювати території, втрачені за умовами мирних угод 1721 і

1743 років. За таким рішенням стояло ще й прагнення за допомогою переможної війни погамувати критиканство його самовладдя всередині країни. Стратегія була не новою: і Карл XII, і партія «капелюхів» воювали з Росією саме тоді, коли на неї з півдня вдаряли турки. Як і в попередніх війнах, ця стратегія мала свої слабкі місця. Військова потуга Росії прирівнювалась до сил Швеції та Османської імперії разом взятих. На півдні війна закінчилась розширенням кордонів Росії до Чорного моря. Року 1794 було засновано портове місто Одесу, яка стала форпостом всіх подальших спроб Російської імперії продовжувати експансію до Босфору та Середземного моря.

Війна Густава III (1788–1790) могла закінчитися катастрофою. Перші атаки на російські позиції в Нейшлоті (Савонлінна) та Фредріксгамні захлинулися здебільшого через те, що операціями керував особисто король. Коли шведське військо безладно відступило до села Лііккала, на північ від Фредріксгамна, група фінських офіцерів утратила терпець. У своєму зверненні особисто до Катерини II вони просили її погодитися на усталені за умовами миру 1721 року кордони і звинуватили свого короля у незаконному розв'язанні війни. Цариця не відреагувала на звернення, зате не забарилася обурена реакція Густава III, який вимагав від усіх своїх офіцерів виголосити запевнення у вірності короні. Воєнна опозиція підтвердила королю свою лояльність, однак у заяві, яку підписали 112 офіцерів у селі Аньяла, вперто наполягала на незаконності війни. Становище Густава III було б нестерпним, якби саме на ту мить Данія не оголосила війни Швеції. Удавшись до витонченої дипломатичної гри, король зумів уникнути данського нападу. Підбадьорений таким успіхом, він розгромив Аньяльську конфедерацію, а її натхненників віддав у руки правосуддя. Суд виніс 78 смертних присудів, та, зрештою, стратили тільки одного офіцера, який відкрито виступав проти короля, – фінського полковника Гестеску.

Другий етап війни був для шведської армії не таким ганебним. Після кількох незначних здобутків на суходолі шведський флот у червні 1790 року здобув блискучу перемогу поблизу Свенсксунда, у східних шхерах Фінської затоки. Морською битвою командував рішучий король. Росіяни втратили понад 50 суден, а шведи – лише 6. Ці перемоги дуже допомогли Густаву III у його спробах гідно закінчити війну. Уже за місяць було підписано мирний договір у Вряля, за яким кордони держави залишалися незмінними.

Король вважав укладений мир великим здобутком, бо тепер Росія мала менше можливостей впливати на шведську зовнішню

політику. Водночас війна виявила серйозні недоліки – брак лояльності офіцерського складу армії, а також забрала життя понад 20 тисяч вояків, 90 % яких померли від хвороб та епідемій.

Розгром Аньяльської конфедерації і прийнятий 1789 року Акт єднання і безпеки утихомирив невдоволення знаті. За допомогою цього акта король Густав III підтримав три непривілейовані стани і ще більше обмежив повноваження державної ради та привілей аристократії. Перерозподіл влади завадив ефективному поширенню революційних ідей з Франції та, як уже згадувалось, дорого коштував королеві: у березні 1792 року його убила аристократична кліка під час маскараду в Стокгольмській Опері.

Досягнувши повноліття, 1796 року новий шведський монарх Густав IV Адольф зосередив у своїх руках усі владні повноваження, які йому залишив у спадок батько. Скарбниця була повною, внутрішня політика – стабільною, проте Європою шораз сильніше потрясли негарзди, які були вирішальними у політичному розвитку Північної Європи. Альянс Швеції та Франції, що тривав майже два століття, 1789 року несподівано розірвала Французька революція. Густав IV Адольф устиг укласти союз з могутнім Наполеоном Бонапартом ще до виступу єдиним фронтом антифранцузької коаліції. Однак після утворення цієї коаліції Швеція 1805 року приєдналася до альянсу супротивників Наполеона: Росії, Великобританії та Австрії.

Розгром військами Наполеона російської армії у вирішальній битві під Фрідландом улітку 1807 року знову перетасував карти у великій грі найвпливовіших держав світу. У липні 1807 року в Тільзіті відбулася зустріч Наполеона і Олександра I, на якій обидва імператори уклали разом з Пруссією союз проти Великобританії. У разі, якщо британці відмовляться визнати прийнятні для Франції умови миру, Росія мала би змусити Данію та Швецію приєднатися до торгової блокади Британських островів. Данці без вагань приєдналися до блокади, коли британці несподівано піддали Копенгаген бомбовому удару. На відміну від данців шведський король невідступно тримався своїх позицій. Впертість Густава IV Адольфа пояснювалась не лише його особистою гострою антипатією до Наполеона (він відкидав усі пропозиції французів та росіян, вважаючи «маленького корсиканця» звіром з Книги Одкровення), а й тим, що британці платили Швеції великі субсидії за неприєднання до блокади, змушуючи її у такий спосіб і надалі залишатись транзитною країною для британського експорту до Європи.

Фінська війна

Російському імператорові неприємною була думка про напад на свого колишнього союзника, та, коли всі інші засоби впливу вичерпалися, він у лютому 1808 року розпочав наступ на річці Кюммене в південно-східній Фінляндії. Російська армія, яка чисельністю значно переважала супротивника, змусила шведів відступити на північ. Під час відступу шведи вели локальні бої, але, доки вони чекали підкріплення із заходу, росіяни за один лише місяць зайняли ледь не всю південно-східну Фінляндію, за винятком морських фортець Свеаборга і Свартгольма. Завдання фортець полягало в утриманні позицій, доки скресне крига і зможе підійти флот. Така стратегія ґрунтувалась на припущенні, що реальна небезпека загрожувала шведському королівству з боку Німеччини й Данії, і впевненості, що Свеаборг витримає будь-який натиск. Однак відступ головних фінських сил на північ настільки остудив бойовий запал, що командування фортеці, не сподіваючись на перемогу, після нетривалих вагань капітулювало.

Сама лише втрата Свеаборга не вирішила долю війни, проте значно ускладнила контрнаступ, який улітку 1808 року за підтримки народного ополчення розпочала шведська армія. Шведським і британським лінійним кораблям пощастило замкнути російський військовий флот в естонській гавані Балтійський Порт, тоді як шведський шхерний флот зайняв позиції у шхерах Обу. Однак росіяни без зусиль утримували свої позиції на суходолі й наприкінці осені 1808 року змусили шведсько-фінські бойові сили знову відступити по інший бік Ботнічної затоки – тепер уже остаточно. Коли Густав IV Адольф відмовився визнати поразку і спробував організувати ще один контрнаступ, невдоволення всередині країни, яке визрівало вже давно, переросло в березні 1809 року в державний переворот. Королю довелося відректися від престолу на користь свого дядька Карла XIII, а того, своєю чергою, майже відразу замінив один з найближчих соратників Наполеона. Новий король Жан Батист Бернадот, зійшовши на престол, взяв собі ім'я Карл XIV Юган.

Бернадота обрали королем, сподіваючись, що Франція допоможе відвоювати Фінляндію. Та ці сподівання поступово розвіялися. Улітку 1809 року після останньої розпачливої спроби відтіснити російські війська, які вже дійшли аж до Нордланда, Швеція поквапилася укласти мир з Росією – 17 вересня 1809 року

в Фредріксгамні. Ще влітку 1808 року російський цар Олександр I оголосив про остаточне завоювання Фінляндії. За умовами мирного договору новий кордон Швеції з Росією пройшов від річки Торніо на півночі до Аландського моря на півдні. Швеція змушена була поступитися шістьма ленами, Аландськими островами і частиною Вестерботнії. То були велетенські втрати: королівство позбулося третини своєї території і чверті населення.

Для Росії завоювання фінських провінцій не мало надто великого значення, хоча постійний контроль за Фінляндією та фортецею Свеаборг поліпшив безпеку Санкт-Петербурга. Рішення приєднати Фінляндію до Росії визріло тільки в перші місяці Фінської війни – саме тоді Наполеон крокував переможною ходою в Іспанії, а Росія програвала туркам, тож замислилася над розширенням своєї території на північному заході. Однак найважливіше для Росії було змусити Швецію приєднатися до торгової блокади Великобританії. Зрештою, їй це вдалося. Приєднання Швеції до блокади започаткувало подальші союзницькі відносинам між Росією та шведським королівством.

Конкретним виявом прагнення російських завойовників зберегти за собою Фінляндію стала відмова від систематичних погромів і терору проти цивільного населення. На цій війні загинуло понад 20 000 шведських та фінських вояків, але так само, як під час попередніх воєн, більшість з них померли від епідемій та антисанітарії у місцях розквартирування. На ставлення населення до окупації наклало свій відбиток розчарування у здатності шведів захистити Фінляндію. Щоправда, у різних регіонах країни тривала партизанська війна, хтось вів її з почуття лояльності до шведського короля, а хтось – зі страху перед можливим кріпацтвом. Серед представників суспільних станів русофільські настрої поширювалися набагато швидше, надто після того, як російський цар у червні 1808 року оголосив маніфест, у якому він обіцяв фінам не лише зберегти успадковані від шведського панування закони, з представництвом станів включно, але й економічно підтримати країну.

Наприкінці осені 1808 року до Санкт-Петербурга прибула фінська депутація. Посланці просили скликати у Фінляндії ландтаг (сейм), аби проголосити царя новим регентом Фінляндії, а цар, зі свого боку, мав би запевнити країну в своїх добрих намірах. Така пропозиція була на руку Олександрові I, який прагнув закінчити Фінську війну, щоб подбати про інтереси Росії у грі

великих держав з Наполеоном. Російський імператор дозволив скликати ландтаг і призначив колишнього шведського офіцера, а згодом російського генерала Г. М. Спренгпортена першим генерал-губернатором Фінляндії. Спренгпортен переметнувся на російський бік ще у 80-х роках XVIII ст. і активно агітував за приєднання Фінляндії до Росії як автономного великого князівства за зразком північноамериканських та голландських федерацій. Олександр I дотримав обіцянки. 29 березня 1809 року він відкрив у Борго сейм і в своїй промові визначив статус Фінляндії. Цей день увійшов в історію Фінляндії як момент народження нації.

Pax Russica

Перехід від шведського до російського панування привело, звісно, до багатьох великих змін у Фінляндії. Найважливішою з них було те, що Фінляндія стала військовим північно-західним форпостом Росії і одержала власне центральне врядування, діяльність якого перенесли до нової столиці – Гельсінкі. Проте все це треба розглядати в контексті наполеонівських воєн, які спричинилися до зміни режимів та політичних реформ не лише по всій Європі, а навіть у Південній Америці. Нові порядки у Фінляндії відображали в цьому сенсі загальні тенденції. Скандинавія відігравала другорядну роль у політиці великих держав, до того ж, змінилася уся політична географія цього регіону Європи. Швеція остаточно втратила Фінляндію, зате

в ході дипломатичних ігор та незначних військових втручань зуміла укласти 1814 року унію з Норвегією.

На місцевому рівні переміни у Фінляндії відбувалися значно повільніше. Суспільні реформи й національний рух надалі базувалися головню на культурних традиціях, сформованих ще за часів шведського домінування. Російська влада дуже пильно стежила за громадськістю Фінляндії і негайно втручалася, якщо вияви національної самосвідомості набували політичного забарвлення, побоюючись, що кореняться вони в сепаратизмі та ностальгійному прагненні знову приєднатися до Швеції. З цих причин становий сейм уперше після Боргоського ландтагу був скликаний аж 1863 року.

Приєднання до Росії

Боргоський сейм 1809 року виправдав сподівання і нових володарів Фінляндії, і її чотирьох суспільних станів. На ньому Олександр I уперше виступив під титулом великого князя – найвищим титулом країни, яку він завоював, урочисто прийняв почесні

та склав присягу всіх чотирьох станів і запевнив у своїх добрих намірах правителя. Такий розподіл ролей відбувався згідно з середньовічним ритуалом зміни регентства, який зберігався у Європі аж до 30-х років XIX ст. Сторони підтверджували свою готовність дотримуватися чинних законів та державного порядку. У Фінляндії це означало насамперед збереження лютеранської віри, шведської судової системи та особливих привілеїв станів. За вимогою російської окупаційної влади Фінляндія ще в перший рік війни двічі присягалася на вірність Росії. У своєму виступі французькою мовою Олександр I подякував громадянам Фінляндії за повторну присягу і пообіцяв зберегти конституцію країни.

Фінські правники тлумачили згодом покликання імператора на чинну конституцію як офіційне визнання Фінляндії державою; цьому посприяла ще й фраза в імператорській промові на закритті сейму, що віднині, мовляв, країна «посідає повноцінне місце серед націй». Текст промови було опубліковано, це посилювало її ефект на тривалу перспективу й дало простір для подальших інтерпретацій. Насправді йшлося про кілька коротких люб'язних фраз, які сьогодні аж ніяк не можна вважати визнанням державності. Сейм просили тільки допомагати «простими порадами» щодо питань оборони Великого князівства, податків, фінансової системи і врядування.

Що б там не мав на увазі імператор, виголошуючи свою промову, приєднання Фінляндії до Росії означало, що і стара, і нова центральна влада вперше визнала зовнішні кордони країни, а також її особливий адміністративний статус Великого князівства. Упродовж 600 років шведського панування Фінляндія поступово ставала інтегрованою частиною державної цілісності, розвиваючись і змінюючись в органічному взаємозв'язку з західною половиною королівства. Іноді, під час воєн чи перехідних періодів, східна половина шведського королівства функціонувала окремішньо, але в епоху посилення внутрішньої консолідації Швеції у XVIII ст. усією державою керував єдиний і неподільний централізований апарат.

Брак відповідної культури врядування у Росії спонукала імператора разом з його головним радником графом М. М. Сперанським не руйнувати шведських суспільних структур у завойованій Фінляндії. Західна експансія Російської імперії у XVIII та XIX ст. характерна тим, що на приєднаних територіях дозволялося зберігати свої форми врядування та культуру. Що стосується,

зокрема, Фінляндії, то в першому десятилітті ХІХ ст. російська влада активно цікавилася досвідом врядування, аби використати шведську модель в оновленні російської адміністрації, тобто, скоріш сподівалися, що Росія зможе розвиватися за фінським зразком. Цього не сталося. У Фінляндії натомість з'явилася унікальна можливість стати державою у державі, аби потім, через сто років, у круговерті Першої світової війни нарешті розірвати пута, які в'язали її з Росією, і проголосити свою незалежність. Цьому сприяло і те, що приєднання до Росії поклато початок тривалому миру, який увійшов в історію як *Pax Russica* – «російський мир».

Проте Олександр І аж ніяк не мав наміру надавати Великому князівству Фінляндському якусь особливу автономію у межах розбухлої імперії. Про це свідчить його довга титулатура, наведена у вступі до мирного договору, підписаного у Фредріксгамні 1809 року. Окрім того, що Олександр був імператором і самодержцем всея Русі, він ще мав титул царя Астраханського, Великого князя Смоленського, Литовського, Волинського, Подільського та Фінляндського. Важливими тут були не самі території, якими він правив, а розмаїття його титулів. Цар ставив собі за мету створити фінське врядування, тісно взаємопов'язане з Росією, однак деякі обставини, часто випадкові, завадили цим намірам; усе обмежалося адміністративним рішенням, яке, як виявилось, мало радше протилежний ефект.

Коли Спренгтпортена призначили в грудні 1808 року генерал-губернатором Фінляндії, він насамперед розробив пропозицію про створення фінської урядової ради, яка б цілком підпорядковувалася генерал-губернаторові. Однак Спренгтпортен, як колишній зрадник батьківщини й людина з важким норовом, не мав прихильників серед фінів, тож улітку 1809 року його змінив генерал М. Б. Барклай де Толлі, який свого часу командував завоюванням Фінляндії, а згодом відзначився у війні проти Франції. Раніше він був категорично проти створення особливої фінської урядової ради, але, обійнявши посаду генерал-губернатора, збагнув, що така рада могла б суттєво допомогти в управлінні країною. Статут фінської урядової ради одержав невідкладний пріоритет, цар підписав його в серпні 1809 року.

Статут був розроблений напередодні скликання Боргоського сейму фінським комітетом під головуванням єпископа Обуського Якоба Тенгстрьома. У тексті статуту виразно відчувалася рука найвпливовішого російського міністра Михайла Сперан-

ського. Статут передбачав два адміністративні рішення, за якими влада переходила від генерал-губернатора до урядової ради, перейменованої 1816 року на Імператорський сенат Фінляндії. Сперанському ще 1809 року було доручено доповідати імператорові про все, що відбувається у Фінляндії поза спиною генерал-губернатора. Тепер міністр подбав про затвердження такого порядку статутом. Щоб полегшити Сперанському роботу над розробленням статуту, 1811 року була створена особлива посада фінського державного секретаря, який мав би складати звіти за підтримки Комітету в справах Фінляндії, що містився у Санкт-Петербурзі. Ухвалу такого рішення активно обстоював фінський радник Олександра I Густав Моріц Армфельт, колишній фаворит Густава III. Коли недовго по тому Сперанський потрапив у царську немилість, Армфельт 1812 року першим зайняв згадану посаду і зміг втілити в життя чимало вигідних для Фінляндії рішень.

Простір для діяльності генерал-губернатора обмежувався і в інші способи. За статутом він був головою сенату, який складався з двох відділень – департаменту юстиції і департаменту економіки. Сперанський подбав, щоб генерал-губернатор не мав права голосу в цивільних справах, а саме таких адміністрація країни мала найбільше. Тому на практиці до компетенції генерал-губернатора належав тільки контроль над збройними силами Великого князівства. Щоправда, генерал-губернатор мав право доповнювати пропозиції сенату своїми коментарями, а це посприяло тому, що згодом імператор, ухвалюючи рішення, почав віддавати перевагу його пропозиціям.

Такий розподіл праці був закріплений 1812 року спеціальним указом про посаду генерал-губернатора. При цьому виникла двоїста ситуація: у канцелярії генерал-губернатора працювали здебільшого російськомовні чиновники з «російської» Фінляндії, а членами сенату були вихідці зі «шведської» Фінляндії, які не володіли російською мовою. Росія ставила собі далекосяжну мету – виплекати у Фінляндії нову російськомовну еліту, однак такі спроби були надто грубі й не увінчалися успіхом. Зрештою, двом першим генерал-губернатором, Барклаю де Толлі й Штенгелеві довелося головувати в сенаті, до того ж, вести засідання французькою мовою.

Не було нічого дивного в тому, що завойовані імперією території підпорядковувалися безпосередньо російському цареві. Проте Фінляндія була єдиною країною, окрім Польщі, про стан

справ у якій імператорові доповідав державний секретар. Отож за провадження посади державного секретаря 1811 року чимало посприяло тому, що врядування Великим князівством ще на ранніх стадіях набуло особливих форм, і Фінляндія поступово почала розвиватися від провінції до держави. У 1811–1812 роках провели й інші численні важливі реформи в системі адміністрування країною, які мали схожі завдання.

Було впроваджено низку нових посад, і в березні 1812 року імператор вирішив перенести столицю Фінляндії з Обу до Гельсінкі, положення якого поблизу фортеці Свеаборг мало очевидні стратегічні переваги. Не менш важливим стало також рішення Олександра I приєднати до Великого князівства Выборзьку губернію (1812). Це приєднання означало, що відтепер закони й принципи адміністрування «шведської» Фінляндії ставали чинними в її «російській» частині, яку після 1809 року часто називали Старою Фінляндією. Рішення диктувалось частково внутрішньополітичним прагненням спростити врядування, та водночас за ним стояли і зовнішньополітичні причини. Російсько-французький альянс розпадався на очах, і Росія мала намір продемонструвати, що анексія Фінляндії – доконаний факт.

Навесні 1812 року імператор Олександр I уклав таємний союз проти Наполеона зі шведським спадкоємцем престолу Карлом Юганом. Про підписання союзницької угоди сповістили в серпні того ж року, коли два монархи зустрілися в Обу, щоб розробити спільну стратегію у війні проти Наполеона, який напередодні, за два тижні до цієї зустрічі, вторгся до Росії. Ще перед своїм обранням спадкоємцем престолу Карл Юган дав зрозуміти росіянам, що не претендує на повернення Фінляндії, його завойовницькі наміри стосувалися тепер скоріш Норвегії. Російський імператор погодився на таке рішення в обмін на підтримку шведів у війні з Наполеоном, а також за умови, що Швеція назавжди відмовиться від реваншистської політики в східному напрямку. Угоду уклали поспіхом, і, якби Наполеонові пощастило у війні, хтосьна, чи шведи не порушили б її умов. Однак Наполеон програв, а тому 1812 рік увійшов в історію роком, коли було започатковано шведську оборонну політику на сході. Після незначних сутичок, пов'язаних зі створенням 1814 року шведсько-норвезької унії, Швеція увійшла у довгий мирний період, який триває ось уже 200 років. Інакше кажучи, втрата Фінляндії стала для Швеції ключем до щастя.

Новації імператора

Відокремлення Фінляндії від Швеції мало низку переваг. Спершу фінське населення дуже негативно сприймало відлучення від Швеції, партизанський збройний опір тривав ще довго після того, як битва остаточно була програна. Проте ставлення до завойовників поступово змінилося, нова влада почала посилати позитивні сигнали щодо збереження суспільного статусу-кво. Особливо швидко зміна настроїв відбувалася серед високих посадовців, таких, як скажімо, уже згадуваний єпископ Якоб Тенгстрьом та деякі представники знаті, котрих за гнучкість винагороджували призначенням на високі посади в новій адміністрації. Тенгстрьома призначили архієпископом, за його прикладом пішло вірне йому духівництво, роль якого як рупора влади залишалася надзвичайно важливою і в ХХ ст.

Найпомітнішим і найпослідовнішим виявом прагнення імператора здобути собі популярність у Фінляндії стала розбудова центру Гельсінкі. За два десятиліття центр міста за російської підтримки перемінився на мініатюрну копію Санкт-Петербурга з його довершеною архітектурою. Гельсінкі дуже постраждав від нищівної пожежі наприкінці осені 1808 року й гостро потребував докорінної реконструкції. Одразу після того, як імператор переніс головну адміністрацію Великого князівства до Гельсінкі, було засновано комітет з відбудови міста. Під орудою державного радника Югана Альбректа Еренстрьома розробили новий план столиці, а 1816 року до виконання усього обсягу проекту долучився німецький архітектор Карл Людвіг Енгель.

Співпраця Еренстрьома й Енгеля виявилася дуже успішною. Високоосвічений сановник Еренстрьом колись служив при дворі шведського короля Густава III і чудово усвідомлював, яке величезне значення для Великого князівства могла мати політична символіка нової архітектури. В особі Енгеля поєдналися зодчий з новаторським підходом і дисциплінований фахівець. Енгель здобув вищу освіту в Берліні, у тому ж навчальному закладі, що й великий К. Ф. Шинкель, монументальні споруди якого в пруській столиці дивовижно нагадували будинки, що їх спроектував у Гельсінкі Енгель. В архітектурі тих часів переважав стиль ампір, що його запровадив у моду Наполеон і який збудив виразні асоціації з Римською імперією. Ще до свого прибуття до Гельсінкі Енгель проектував будівлі в цьому ж стилі в Росії.

Новий центр міста розбудовувався навколо Сенатської площі. Довкруги площі та в сусідніх кварталах почали зводити великі адміністративні будівлі в стилі неокласицизму; водночас розчищали пагорби й видолінки, створюючи простір для нової прямолінійної системи вулиць. Вулиця Велика була перейменована в 30-х роках XIX ст. на Олександрівську вулицю (Александркату), а вулиця, яка вела до центру з північного боку, одержала назву вулиці Унії – на честь приєднання Великого князівства до Російської імперії. Саме так назвати цю магістраль вирішив Олександр I ще 1819 року, коли після тривалої подорожі Фінляндією прибув нею до Гельсінкі й побачив будівлю Сенату, що височіла посеред «хаші та халуп». Після пожежі в Обу 1827 року було реалізовано план перенесення університету до столиці. Нова споруда університету постала по інший бік площі й була урочисто відкрита 1832 року. Ще через вісім років відчинила свої двері Університетська бібліотека. Найвищою будівлею в архітектурному ансамблі навколо Сенатської площі став лютеранський собор Святого Миколая, будівництво якого з різних причин затягнулося і завершилося тільки на початку 50-х років XIX ст.

На цей момент ампірне місто Енгеля було загалом готове. Гельсінкі поступово перебирав на себе функції столиці, і сюди почали переїздити з Обу урядники та університетські викладачі з родинами. Обидва міста 1840 року мали приблизно однакову чисельність населення – 13 000 мешканців. За урядниками до нової столиці потягнулися студенти, схильність яких до політичної опозиції та зацікавлення колишньою вітчизною відіграли певну роль у тому, що російська влада вирішила перенести університет на схід. Щоб тримати під контролем адміністративну еліту, значно підвищили платню, а для студентів та інших представників громадськості ввели спеціальну форму одягу. Та в одному важливому пункті уніфікація не спрацювала. Нова влада 1812 року постановила запровадити 1818 року обов'язковий публічний екзамен на знання російської мови для всіх працівників бюрократичного апарату. Та коли настав час складати іспит, здійнялася така бурхлива хвиля студентського протесту, що влада вирішила відкласти виконання цього нововведення на невизначений термін. Службове листування з Санкт-Петербургом велося натомість французькою і німецькою мовами або через переклад, що забезпечувало роботою щораз більшу армію перекладачів.

Мовний бар'єр згодом став головною перепоною для спроб інтеграції, але в усьому іншому службовців Фінляндії характери-

зувала надзвичайна, за європейськими мірками, лояльність. Це пояснювалось не лише високою платнею, зростанням суспільного статусу та гарними одностроями. Фінляндія, на відміну від Польщі, не мала власних традицій державності, а одержала їх внаслідок приєднання до Росії. Адміністративна еліта Фінляндії розуміла і визнавала свою залежність від імперської влади, доволі рано виробивши певні норми поведінки, які давали змогу уникати конфліктів з представниками російської владної верхівки, заздалегідь передбачати реакцію царя, щоб зберегти деяку свободу у внутрішніх справах країни.

Лояльність фінів до росіян пояснювалася ще й тим, що більшість представників станів були водночас вищими чиновниками й офіцерами, які не мали великих земельних володінь, на відміну від еліт в інших регіонах Східної Європи. У Фінляндії тоді не існувало інших соціальних груп, окрім урядників, які могли б боротися за владу, а тому фінська суспільна верхівка багато в чому ототожнювала себе з державою і національною ідеологією. Порівняння, скажімо, з розвитком Балтійського регіону наголошує своєрідність Фінляндії. Підґрунтям влади балтійського дворянства були великі землеволодіння, тому знать не була зацікавлена ані в зміцненні державної влади, ані в зближенні з селянством, що суттєво ускладнило формування сильної національної єдності.

Існували ще конкретніші причини послуху російській владі. Після війни з Наполеоном російська адміністрація посилила контроль за населенням імперії, надто за академічною молоддю, побоюючись, що студентство виявиться особливо сприйнятливим до революційних ідей. Було заборонено ввозити політичну літературу, стала суворішою попередня цензура іноземних періодичних видань, а 1817 року в Обу було засновано перше в Фінляндії поліцейське управління. Порядок у країні підтримували передусім російські збройні сили, які після війни з Наполеоном одержали тут власний штаб під командуванням генерал-губернатора. Незважаючи на те, що аж до середини 50-х років XIX ст. на всій Балтиці панував мир, у Фінляндії розташовувалася дивізія чисельністю близько 15 000 осіб, бо ж південне узбережжя країни було зовсім поряд від імперської столиці Санкт-Петербурга.

Для розквартирування дивізії у різних районах південної Фінляндії розпочалося масове будівництво казарм. Найбільші казарми побудували в Гельсінкі: Обуські, Військово-морські та Гвардійські, спроектовані Енгелем. До 70-х років XIX ст. вони

були характерною ознакою околиць міста. Свеаборг і надалі виконував функції військово-морської бази; фортеця разом з іншими місцями розквартирування військ була замкненою територією для сторонніх, до того ж, мовні й культурні відмінності посилювали цю замкненість. Контакти з цивільним населенням зводилися до парадів, переміщення військових підрозділів і зміни караулу. Російські офіцери, щоправда, брали участь у світському житті, але й тут існували свої межі, які не дозволялося переступати.

Після приєднання до Росії була ліквідована шведська система військових поселень, а обов'язок селян утримувати вояків замінили податком. Це завадило появі у Фінляндії сепаратистських сил і водночас додавало населенню впевненості, що не доведеться воювати проти своєї колишньої батьківщини. Коли 1812 року Наполеон напав на Росію, з фінського населення сформували три полки (3 600 осіб), які розташовувались у Санкт-Петербурзі, а тому ніколи не брали участі в бойових діях. Цей жест оцінили, з фінських полків згодом сформували три фінські снайперські батальйони, які стали частиною російських військ у Фінляндії.

Військові традиції активно поширювалися у середовищі фінської аристократії і в російську епоху завдяки створенню 1819 року в Фредріксгамні Кадетського корпусу. У Кадетському корпусі одержували освіту більшість синів фінських дворян – близько 3 000 осіб. Вони ставали офіцерами царської армії і служили по всіх-усюдах неозорої Російської імперії аж до 1917 року. Загалом близько 4 000 фінів зробили військову кар'єру, понад триста з них здобули ранги генералів і адміралів, а потім, вийшовши у відставку, займали високі цивільні посади. Деякі дисципліни – сучасні мови, математика, топографія – викладали в Кадетському корпусі майже на університетському рівні, а оскільки російська мова була обов'язковим предметом, тут сформувався надзвичайно важливий професійний зв'язок між Фінляндією та Росією.

Довге прощання

Як згодом писав у мемуарах відомий журналіст Август Шауман, усі його ровесники в 30-х роках XIX ст. припускали, що інтеграція з Росією лише поглиблюватиметься. Ніхто навіть не смів сподіватися чогось іншого, і це цілком природно, якщо зважити на домінування Росії в усій Європі до 50-х років XIX ст. Спогади про

стару батьківщину, Швецію, залишилися у пам'яті лише тугою за втраченим минулим, а не мрією про майбутнє. Фінляндія бачилася російською провінцією з особливими національними рисами, та окреме власне центральне врядування наповнювало автономію конкретним змістом на перспективу. Такому розвитку автономії сприяло й те, що економіка й культура Фінляндії упродовж XIX ст. надалі тісно взаємодіяла з відповідними сферами в Швеції. І у військовому, і в політичному сенсі 1809 рік став переломним для Фінляндії. В інших секторах суспільного життя Фінляндія надалі розвивалася паралельно зі Швецією. Ці процеси дали підстави історикам називати шведсько-фінські відносини після 1809 року «довгим прощанням».

На Боргоському сеймі 1809 року імператор Олександр I оголосив, що Велике князівство звільняється від обов'язку переводити податкові кошти до державної скарбниці. Надлишок виробництва в Фінляндії був, за російськими мірками, надто мізерним, проте фіни з вдячністю прийняли таке рішення. Для них воно означало можливість використовувати всі суспільні засоби для власних потреб країни. Щоправда, згодом Фінляндія мала право користуватися деякими державними позиками, а на початку XX ст. все ж були введені деякі види оподаткування, однак її внески були не такими великими, як колись до шведської скарбниці. Митну, грошову й експортну політику Великого князівства визначала російська адміністрація. У фінсько-російській торгівлі виник помітний дисбаланс, бо тільки фінські товари обкладалися митним збором, хоча, насправді, не це було серйозною проблемою. Сільськогосподарської та іншої сировинної продукції митом не обкладали. До того ж, товари, вироблені у Фінляндії, мали в Росії значні, звільнені від мита імпорتنі квоти.

Внутрішніми фінансами Фінляндії відносно самостійно розпоряджався економічний департамент сенату. Голова департаменту був, по суті, неофіційним прем'єр-міністром країни; він займав водночас посаду віце-голови сенату, ще й головував там до кінця 90-х років XIX ст., бо всі засідання велися шведською мовою. Іншою важливою інституцією був Банк Фінляндії, заснований за велінням імператора 1812 року, щоб вводити в обіг рублі, а також для ліквідації фінсько-шведських кредитів. Аж до кінця 50-х років XIX ст. економічна політика сенату визначалася меркантилістським способом мислення, успадкованим зі шведських часів. У перші десятиліття державні кошти витра-

чали здебільшого на розвиток сільського господарства, але вже в 30-х роках XIX ст. під проводом Ларса Габрієля фон Гаартмана розпочалися ширші реформи. Вони мали на меті зменшити економічну залежність Фінляндії від Швеції, збільшити прибутки держави, щоб мати змогу систематично інвестувати в розбудову суспільства, насамперед у розвиток промисловості.

Торгівля між Швецією та Фінляндією тривала у чималих обсягах і після «розлучення» 1809 року. Росія погодилася на восьмирічний безмитний перехідний період між країнами та й згодом дозволяла користуватися внутрішніми митними пільгами, тому Стокгольм залишався вигідним ринком збуту для селян південно-західної Фінляндії, а шведи, як і раніше, імпортували залізну руду й деякі ужиткові товари. Проте низьке мито погіршувало конкурентноздатність фінської промисловості, а це призводило до втрати Фінляндією прибутків від митних зборів. Тому в 1834–1844 роках за підтримки Росії була проведена стандартизація рівня фінсько-шведських митних зборів, що дало фінській державі вагомий додатковий прибуток до державної скарбниці.

Водночас відбулася ліквідація системи двох валют, яка так довго зберігалася через надзвичайно інтенсивну торгівлю на Балтиці. Ще наприкінці 30-х років XIX ст. риксдалер був у Фінляндії поширенішою грошовою одиницею, ніж російський рубль. Ситуація пояснювалася зворотнім відтоком рублів до Росії через щораз більший імпорт російського збіжжя. Реформа суттєво спростилася після того, як обидві держави в 30-х роках знову запровадили срібний грошовий стандарт. У південній Фінляндії обмін риксдалерів на срібні рублі закінчився восени 1843 року, а на півночі країни трансакція тривала ще аж до 1850 року.

Ця так звана грошова реалізація помітно поліпшила можливості сенату проводити національну фінансову й валютну політику. Щораз більші надходження від мита дали Банкові Фінляндії ресурси для істотного розширення кредитування. Водночас держава інтенсифікувала інвестиції у розбудову доріг та каналів. За 1835–1860 роки було збудовано 12 каналів, найважливішим з яких був, без сумніву, Сайменський канал, що сполучав велике внутрішнє озеро Саймен з портовим містом Выборг. Консервативність та обережність фінського керівництва в ухваленні рішень спричинилися до того, що залізницю почали будувати в країні лише наприкінці 50-х років XIX ст. Інші ж інвестиції держави в інфраструктуру були, за міжнародними мірками, надзвичайно великими.

Потужна державна ініціатива була своєрідною відповіддю на разючий брак приватного капіталу, який міг би стимулювати розвиток промислових галузей країни та її економічний приріст. У 20-х роках XIX століття держава активно вкладала кошти у східній Фінляндії для видобутку заліза з болотної руди, щоб унезалежитися від шведського імпорту. Незважаючи на те, що таке інвестування швидко припинилося, держава все ж таки гарантувала для щораз потужнішої збройної промисловості в петербурзькому регіоні добрий прибуток з металургійних підприємств, більшість з яких перейшло в російську власність. Власне російське металургійне виробництво було далеко на сході, на Уралі; до того ж, російські митниці служили ефективною перепороною для західноєвропейських конкурентів.

Іншою галуззю промисловості, якій пощастило прижитися у Фінляндії через близькість до Санкт-Петербурга, було текстильне виробництво. Воно стало дуже рентабельним 1835 року, коли російські товстосуми придбали в Таммерфорсі (Тампере) текстильну фабрику *Finlayson & Co* і створили з неї найпотужніший індустриальний комплекс у Північній Європі. Їхнім успіхом заразилися й інші: у Фінляндії заснували ще декілька текстильних підприємств, однак жодне з них не сягнуло обсягів та рентабельності фабрики *Finlayson*, успіх якої частково забезпечувала дешева місцева гідроенергія, а частково – право безмитної торгівлі з Росією, дароване імператором. Місто зберегло своє привілейоване становище до 1905 року. Одна обставина була вигідною для всієї фінської текстильної промисловості: мито на сировину (бавовну і льон), імпортовані з Північної Америки, було у Фінляндії нижчим, ніж у Росії, а це давало фінським фабрикам безумовну перевагу перед конкурентами.

Три з п'яти фінських найбільших промислових підприємств належали російським капіталістам – властиво для тих часів. Проте ці підприємства мали не надто велике значення для економіки Фінляндії, оскільки аж до 60-х років XIX ст. майже 90 % населення країни було зайняте в сільському господарстві та деревообробній промисловості. На початку російської епохи приблизно 95 % прибутків від фінського експорту становили сільськогосподарські товари, а також смола й пиломатеріали. Швидкий приріст населення (з 863 000 – 1810 року до 1 700 000 – 1870) зумовив зменшення перевиробництва в сільському господарстві, а відповідно зменшення і його частки в експорті на користь лісової промисловості.

Суттєво зросла в 30-х роках торгівля деревиною, яка стала найважливішою статтею фінського експорту. Коли океанські дерев'яні кораблі почали замінити на судна з металевими корпусами, смола близько 1860 року цілком втратила своє значення експортного товару. На початку 70-х років XIX ст. сільське господарство відвоювало позиції головної експортної галузі Фінляндії. Прискорена урбанізація у Росії та Центральній Європі зумовила посилений попит на молоко й інші продукти тваринництва. З тих же причин частка текстильної і залізорудної промисловості в експорті зросла до майже 30 %.

Характерними для сільського побуту в цей період були і дотримання давніх звичаїв, і відкритість до перемін. За збереженням традицій – місцевих звичаїв та шведської культури врядування – стояла лютеранська церква. Урядування зазнало здебільшого тих самих реформ, що й у Швеції; наприклад, парохіяльні збори стали важливими органами місцевого самоврядування. Зміни залежали від багатьох структурних зсувів, зумовлених насамперед зростанням чисельності населення та петербурзьких ринків збуту. Імпорт дешевого російського збіжжя спокушав селян східної Фінляндії покидати вирубне землеробство та виробництво смоли, щоб подбати про експортування вершкового масла та дров до Санкт-Петербурга. В інших областях аграрної Фінляндії розширення орних земель відбувалося у тісному взаємозв'язку з приростом населення.

Утвердження національної самосвідомості

Наскільки громадяни Фінляндії першої половини XIX ст. бачили свою батьківщину окремою нацією? Приєднання до Росії спричинилося до численних помітних змін у суспільному житті, ось тільки чи трактували тогочасні фіни ці зміни як вияв національної самосвідомості? Більшість населення ототожнювало себе насамперед з церковною громадою та регентом. Управлінська ж еліта виходила з того, що інтеграція з Росією триватиме й надалі і вважала, що імперія відкрила «ширші перспективи» народів й економіці Фінляндії. Ці обставини вимагали від академічної еліти усвідомленої, наполегливої праці у формуванні та поширенні почуття національної самосвідомості серед широких верств населення. Націоналізм, як ідеологічний продукт, породили чималою

мірою наполеонівські війни, а у випадку з Фінляндією треба було докласти активних зусиль, щоб створити національне минуле країни.

Гасло «Ми більше не шведи – росіянами ставати не бажаємо – будьмо ж фінами!» приписували згодом історикові з Обу А. І. Арвідссонові, який через свою надто радикальну позицію у національному питанні змушений був на початку 20-х років XIX ст. виїхати до Швеції. Насправді цю думку висловив ще 1811 року перший державний секретар Великого князівства Г. М. Армфельт, почувши заклик Олександра I до населення завойованих фінських територій стати відтепер фінами. Імператор мав на увазі, що не варто жити минулим, а фіни, на думку Армфельта, мали виконувати побажання царя.

Позиція імператора була політичною і жодного стосунку до мовної ситуації у Фінляндії не мала, та все ж після приєднання до Росії тут стали зосереджувати незрівнянно більше уваги на фінській мові. Відділення від Швеції й перетворення Великого князівства на адміністративну одиницю Російської імперії привело до того, що фінська мова вперше стала мовою спілкування більшості. Тепер адміністрація, щоб виконувати свої службові обов'язки, зобов'язана була володіти фінською мовою, більше, аніж будь-коли раніше. Почалось скрупульозне вивчення граматики та лексики фінської мови, а 1826 року священик Густав Ренваль видав великий фінсько-латинсько-німецький словник, який аж до кінця XIX ст. був нормативним для писемної фінської мови, що поволі зароджувалася.

Ренваль, як і перекладач *Біблії* у XVI ст. Агрікола, віддав перевагу західно-фінському діалектові, який був більше поширений і мав чимало запозичень зі шведської мови. На противагу Ренвалеві фольклорист Карл Аксель Готтлунд був прихильником східно-фінського діалекту області Саволак, яким розмовляли у внутрішніх регіонах країни. Саме цей діалект Готтлунд вважав найчистішим та автентичним. Як ранній представник національного романтизму, Готтлунд, взявши собі за зразок німців, розгорнув широку фольклористичну діяльність: він збирав народну творчість, прагнучи віднайти в ній душу свого народу. Звісно, Еліас Льоннрот видав 1835 року фінський національний епос *Калевала*, та саме Готтлунд ще 1817 року висловив думку про можливість зібрати давню фінську народну поезію в одну літературну цілість.

Характерно, що цю мрію Готтлунд висловив шведською мовою. На початку XIX ст. понад 85 % населення Фінляндії розмовляло різними фінськими діалектами, однак, незважаючи на щораз більше зацікавлення фінською мовою, шведська залишалася робочою і приватною мовою спілкування адміністративної та академічної еліти аж до 80-х років XIX ст., як спадок освітянської системи шведської епохи. Як не парадоксально, цей шведський спадок упродовж XIX ст. лише утверджувався у Фінляндії завдяки державній фінансовій підтримці розвитку університетів та вищих шкіл, оскільки мовою викладання у них, за браку реальної альтернативи, залишалася аж до 70-х років XIX ст. здебільшого шведська. Лише незначна частина шведськомовного населення Фінляндії належала до суспільної еліти. Селяни й рибалки південного та західного узбережжя розмовляли, як і раніше, своїми східно-шведськими діалектами, а в містах, доки викладання у школах тривало шведською мовою і домінували торговельні зв'язки зі Швецією, шведська залишалася основною мовою спілкування серед представників бюргерства.

Плекати національну самосвідомість намагалося тісне коло діячів культури, які, не завжди активно користуючись фінською мовою у житті, схилялися перед нею, як перед таїною народної душі. Схожа ситуація спостерігалася у багатьох інших європейських державах, а також у Балтиці та Росії, де представники суспільної верхівки спілкувалися німецькою чи французькою, а народними мовами зацікавились шойно в епоху романтичного націоналізму. Зрештою, у Фінляндії освічені верстви населення частіше володіли народною мовою, бо народилися у фінськомовних регіонах країни або й самі були фінами з походження. Такий мовний обмін відбувався у Фінляндії постійно, починаючи з XIII ст., до того ж, у двомовних регіонах цей процес часто йшов у протилежному керунку.

Зацікавлення німецьких гуманістів народною культурою вже наприкінці XVII ст. наснажувало таких фінських вчених, як Портан, однак лише на початку 20-х років XIX ст. у Фінляндії серйозно почали усвідомлювати, що народна мова може стати політичним яблуком розбрату. Згадане вище висловлювання Арвідссона в газетах 1821 року стало переломним моментом. Арвідссон, як і фінські студенти, був категорично проти, щоб російська стала офіційною мовою Фінляндії. Він вважав, що увесь процес суспільного розвитку в Європі спонукає до того, щоб саме фінська мова одержала

ла такий статус, а не російська. Така позиція виразно перегукувалася з громадянськими та республіканськими ідеями, з якими тоді пов'язували націоналістично-політичні рухи в Центральній Європі. Погляди Арвідссона були сприйняті як критика російської влади і призвели не тільки до його звільнення з університету, а й до еміграції. Відтепер за національними дебатами у Фінляндії пильно стежили з Санкт-Петербурга. Одним з виявів такого посиленого контролю було перенесення університету до Гельсінкі.

Щоб зберегти за собою право на самовираження, провідним лідерам фінського національного руху доводилося уникати будь-яких негативних висловлювань про Росію і водночас запопадливо демонструвати свою лояльність до імператора. Дозволялося наголошувати на органічній єдності нації, але найголовнішою колективною чеснотою нації була несхитна віра в Господа Бога та царя. Межі дозволеного з юних років прищеплювали новому поколінню інтелігенції, яка наступними десятиліттями мала очолити процес пробудження нації. За кілька місяців після звільнення Арвідссона, точніше кажучи, восени 1822 року, до університету в Обу вступили три майбутні світочі фінської культури: Еліас Льоннрот, Ю. Л. Рунеберг і Ю. В. Снельман.

Юган Людвіг Рунеберг (1804–1877), співець національного романтизму, дебютував 1830 року. Невдовзі його вірші виправдали сподівання освіченої громадськості, котра давно вже очікувала появи поезії, яка б відображала ество народної душі. Юним студентом в Обу Рунеберг не міг не критично ставитися до виявів запобігливого русофільства, та, як доцент і поет в Гельсінгфорсі в 30-х роках XIX ст., до того ж, одружений з Фредрікою, донькою архієпископа Тенгстрьома, він навчився правил гри. У поемі *Мисливці на лосів* (1832) він змалював суворий, проте гармонійний побут селян фінського озерного краю. Простий, класичний стиль став неперевершеною характерною рисою творчості Рунеберга. Увінчала його творчий доробок монументальна поема *Оновіди прапорицка Столя* (1848, 1860), у якій він майстерно зумів оспівати патріотизм та саможертвність фінів у війні 1808–1809 років, не образивши російських можновладців.

Еліас Льоннрот (1802–1884) прославився у царині народної поезії, видавши фінський народний епос *Калевалу* (1835, 1849). Його внесок не обмежився скрупульозним записом давніх народних переказів під час мандрівок Фінляндією і подальшою їхньою публікацією. Як і чимало інших національних епосів, що

з'явилися у Європі в ХІХ столітті, *Калевалу*, як цілісний твір, створив великою мірою сам укладач. Льоннрот 1831 року взяв участь в організації Фінського Літературного товариства, яке згодом стало центром національного пробудження. Члени товариства плекали великі надії на те, що минуле Фінляндії одягне власні літературні шати. Такими шатами став епос *Калевала*. Фінська мова *Калевали* була, однак, такою важкою для сприйняття, що аж до кінця ХІХ ст. освічена громадськість знайомила з цим твором переважно через шведські та німецькі переклади.

На переломі 30–40-х років ХІХ ст. ідея про те, що у Фінляндії склалася окрема самобутня нація, одержала підтримку освічених верств населення. Рунеберг зі своїми літературними побратимами заснував 1832 року газету *Helsingfors Morgonblad* (*Гельсінгфорська ранишня газета*), яка до 40-х років була єдиним у країні рупором національно свідомої інтелігенції. Дві фінськомовні місцеві газети – *Oulun Viikko-Sanomia* (*Тижневик міста Оулу*) і *Sanansaattaja Wiipurista* (*Виборзький вісник*) – виходили в 30-х роках, але припинили своє існування 1841 року через брак передплатників. Того ж року коло вчених на чолі з Льоннротом започаткувало мовознавчий часопис *Suomi* (*Фінляндія*). Шведськомовний часопис *Saima*, заснував його 1844 року Ю. В. Снельман, мав цілком інше суспільне значення і популяризував радикальну мовну програму, яка ще й у ХХ ст. залишалася провідною зорею фенноманів, представників фінського національного руху, котрі ратували за рівні права фінської та шведської мови і за розвиток національної культури.

Юган Вільгельм Снельман (1806–1881) кілька років мешкав у Швеції та Німеччині, там він перейнявся ідеями ліберальної преси, яка поєднувала національне питання з вимогами побудови суспільства загальної рівності. Услід за нею Снельман тлумачив суспільну філософію Гегеля як підґрунтя націоналізму з народним корінням. Природним бастионом держави мала стати нація, об'єднана єдиною мовою. Державний добробут передбачав свідому розбудову національної культури, яка б відкрила канали впливу народу на державу. На думку Снельмана, проблема полягала в тому, що в Фінляндії не було фінськомовної літератури, навколо якої змогла б розвиватися висока національна культура і суспільна свідомість. Снельман займав посаду директора школи в маленькому містечку озерного краю Куопіо, коли почав видавати часопис *Saima*, однак його радикальне гасло «Єдина нація – єдина

мова» прозвучав настільки революційно, що спричинив жваві дебати в столичній пресі й спонукав однодумців визначитися зі своїми поглядами.

Більшість учасників дебатів погоджувалася зі Снельманом, що перехід усього суспільного життя Фінляндії на фінську мову бажаний і неодмінний у майбутньому, та багато хто критикував його за прагнення негайно перевести на фінську мову систему вищої освіти й дивувалися, чому Снельман зопалу намагається оголосити шведськомовну літературу й освіту «ненациональними». Як можна заявляти, що поезія Рунеберга не належить національній літературі Фінляндії? Як це було типово для того часу, усі дебати велися шведською мовою... Незважаючи на свою радикальну мовну позицію, Снельман так ніколи й не навчився писати своїх статей фінською. На практиці активно користуватися фінською мовою у суспільних дебатах почали аж наприкінці ХІХ ст.

Хай там як, сучасники дуже добре усвідомлювали революційну сутність ідей Снельмана. Ранньою весною 1845 року громадськість прочитала в газетах про студентську вечірку в Гельсінкі, на якій дехто з поважних гостей на чолі з Боргоським єпископом Оттеліном виголошували довгі урочисті промови фінською мовою. Ця подія збудила величезний ентузіазм, про неї з захопленням написав у своєму часописі Снельман, хоча не втримався від нагадування про комічність самої ситуації. Невтаємничений чужоземець навряд чи зрозумів би, що дивного в тому, що фінський єпископ публічно виступає фінською мовою.

Напередодні Кримської війни

Можновладці натомість дуже швидко розгледіли хитрість в ініціативах Снельмана. Пізно восени 1846 року часопис *Saima* закрили, мотивуючи таке рішення шкідливим впливом видання на студентську молодь. Постійно діяла газетна цензура. Що сильнішим ставало політичне бродіння в Центральній Європі в другій половині 40-х років ХІХ ст., то суворіше сенат і генерал-губернатор контролювали студентів, які добре були ознайомлені з ідеологічними течіями та політичними дебатами за кордоном. Велику роль у цьому відіграла Швеція, бо зазвичай фінські політичні дисиденти емігрували до «старої» батьківщини, і надалі публікували там дискусійні статті, які згодом нелегально поширювали в Фінляндії.

Найвідоміша з дисидентських дискусій велася у 1838–1843 роках і стосувалася правового становища Фінляндії у складі Російської імперії. Дехто (наприклад, Ізраель Вассер) називав Боргоський сейм 1809 року не інакше, як пактом про державну унію між Фінляндією та Росією, інші (скажімо, А. І. Арвідссон) виступали з різкими спростуваннями таких звинувачень. І хоча їхні аргументи не могли на той час стати набутком громадськості, вони відклалися у пам'яті, а за двадцять років послужили точкою відліку в новій державно-правовій полеміці в Фінляндії. Не менш важливим для формування фінської національної самосвідомості було те, що війна 1808–1809 року стала наприкінці 1830-х років темою численних шведських мемуарів та історичних праць. Ця література швидко поширилася у Фінляндії і підготувала ґрунт для військового епосу Рунеберга *Оповіді прапорщика Столя*, перша частина якого побачила світ на Різдво 1848 року і відразу стала неймовірно популярною.

Згодом епос Рунеберга назвали підвалинами фінського патріотизму, і не лише завдяки ефектним описам героїчної непохитності фінського народу. Успіх поеми був зумовлений ще й тим, що її сприймали як гідну відповідь вимогам Снельмана створити більш національну й народну літературу, не зворохобивши, однак, надмірним радикалізмом обережної бюрократичної верхівки. Витончене вміння Рунеберга балансувати на межі дозволеного найяскравіше виразилося у пролозі поеми, вірші *Наш край*. Уже навесні 1848 року цей вірш представляли на одному студентському святі як новий національний гімн.

Вірш поклав на музику німецький композитор Фредрік Пасіус, який жив у Фінляндії. Музика була прийнята модним у ті роки романтичним настроєм. Варто зауважити, що Рунеберг написав *Наш край* 1846 року, коли вимоги Снельмана про виховання громадянського патріотизму ще можна було висловлювати публічно. Це, власне, пояснює, чому поет постійно нагадує про народну єдність, а в останній строфі вірша змальовує картину успішної батьківщини, яка «скинула з себе кайдани». Дехто з дослідників творчості Рунеберга вказують на те, що у вірші нема революційних висловлювань і роблять висновок, що ним керували реакційні мотиви. Але ж навіщо поетові писати пісню, яку з політичних міркувань не дозволять співати?

Коли навесні 1848 року влада свідомо заохочувала студентів співати *Наш край*, вона не замислювалася над нюансами тексту

Рунеберга, бо прагнула насамперед завадити молоді виконувати *Марсельську* та інші відверто бунтівні пісні. Наприкінці зими 1848 року суспільні бродіння у Центральній Європі переросли у хвилю справжніх революцій, які зруйнували весь політичний порядок, створений на Віденському конгресі 1815 року і який ретельно захищала автократична Росія. Невдовзі відлуння барикад докотилося і до Північної Європи. На початку квітня 1848 року в Швеції відбулося велике громадське свято, на якому Росію відверто називали останнім оплотом консерватизму.

Вістря критики влучило просто в ціль. Наступного року європейські революції були придушені під проводом Миколи I, який з 1825 року залізною рукою правив Російською імперією. Ставлення імператора до Фінляндії не визначалося якимись особливими симпатіями чи антипатіями. Цьому сприяла вірна цареві фінська сановна еліта, яка, вживши запобіжних заходів, не допустила політичних демонстрацій супроти чинного режиму. Так було під час польського повстання 1830 року, так знову сталося «божевільного року» 1848–1849. У 1846–1847 роках були запроваджені нові цензурні правила, а 1848–1849 року оприлюднені ще докладніші обмеження діяльності різних громадських організацій. У березні 1850 року утиски цензури ще посилювалися: відтепер лише релігійна та економічна література мала право виходити фінською мовою.

Мета останніх заходів – завадити поширенню революційних ідей та релігійного інакодумства серед селянства, швидкий приріст якого укупі з поглибленням соціальної нерівності підготував ґрунт для появи релігійних рухів з політичним підтекстом. Водночас влада щораз частіше звертала увагу на студентство, яке навесні 1849 року продемонструвало своє невдоволення політично забарвленим призначенням на одну з університетських посад, а також намірами Росії використати Фінський гвардійський батальйон для придушення повстання в Угорщині. Погроза Миколи I реорганізувати всі університети Російської імперії в ремісничі училища не здійснилася, проте 1852 року Гельсінкський університет, як і чимало інших навчальних закладів імперії, одержав новий статус, за яким, частково, відбулася саме така реорганізація: навчання велося за двома спеціалізованими напрямками – гуманістичним та науково-природничим. Реформа підвищила науковий рівень викладання, однак зацікавлення студентів політикою не пішло на спад, а саме це було найголовнішою метою реформи.

На Фінляндію і далі впливали, хоч і з деяким запізненням, політичні й ідеологічні пертурбації великих держав Центральної Європи, а також заходи, до яких вдавався російський імператор для подолання цих впливів, роблячи висновки з поведінки своїх європейських супротивників. Такою ж залишалася картина під час Кримської війни (1853–1856). Війна стала наслідком боротьби передусім Росії та Османської імперії за панування на Босфорі, а отже, на всьому східному узбережжі Середземного моря. Ескалація конфлікту європейських держав у війну відбулася 1853 року, після того як російські війська зайняли османські території на півдні Балканського півострова й потопили турецький флот у битві на Чорному морі. Турецьким військам надавали підтримку Великобританія та Франція, які в березні 1854 року оголосили війну Росії, щоб послабити її домінування у великій європейській політиці. До того ж, британці побоювалися, що перемоги російського флоту на східному Середземномор'ї можуть у майбутньому загрожувати Pax Britannica, тобто панівному статусові Великобританії на світових морях і в світовій торгівлі.

Рішення західних держав завдати удару Росії ще й на Балтиці було продиктоване тією ж логікою, якою колись керувались шведи у своїх наступальних війнах на сході. Війна на два фронти змусила Росію розділити свої сили, даючи шанс на перемогу супротивникам. Російське військове командування, передбачаючи такий поворот подій, розпочало навесні 1854 року велику реорганізацію морської оборони Санкт-Петербурга, зокрема зміцнення морських фортець на південному й західному узбережжі Фінляндії. Чисельність сухопутних російських військ зросла до майже 70 000 вояків. Як і передбачалось, влітку 1854 року флот західноєвропейських держав атакував кілька портових міст Фінляндії і повністю зруйнував фортецю Бумарсунд на Аландських островах.

Побоювання росіян щодо фінського сепаратизму виявилися у цій ситуації безпідставними. Російський імператор мав, певною мірою, рацію, потрактувавши пасивну допомогу Швеції західним державам як спробу відвоювати в Росії Фінляндію, однак шведські сподівання невдовзі розвіялися через сумнівні гарантії цих держав на підтримку в майбутньому. Лояльність до Росії зміцнилася у Фінляндії не лише через те, що фіни розгнівалися на західні держави за завданий їм удар узбережжю. Союзницький флот майже повністю паралізував фінське мореплавання, що

спричинилося до значних економічних втрат у зовнішній торгівлі прибережних міст. Фінські газети, висвітлюючи військові дії, послідовно підтримували Росію, та це не заважало ліберальним колам у Фінляндії щораз критичніше ставитися до імперії у кулуарах.

На той час уже було ясно, чим закінчиться війна. Наприкінці літа 1855 року західні сили завдали потужного удару і у Фінській затоці, і на Чорному морі. Між 9 та 11 серпня союзницький флот 46 годин поспіль бомбував фортецю Свеаборг. Їхні гармати мали удвічі більшу дальнобійність, а тому вони могли безперешкодно обстрілювати фортецю гранатами й запалювальними ракетами. Великий винахід того часу – телеграф – дозволив європейській пресі оперативно інформувати громадськість про перебіг подій. Завдяки цьому Фінляндія, як окрема нація, уперше в історії опинилася у центрі уваги міжнародної преси. Операцію можна було використати з пропагандистською метою, бо західний флот зумисне не чіпав фінської столиці. Містяни могли спостерігати за моторошним феєрверком з пагорбів прибережного парку Брюннспаркен. Виконавши своє завдання, союзницький флот підняв якорі, не заподіявши жодної значної шкоди містові на суходолі. Головної мети було досягнуто – Росія втратила престиж.

А ще за кілька тижнів союзницькі війська західних держав зайняли головне місце подій війни – російську фортецю Севастополь на Кримському півострові. Тим і закінчилася війна. За умовами миру, підписаного в березні 1856 року, Росія відмовлялася від своїх військових баз на Чорному морі й на Аландських островах. Цей мирний договір означав кінець російського домінування в європейській політиці. Ситуацію ускладнила ще й смерть російського імператора у сам розпал війни. Миколу I змінив на троні його син Олександр II, за часів правління якого (1855–1881) в усій імперії були проведені величезні суспільні реформи.

Розширення автономії

Поразка Росії у Кримській війні стала поворотним пунктом і в історії Фінляндії. Російський імператор, починаючи з 1863 року, знову дозволив регулярне скликання сейму. За наступні чотири десятиліття у Фінляндії сформувалася своя політична система з партіями та дебатами, які стосувалися передусім мовного питання, модернізації суспільства та правового статусу країни в складі Російської імперії. Суспільні реформи привели до економічного зростання і прискореної індустріалізації, яка збільшила географічну й

соціальну мобільність населення. Водночас у Фінляндії формувалося громадянське суспільство, а це давало підстави сприймати країну як автономну державу в складі Російської імперії. У 1899–1917 роках між центральною адміністрацією і Фінляндією тривала державно-правова боротьба за визначення прав та обов'язків країни стосовно Російської держави. Це змагання різко урвалося наприкінці осені 1917 року, бо відразу після Жовтневої революції у Росії фінський сенат проголосив незалежність Фінляндії.

Відродження сейму

Незважаючи на те, що багато реформ Олександра II були вимушеними через поразку Росії у Кримській війні, їхні наслідки мали надзвичайно велике значення. Найважливішою була, без сумніву, модернізація армії, яка водночас підвищила ефективність діяльності російської центральної адміністрації. Та набагато більшу увагу привернули скасування 1861 року кріпацтва та запровадження земств, форми місцевого самоврядування, що, за всіх своїх недоліків, стала важливою платформою для вираження волі громадян. Наставником нового імператора в його юні роки був Сперанський, палкий прихильник Великого князівства

Фінляндського. Він переконував свого вихованця, що імперією не можна керувати без належної адміністрації. Однак Олександр II не мав наміру обмежувати свою владу. Він рішуче опирався усім пропозиціям запровадити народне представництво і здійснював свої реформи за допомогою слухняних урядників, які в другій половині XIX ст. обернули Росію з деспотичної автократії на бюрократичну.

Фінляндія у багатьох аспектах залишалася винятком. Сановна еліта й населення країни під час Кримської війни задемонстрували імперській владі свою лояльність. Це спонукало Олександра II погодитися 1856 року на спеціальну програму реформ для Великого князівства. Програма з п'яти пунктів – розвиток торгівлі й мореплавства, розвиток індустріальних галузей, розширення мережі шкіл на селі, поліпшення сполучення і підвищення платні посадовцям – передбачала оновлення законодавства й асигнувань, а за чинними ще зі шведської епохи законами XVIII ст. її майже неможливо було втілити в життя без скликання сейму.

Олександр II залюбки віддав би перевагу бюрократичному рішенням, та після того, як відповідна програма реформ у Польщі призвела навесні 1863 року до справжнього повстання, імператор змушений був піти назустріч фінам, аби не допустити бунту ще й у Фінляндії. Вільніша суспільна атмосфера відкрила шлях ліберальній пресі, яка водно наголошувала на державно-правовій автономії Фінляндії й пропонувала Великому князівству зайняти нейтральну позицію стосовно польського питання. Цю ініціативу правильно трактували західноєвропейські газети як вияв скандинавізму, що тільки-но зароджувався, та прозахідних настроїв у Фінляндії. На протигагу жорстоким каральним заходам у Польщі імператор вирішив продемонструвати на прикладі Фінляндії російський лібералізм, дозволивши восени 1863 року – вперше за 54 роки – скликати сейм.

Ситуація дуже нагадувала 1809–1812 роки, коли Росія, з огляду на політичну напругу в стосунках великих держав, готова була погодитися на те, щоб ухвалити сепаратні рішення у щойно завойованій Фінляндії. На урочистому відкритті сейму в вересні 1863 року імператор пообіцяв, що віднині суспільні стани збиратимуться регулярно для розв'язання внутрішніх проблем оподаткування, а також одержать право більшої маневреності в усіх справах, окрім конституційних питань. До того ж, Олександр II обіцяв переглянути основні закони Великого князівства, які досі діяли ще

зі шведських часів. Однак обіцянки виявилися порожніми словами, бо насправді імператор опирався докорінному перерозподілу влади. Єдиним винятком став статут, прийнятий на сеймі 1869 року, який замінив шведську конституцію від 1617 року. Сейм мав засідати щонайменше раз на п'ять років. Від 1882 року сейм насправді скликали що три роки.

Спроба скасувати середньовічний розподіл на стани не вдаляся. Система окремих сходин дворян, духовництва, бюргерства і селян була чинною аж до парламентської реформи 1906 року, коли Фінляндія за одну лише ніч одержала найпрогресивніше народне представництво в Європі. За положеннями сеймового статуту 1869 року, різні стани й справді мали репрезентувати увесь народ, але контраст був надто великий порівняно, наприклад, зі Швецією, де 1866 року було створено двопалатний ріксдаг, який мав набагато ширше народне представництво. Аж до початку ХХ ст. лише найзаможніші представники фінського селянства (4,5 %) мали право голосу на виборах до сейму. Зрештою, у наступні десятиліття більше прав здобули представники бюргерства, а це в поєднанні з іншими суспільними реформами призвело до поступового руйнування фінляндської системи розподілу на стани. Найважливішими з цих реформ стали місцеві закони 1865 і 1873 років, які дали населенню більше можливостей впливати на владні рішення у містах та селах.

Цими реформами імператор мав намір тісніше прив'язати Фінляндію до Росії. Він міг одноосібно вирішувати, які реформи впроваджувати за допомогою указів, а які пропозиції до змін законодавства дозволити розглядати на засіданнях сейму. Фіни були щиро переконані, що російський самодержець дотримується законів шведської епохи, тож завжди проситиме схвалення сейму в таких важливих питаннях, як конституція, податки й фінансова політика. Якщо хоч би три стани із чотирьох підтримували якийсь законопроект, його передавали на розгляд імператорові, а той підписував – якщо хотів.

У інших регіонах Російської імперії такої процедури ухвалення законів не існувало, а тому кожний новий закон, утверджений тільки для Великого князівства, свідчив про визнання особливого становища Фінляндії. Це лише поглиблювало невидиму прірву, яка завжди існувала між Російською імперією та Великим князівством. Прикладом стала загальнодержавна реформа військового обов'язку наприкінці 70-х років ХІХ ст. У Фінляндії її

впровадили 1878 року, але це був окремий – фінський – закон про військовий обов'язок, ухвалений сеймом. Однострій, калібр зброї, мова командування були єдині в усій імперії, однак командний та особовий склад фінської армії складався лише з фінських громадян; окрім того, фінські війська не могли передислоковуватися за межі Фінляндії. Такий особливий статус невдовзі спричинив критику російських націоналістів. Варто зауважити, що єдиною ланкою, котра пов'язувала фінські військові сили з Росією, був генерал-губернатор, він виконував функції головнокомандувача і фінської армії, і всього військового округу країни.

На поглиблення фінського сепаратизму найбільше вплинули грошові реформи 1865 і 1877 років. Велике князівство одержало власну валюту – марки і пенні. Нові гроші підкріплювалися срібним стандартом і були захищені новим митним законодавством. Ці реформи, як і багато інших сепаратних рішень, були втілені в життя завдяки компетентній підготовчій роботі держсекретаря Фінляндії Александра Армфельта. Йому вдалося 1864 року переконати і царя, і генерал-губернатора в доконечності такої реформи. Армфельта підтримав міністр фінансів Росії фон Ройтерн, який вважав запровадження фінської валюти вигідним кроком для оздоровлення враженої інфляцією економіки держави. Важко сказати, чи досягла реформа бажаного ефекту, але вона поступово спростила фінський експорт до західних країн; надто після того, як 1877 року фінську марку прив'язали до золотого стандарту і французького золотого франка.

Національна і глобальна політика

Фінський становий сейм за 1863–1906 роки ухвалив майже 400 законів. Більшість з них підготували ґрунт для формування громадянського суспільства та розвитку капіталізму. У процесі велетенської роботи над реформами викристалізувалися два конкурентні політичні угруповання – фенномани і ліберали. Їхні лідери почергово задавали тон у сенаті. За фенноманами стояли насамперед селяни й духівництво, а ліберали опиралися на підтримку дворянства й бюргерства. Стани ухвалювали рішення незалежно одні від одних, а тому між угрупованнями часто виникали розбіжності. Погляди різних станів на численні важливі питання визначалися вузькими груповими інтересами.

Ю. В. Снельман, який після Кримської війни був призначений професором філософії і який очолив фенноманів, у 1863–1868 роках займав посаду віце-голови сенату. Снельман активно демонстрував лояльність до імператора, а навзаєм одержував підтримку російської влади в здійсненні своєї програми переходу на фінську мову. Росіяни, вочевидь, не вірили, що фінська мова зможе коли-небудь дорости до рівня державної, однак побоювалися, що домінування шведської мови в громадському житті країни сприятиме проникненню небезпечних політичних впливів зі Швеції. Отже, підтримуючи – не раз навіть дуже активно – рух фенноманів, російська влада мала свою головну мету – замінити шведську мову російською і зробити її офіційною мовою країни. Під час інспектування російських військ у Фінляндії 1863 року Олександра II приймала делегація на чолі з Снельманом. Імператор схвалив його Положення про мови, за яким фінська мова після двадцятилітнього перехідного періоду ставала рівноправною адміністративною мовою.

Ця реформа знову зробила мовне питання політичним «яблуком розбрату» й активізувала фенноманський народний рух під гаслом Снельмана «Єдина нація – єдина мова». Метою фенноманів була загальна фінізація суспільного життя Фінляндії. Таких поглядів не поділяли ліберали, вважаючи їх необґрунтованими й небезпечними і мотивували свою позицію тим, що шведська мова – берегиня західноєвропейського культурного спадку і гарант контактів зі Скандинавією. Важливо наголосити, що обидва угруповання керувалися патріотичними й національними почуттями. І ті, і ті сперечалися про те, що саме могло би стати найприйнятнішим для Фінляндії, тобто, як уникнути поглинання країни Російською імперією і російською культурою.

У багатьох країнах Європи в XIX ст. націоналісти були переконаними лібералами, які вважали, що політична емансипація провадить до емансипації народної. У Фінляндії становище було дещо складнішим, бо неконтрольована політична емансипація легко могла зблизити Фінляндію зі Швецією, а цього не бажали ні фенномани, ані російська влада. Тому фінський націоналізм у своїх «фенноманських» шатах вирізнявся яскраво демонстрованою лояльністю до російської держави і до влади загалом. Фінський націоналізм лібералів, зі свого боку, характеризувався непохитною вірою в силу закону, вважаючи саме закон найнадійнішим гарантом недопущення надмірної русифікації.

Як наслідок цих розбіжностей у поглядах виникли протилежні одна одній концепції історії Фінляндії і її державно-правових стосунків з Росією. Обидва угруповання погоджувалися, що до початку 60-х років XIX ст. Фінляндія розвинулася до рівня держави, але, згідно з поглядами фенноманів, це сталося насамперед завдяки тому, що національна самосвідомість фінського народу змогла розквітнути саме в період російського панування. На думку професора історії Ірйо Коскінена, який в 70-х роках став новим лідером фенноманів, а згодом сенатором, шведи в епоху свого домінування надто довго пригнічували фінську націю і дискримінували її. У такому ключі й заходилися історики-фенномани описувати всю історію Фінляндії. Тоді ж, у 70-х роках XIX ст., націоналістично налаштована преса на чолі з газетою *Uusi Suometar* заклала підвалини загальнодержавної фінськомовної громадськості. Ліберали ж, навпаки, взяли собі на озброєння концепцію Ізраєля Вассера, діяльність якого припала на кінець 30-х років XIX ст. Згідно з цією концепцією, Боргоський сейм 1809 року задекларував державну унію. Ліберали наголошували на значенні шведських законів XVIII ст. і шведської культурної спадщини загалом. Речниками ліберальних ідей стали редактори Август Шауман і Лео Мехелін, професор державного права й сенатор декількох скликань. Шауман очолював ліберальну фалангу ще під час Кримської війни й активно поширював через газети *Helsingfors Dagblad* (Гельсінгфорський щоденник) і *Hufvudstadsbladet* (Вісник столиці) ідею про те, що Фінляндія поєднана з Росією лише особистою унією з імператором. У такому ж ключі писав 1886 року й Мехелін у своїй оглядовій статті французькою мовою, де йшлося про форму врядування та адміністрацію Великого князівства. Невдовзі стаття вийшла в російському перекладі з критичними заувагами. Публікація і галас навколо неї послужили прологом до фінсько-російського розколу, який 1899 року переріс у відкритий конфлікт і потім ще тривалий час, аж до 1917 року, впливав на політичне життя Фінляндії.

Наступ руху фенноманів зумовив внутрішньополітичні ланцюгові реакції. У 70-х роках невелике коло прошведсько налаштованих учених, так званих шведоманів, висунуло вимогу вжити енергійніших заходів, щоб підтримати й зберегти шведську мову в суспільному житті. Найрадикальніші представники цього кола стверджували, що шведськомовне населення країни творить собою окрему націю, однак більшість шведоманів сприймали свою

«шведськість» радше з культурного погляду. Після того, як на початку 80-х років XIX ст. лібералам не вдалося консолідуватися у партію, нейтральну щодо мовного питання, деякі з них утворили разом зі шведоманами шведську партію, її ядром стали здебільшого представники дворянського та бюргерського станів. Серед фенноманів виділилася водночас група молоді на чолі з лідером студентського руху Лаурі Ківекясом, який вимагав рішучих заходів для втілення у життя програми переходу суспільства на фінську мову. У 90-х роках XIX ст. виникли два політичні угруповання, молододіни й соціалісти, які згодом стали провідними на політичній арені.

Зрештою, актуальну політичну ситуацію визначало ставлення російських імператорів до Великого князівства. Олександр II вибудовував свою бюрократичну автократію за допомогою щораз компетентніших радників, які відповідали за функціонування усєї імперії, а тому віддавали перевагу єдиним для всіх рішенням. Така інтеграційна політика поступово утверджувалася після загибелі 1881 року від рук російських екстремістів Олександра II. Його син, Олександр III, вирішив посилити внутрішньополітичний контроль. Водночас Росія поставала перед дедалі гострішими зовнішньополітичними проблемами. Об'єднання Німеччини 1871 року відбувалося за підтримки Росії, та після розпаду німецько-російського альянсу в 80-х роках між країнами виникла загроза війни. Це зробило вразливішим становище Санкт-Петербурга і визначило роль Фінляндії як військової буферної зони.

Окрім того, Росія, як інші великі європейські держави, стала імперією, інтереси якої у 1870–1910 роках сягали далеко поза межі Європи. Колоніальна політика західних держав стосувалася насамперед Африки й Південно-Східної Азії, а Росія, підкоривши Сибір, зазіхнула у 90-х роках на контроль над Китаєм, ставши конкурентом західних держав. Важливою передумовою полювання за новими колоніями була низка технічних інновацій: залізниця, телеграф, електрика. У поєднанні з посиленою боєздатністю європейських військово-морських і сухопутних сил ці винаходи давали колонізаторам таку перевагу, що корінне населення не мало жодних шансів зберегти свою незалежність. За лаштунками існували ще й інші неєвропейські рушійні сили. Сполучені Штати Америки і Японія теж були серйозними конкурентами Європі, не дрімала й політична опозиція у колоніях. Це вимагало від колонізаторів посилення військової присутності та військової потуги.

З огляду на зміщення акцентів у великій політиці, Росія не бажала більше зважати на особливі рішення щодо Фінляндії. Такий розвиток відносин був неминучим. До того ж, слов'янофільські газети в Росії щораз голосніше звинувачували Фінляндію у свідомому сепаратизмі, що даремно було заперечувати. У кожного, хто знав політичну еліту країни і її громадянське суспільство, не виникало в цьому жодних сумнівів. Розумів це й Олександр III. У своєму монаршому запевненні він пообіцяв фінам зберегти у Фінляндії колишні основні закони, але аж ніяк не погоджувався на те, аби її громадяни сприймали свою країну як окреме державне утворення. Коли 1889 року фінський сенат виступив з низкою сепаратних пропозицій для Фінляндії на доповнення до загальнодержавної постанови про митниці, імператор саркастично поцікавився, чи не належить, бува, Росія Фінляндії, а, може, все-таки навпаки? За рік перестала існувати власна пошта Фінляндії. Водночас почалася підготовка до злиття фінської армії зі збройними силами імперії.

Перші кроки індустріалізації

Важливим знаряддям цієї широкої інтеграційної політики стала залізниця. У Росії з її неозорими просторами залізниця мала особливе значення. Фінська залізнична мережа почала створюватися наприкінці 50-х років XIX ст., а 1870 року була введена в експлуатацію залізнична гілка, яка сполучила Санкт-Петербург з Гельсінкі. Ефект був швидким і очевидним – залізниця стимулювала розвиток торгівлі й економіки Фінляндії. Високі інвестиційні видатки спричинилися до того, що інші важливі портові міста аж до 80-х років залишалися без залізничного сполучення. На початку 90-х років можна було доїхати, скажімо, від Улеборга (Оулу) у північній Фінляндії до Одеси на Чорному морі. Ширина залізничної колії закладалася однакова в усій Російській імперії, щоб можна було забезпечити передислокацію військ. Саме тому залізничні вузли ставали водночас важливими гарнізонними пунктами.

Будівництво залізниці відбувалося саме тоді, коли вся Північна Європа кілька років поспіль потерпала від неврожаїв, які в самій лише Фінляндії забрали понад 100 000 людських життів. Ситуація переросла в Фінляндії у катастрофу через те, що сенат, незважаючи на три неврожайні роки (1862, 1865, 1867), надто пізно

відмовився від своєї застарілої на той час грошової політики і надто довго зволікав з рішенням про фінансування імпорту зерна. Імпорт дешевого російського збіжжя вводив в оману і фінську адміністрацію, і населення, створюючи ілюзію впевненості, що якось воно минеться. Полуда спала з очей, коли неврожаї випали кілька років поспіль, а місцевим отримувачам кредитів щораз важче ставало повертати позики. Становище погіршилося з різким підвищенням цін на збіжжя в усій Європі, до того ж, зима 1867 року знову прийшла рано. Голодні юрби вирушали на жеври країною, але харчів бракувало повсюдно, тож надії на порятунок майже не було. Масові міграції мешканців сприяли поширенню епідемій, виснажене голодом населення просто вимирало.

Неврожайні 1867–1868 роки нещадно оголили проблеми сільської інфраструктури. У 70-х роках, коли країна поволі оговтувалася від катастрофи, у сільському господарстві Фінляндії помітно змістились акценти: від вирощування зерна до виробництва продуктів тваринництва. У східній Фінляндії такі зміни почалися набагато раніше, ще до неврожайних років, завдяки розбудові залізничної мережі, яка гарантувала постачання збіжжя з житниць південної Росії та України, а також робила вигідним продаж м'ясних і молочних продуктів до Санкт-Петербурга та віддалених регіонів Фінляндії. Зміни помітно вплинули на ринкову орієнтацію сільського господарства й усвідомлене ставлення виробників до фінансового боку процесу. Орні землі дедалі частіше засівали кормовими культурами, а на межі XIX–XX сторіч постала постійна мережа механізованих молокозаводів, власниками яких були здебільшого селянські артілі.

У 1870–1914 рр. радикально зросло значення лісової промисловості. Обсяг виробництва пиломатеріалів і його рентабельність зростала відповідно до розвитку в Центральній Європі будівельної галузі, експансія якої найбільше відчувалася у 70- і 90-х роках XIX ст., а також у першому десятилітті XX ст. Найважливішою новинкою лісової промисловості стали парові пили. З огляду на невибагливість щодо розташування і невисокі інвестиційні кошти, такі тартаки можна було ставити будь-де: і на узбережжі, і в інших вигідних місцях з відповідною інфраструктурою. Парова машина не була новим винаходом, однак влада, побоюючись винищення лісів, забороняла її застосування у лісовій промисловості аж до 1857 року. Зміні курсу в цій галузі сприяла не лише лібералізація економіки, а й усвідомлення того, що фінських промисловців

можуть обійти конкуренти. Заборону на використання пари в лісовій індустрії спершу скасували у Швеції – 1848 року, а потім у Норвегії – 1860 року.

Понад половину прибутків від дедалі більшого експорту деревини одержували власники лісів, здебільшого селяни. Притік капіталу полегшив перехід сільського господарства до виробництва продуктів тваринного походження, а також сприяв механізації рільництва. Грошові надходження стимулювали попит на споживчі товари на селі й забезпечували селянам можливість дати своїм дітям професійну освіту. У цей період в лісовій промисловості Фінляндії з'явилося чимало магнатів, які за безцінь скуповували ліси в селян, щоб переробляти сировину для експорту на власних тартаках. Однак таке явище було тут менш поширене, ніж, скажімо, у Швеції чи Норвегії.

Споживання продукції деревообробної промисловості зростало у 60- і 70-ті роки ХІХ ст. ще й завдяки запровадженню нової техніки, яка давала змогу у великих обсягах переробляти деревину на папір. Ліс сплавляли через систему численних внутрішніх озер, а тому фабрики будували в місцях перетину водних та залізничних шляхів. Водночас знаходила собі застосування і гідроенергія, за допомогою якої деревину переробляли на сировину для паперової маси. Одержану целюлозу відварювали в сульфаті, а від 80-х років – у сульфаті з додаванням деяких інших хімікатів. Потім підготовлену масу завантажували у величезні папероробні машини, які висушували, пресували і, за потреби, глянцювали матеріал, перетворюючи його на папір. Винаходи мали приголомшливий ефект, бо ж найважливішою сировиною у Фінляндії був і є ліс. Після деякого експериментування у першій половині 70-х років у різних регіонах країни було побудовано аж сім паперових фабрик. Завдяки доброму залізничному сполученню фабрики миттю завоювали вигідні ринки збуту в Росії.

Паперова промисловість Фінляндії 1859 року була звільнена від російського мита. Але навіть після скасування пільг 1885 року галузь зберегла свої виняткові позиції на російському ринку. Очевидною причиною тут було те, що на імпорт паперу з інших країн накладали набагато більше мито, тож до Першої світової війни 95 % імпортованого паперу надходило з Фінляндії. Існували й інші причини: якість фінського паперу була кращою за російську, а це гарантувало попит на ринках Росії і спонукало фінських виробників створювати картелі для підтримання високих цін. Ще

на початку першого десятиліття ХХ ст. 25 % усього паперу, який споживала Росія, виробляли у Фінляндії.

Скасування російських митних пільг 1885 року не стало катастрофічним для Фінляндії, проте спонукало фінських виробників паперу активно шукати нові ринки збуту на Заході. Їхні зусилля дали свої плоди, і вже на початку ХХ століття 30 % фінського паперу експортували до Центральної та Західної Європи. Ця частка зросла за наступні десятиліття до майже 40 %, та, коли вибухнула Перша світова війна, і експорт на Захід припинився, російський ринок знову зайняв панівне становище. Більшу частку (80 %) західного експорту Фінляндії становила целюлоза і папір-сирець, а майже весь експорт до Росії (90 %) – високоякісний папір.

Паперова промисловість вимагала набагато більших капіталовкладень, ніж лісова. Цей капітал наприкінці ХІХ століття щораз більше визначався вітчизняними промисловими банками. До кінця 80-х років провідними були Об'єднаний банк Фінляндії, заснований 1862 року, і Скандинавський акціонерний банк, заснований 1873 року. Група підприємців-фенноманів заснувала 1889 року банк *Kansallis-Osake-Pankki*. Він став гідним конкурентом старих банків у змаганні за вигідних клієнтів. Іншими поважними кредиторами були місцеві ощадні банки, однак вони обслуговували здебільшого приватні домашні господарства і дрібну промисловість.

Незважаючи на те, що найшвидше розвивалася паперова промисловість, понад половину вартості зовнішньої торгівлі Фінляндії перед початком Першої світової війни становила лісопильна й деревообробна промисловість. Продукція паперової промисловості давала заледве п'яту частину прибутків від експорту країни. Майже такий самий прибуток від експорту давали продукти тваринництва, насамперед вершкове масло (14 %), яке завдяки пароплавному сполученню завоювало чималий ринок у Великобританії. Де-факто обсяг експорту продуктів тваринництва до Британських островів 1913 року майже дорівнював загальному обсягові продажу фінських товарів до Росії. Що ж стосується імпорту, то тут домінувала Німеччина. Німецькі товари становили понад 40 % фінського імпорту. Йшлося насамперед про збіжжя, а також продукцію металургії і промислові машини, однак зі зростанням рівня життя у Фінляндії з'явився великий попит на товари широкого вжитку німецького виробництва.

Зародження індустріалізації й поліпшення системи сполучення створили чудові передумови й для вітчизняної комерції, яка

перенеслася з базарних площ у крамнички споживчих товарів та спеціалізовані крамниці. Розвитку таких процесів дуже сприяла поява артільних яток та мережі крамниць, які належали товаровиробникам, а також ефективно організована гуртова торгівля, яку контролювали місцеві заможні комерсанти. Тепер, коли населення було забезпечене усім потрібним, широкі верстви громадян могли дозволити собі час до часу порозкошувати чужоземними витребеньками: кавою, цукром, білим хлібом і тютюном. Споживання кави потроїлося, а споживання цукру з 1860 по 1913 рік збільшилося вдев'ятеро, тобто вранішня кава вже в 90-х роках увійшла в побут фінів не лише в містах, а й на селі. Не дивно, що кава з булочкою – *pullakahvi* – стала у фінській традиції постійним ритуалом, який символізував помірну насолоду життям.

Громадянське суспільство

Загальним підсумком перших кроків індустріалізації у 1860–1913 роках стало зростання валового національного продукту майже втричі. Звісно, цей приріст аж ніяк не рівномірно розподілявся між мешканцями Фінляндії, проте сприяв зменшенню дитячої смертності й збільшенню середньої тривалості життя. Населення Фінляндії і далі швидко зростало. Найбухливіший приріст припав на перші десятиліття XIX сторіччя, коли народжуваність досягла апогею і населення Фінляндії більш, аніж подвоїлося (1810: 863 000 – 1870: 1 700 000). За 1870–1910 роки чисельність населення зростала приблизно на 300 000 осіб за десятиліття і напередодні Першої світової війни у Фінляндії було близько трьох мільйонів мешканців.

З поліпшенням сполучення та зрослою потребою індустрії у робочій силі люди щораз частіше переселялися до міст, а також до Санкт-Петербурга та його околиць. Населення міста на Неві перевищило в 90-х роках XIX ст. мільйон осіб. Населення Гельсінкі більше аніж потроїлося за 1880–1910 роки (39 000 – 127 000). Ще швидшими темпами зростало населення Выборга (11 000 – 43 000), тут завдяки добрим зв'язкам зі східними регіонами динаміка приросту була такою ж, як у місті на Неві. У Санкт-Петербурзі від самого його заснування завжди існувала фінська національна меншість. Наприкінці 70-х років XIX ст. потреба у фінській робочій силі сягнула свого піку, і чисельність фінського

населення російської столиці (24 000) навіть дещо перевищила населення другого за величиною міста Фінляндії Обу! На той час у Росії мешкало загалом близько 37 000 фінських громадян, але напередодні Першої світової війни ця цифра зменшилася майже удвічі.

Між 1880 і 1910 роками мобільна робоча сила щораз частіше перекочувувала до фінських промислових міст, а частка міського населення зростає, згідно з офіційною статистикою, з 9 до 15 %. Не менш значною за чисельністю міграцією стало переселення до Північної Америки – майже 280 000 осіб. Більшість емігрантів походила з Естерботнії. Цей регіон, який славився своїми мореплавними традиціями й опозиційним ставленням до російського правління, був перенаселений, тому чимало мешканців обирали еміграцію за Атлантичний океан. Понад 100 000 емігрантів згодом повернулися на батьківщину, завдяки цьому Фінляндія одержала вагомий «капітал знань», який позитивно вплинув на економіку країни і на її культурне життя.

Міське населення Фінляндії 1910 року було насправді більшим приблизно на 15 %, ніж подавала статистика, бо значну частину нових промислових центрів не вважали містами. На той час 65 % населення заробляло собі на прожиток, працюючи в сільському господарстві та лісовій промисловості, і лише понад 20 % мешканців країни можна було вважати міським робітничим класом. Решта – це переважно представники середнього класу (близько 7 %) та вищих класів (2 %), тобто майже третину населення Фінляндії можна було кваліфікувати як містян.

Активне переселення до міст вимагало великих інвестиційних коштів для розбудови міських інфраструктур. Незважаючи на те, що у Фінляндії цей процес розпочався пізніше, ніж у Центральній Європі, великі фінські міста вже на початку ХХ ст. мали такий самий рівень сервісу, як і міста на європейському континенті. Значні інновації того часу – електрика, телефон і двигун внутрішнього згорання – нівелювали значення географічних відстаней для розвитку суспільства, надто на периферії північноєвропейського регіону, де густина населення було невеликою. Там місцева виконавча влада мала кращі можливості стежити за появою технічних новинок, впроваджувати їх і відповідно їх застосовувати. Свідком та уважним спостерігачем цих бурхливих трансформацій був письменник Анхель Ганівет, який у 1897–1898 роках був консулом Іспанії у Гельсінкі і який опублікував нотатки про свої фінські

враження в іспанській пресі. За свідченнями Ганівета, тогочасній Фінляндії був властивий наївний, однак дієвий ентузіазм стосовно всіх технічних новацій, що пояснювалося браком консерватизму й затятого традиціоналізму в поглядах.

Головною передумовою готовності населення використовувати й удосконалювати нові інфраструктури стало підвищення рівня освіти. До 60-х років XIX ст. публічною освітою відала церква. Державна влада 1869 року заснувала Вищу шкільну управу, яка стала знаряддям створення системи національної шкільної освіти. Реформам у шкільній системі передувало прийняття 1866 року Положення про народну школу. Цей законодавчий документ поступово відкривав шлях до знань щораз більшої кількості дітей, зокрема й у сільській місцевості. Реформи впроваджували у життя під керівництвом педагога Уно Сюгнеуса. Однак його активна кампанія за запровадження базової освіти і для хлопчиків, і для дівчат тривалий час натикалася на спротив, бо ж освіта мала фінансуватися з місцевих податків. На переломі XIX–XX сторіч майже половина сільських дітей відвідувала початкову народну школу, а 1921 року набув чинності Закон про обов'язкову загальну початкову освіту.

Іншою ланкою в систематизації національної освіти стала модернізація за німецьким і французьким зразком навчальних закладів, які готували своїх слухачів до вступу в університети. Класичні дисципліни поступилися місцем сучасним іноземним мовам, природознавчим і прикладним наукам, причому перевага надавалася національній історії рідною мовою. Фенномани відразу усвідомили значення цих навчальних закладів для формування фінськомовної громадськості й від 70-х років XIX ст. почали засновувати приватні ліцеї, де навчання провадилося фінською мовою. Ці заходи дали перші плоди у 80-х роках, коли випускники приватних ліцеїв, здобувши ступінь магістра, ставали впливовими особистостями у фінському суспільстві. За період 1870–1917 років кількість студентів Гельсінкського університету зросла від 700 до 3 000 осіб.

Відбувався, по суті, процес професіоналізації щораз більшого середнього класу, до того ж суттєво зменшилася частка студентів вищого класового походження. Однак причина швидкого зростання кількості студентів полягала ще й у ширшому доступі до вищої освіти жінок. У 60-х роках влада почала відкривати особливі школи для дівчаток, але оскільки такі школи не давали права на атестат

про повну шкільну освіту, шлях жінкам до університету й інших вищих навчальних закладів відкривався лише через приватні спільні для хлопчиків та дівчаток школи. У Фінляндії першою студенткою стала Марія Чечуліна, донька успішного російського підприємця з Гельсінкі. За особливим розпорядженням вона була допущена 1870 року до складання так званого студентського екзамену, тобто екзамену на атестат про повну шкільну освіту. Відразу за нею лави студентів поповнила Емма Ірене Острьом (згодом відомий педагог), яку прийняли до Гельсінкського університету восени 1873 року. Аж до 1901 року жінкам доводилося просити дозволу на зарахування до університету в самого царя, та ці обмеження невдовзі втратили своє реальне значення, бо студентство уже на чверть складалося з жінок (400 із 1650 студентів).

Саме з цього високоосвіченого середовища вийшли діячі, які активно розбудовували громадянське суспільство в Фінляндії. До 60-х років влада намагалася обмежити формування добровільних організацій, побоюючись політичних заворушень. Коли тиск дещо послабився, немов гриби після дощу, з'явилися численні місцеві об'єднання і загальнодержавні організації, котрі, хоч і ставили собі різні завдання, наповнювали конкретним суспільним змістом ідею про Фінляндію як окремішню націю. У Скандинавії і Великобританії вже існували добре зорганізовані масові рухи, їх і брали за готовий зразок для наслідування у Фінляндії.

Саме фенноманія, без сумніву, породила суспільний рух, що провадив усебічну діяльність і був найпопулярніший у країні. Спочатку помітно виділялося товариство *Kansanvalistusseura* (*Товариство народної просвіти*), яке ініціювало або ж очолювало більшість заходів. Це товариство, засноване 1874 року, започаткувало низку просвітницьких кампаній, публічних лекцій і народних фестин у різних регіонах Фінляндії. У 80-х роках XIX ст. ініціативу дедалі частіше почали перехоплювати місцеві активісти. Беручи собі за зразок закордонні товариства, вони створювали добровільні спілки, діяльність яких торкалася найрізноманітніших сфер життя: товариства тверезості, молодіжні спілки, організації, які боролися за жіночу емансипацію, спортивні та краєзнавчі товариства, а також організації, що переймалися найпекучішими проблемами робітничого класу. У середній та північній Фінляндії ці товариства аж до перших десятиліть XX ст. здебільшого очолювали місцеві фенномани. У прибережних районах, а також в індустріальних містечках, де переважало шведськомовне на-

селення, ініціатива частіше перебувала в руках представників ліберальних, шведоманських та соціалістичних таборів, однак не менш часто такі товариства очолювали просто поважані в громаді люди, які полум'яно обстоювали якусь ідею і мали, до того ж, організаторські здібності.

Найважливішим наслідком діяльності добровільних спілок було те, що вони об'єднали між собою окремих громадян і цілі групи населення, які раніше перебували на різних соціальних щаблях у суспільстві. А що процес відбувався паралельно з розширенням шкільної системи, діяльність товариств часто набувала форми великого просвітницького проекту, метою якого було утвердити відчуття належності до одного, спільного, суспільства. Стало закономірністю, що громадські спілки й товариства очолювали успішні підприємці, шкільні вчителі-ентузіасти, самоукі робітники, яким вдалося вселити в голови співгромадян ідею про невіддільність місцевих інтересів від загальнонаціональних. Так націоналізм переродився у громадянську релігію.

Схожі процеси відбувалися і в робітничих об'єднаннях. Аж до кінця 90-х років XIX ст. їхня діяльність зводилася до пропаганди тверезості, християнського та патріотичного виховання. Тож робітничий рух на ранніх стадіях свого розвитку був насамперед рухом за тверезий спосіб життя. Спрямованість робітничого руху стала радикальнішою, відколи він почав переорієнтовуватися на проблеми міжнародної класової боротьби. Та, незважаючи на це, чимало ранніх патріотичних ідеалів визначали ідеологію соціал-демократичної партії, заснованої 1903 року, і стали у 1899–1905 роках вирішальним чинником у мобілізації фінського громадянського суспільства на захист автономії країни у складі Російської імперії.

Становлення культури

Важливою причиною гарячої прихильності у широких суспільних колах до ідеї про Фінляндію як окрему націю з власною історичною орбітою було те, що вона мала різні вияви, оновлюючись і припасовуючись до вимог часу. Найпопулярнішим проповідником цієї ідеї був шведськомовний письменник Захаріас Топеліус. Його вірші, казки, романи й шкільні читанки виходили величезними накладками, ефективно вселяючи в голови громадян

переконання, що Фінляндія – самобутня нація з власним минулим і власним майбутнім. Найвпливовішим твором Топеліуса стала, без сумніву, книжка *Boken om vårt land* (*Книга про нашу країну*). Написана 1875 року для початкової школи, вона була актуальним підручником аж до 30-х років ХХ ст. Світогляд Топеліуса опирався на ідеї Рунеберга й Снельмана, але, як багатогранний письменник, він мав надзвичайний талант оживлювати й наповнювати ці ідеї конкретним змістом у своїх літературних творах. Велика частина доробку Топеліуса була перекладена фінською мовою, це стало передумовою визнання його загальнонаціональним письменником.

Якщо Топеліус був оповісником національної ідеї, то Алексіс Ківі зі своїм романом *Сім братів* (1871) – піонером фінськомовної художньої літератури. Його класичне і водночас гумористичне зображення конфронтації побуту фінського села з цивілізацією стало прикладом для наслідування для вітчизняної прози ХХ ст. Однак сучасникам Алексіса Ківі виявилось не під силу сприйняти його бурлескну пародію і соковиту мову. Роман завоював широку популярність лише в 90-х роках ХІХ ст., коли нарешті утвердилася фінськомовна висока культура, а нація дозріла до самоіронії. Інше важливе місце в культурі фінськомовної громадськості зайняли реалістичні драматичні твори. Успіх до національної драматургії прийшов завдяки передусім Мінні Кант, натхненником якої був норвезький драматург Генрік Ібсен. Театр відіграв доволі значну роль у ранньому громадянському суспільстві Фінляндії. Фінський національний театр, змінивши кілька тимчасових приміщень, 1902 року зміг переїхати до розкішної споруди у стилі югенд (модерн) поблизу привокзальної площі в Гельсінкі. Новели й романи Мінни Кант про емансипованих жінок та соціальну невпевненість середнього класу проклали шлях художній літературі критичного реалізму, яка швидко розвивалася.

Вплив Скандинавії залишався істотним і в 90-ті роки ХІХ ст., коли нова генерація патріотично налаштованих літераторів з Югані Ахо на чолі почала писати свіжу, відверту прозу для часописів, літературно-критичні статті й романи, наслідуючи шведського письменника Августа Стріндберга й данського літературного критика Георга Брандеса. Не менш важливим, але згодом забутим чинником натхнення були великі постаті російської літератури Іван Тургенєв, Лев Толстой і Антон Чехов, чий вплив на собі відчули насамперед Арвід Єрнефельт та Йоель Легтонен.

Тісні контакти зі Скандинавією, Західною Європою та Росією залишили наприкінці XIX ст. помітний слід і в мистецтві, і в культурі Фінляндії загалом. Головними творчими центрами культурного обміну були «колонії» скандинавських художників у Берліні й Парижі – саме там виникали задуми й створювалися перші ескізи національних фінських шедеврів. У модному європейському мистецтві на початку 90-х років панували символізм та національний романтизм. Невипадково Ян Сібеліус скомпонував перші варіанти своїх згодом відомих на весь світ музичних творів на теми епосу *Калевала* саме в кав'ярнях і ресторанах європейських метрополій. Ахо й Сібеліус разом з невеликим гуртом талановитих художників створили культурне коло молододінів, якому пощастило вдихнути нове життя у національний епос *Калевала*, зробити його доступним для широкої публіки і в такий спосіб посприяти прориву в фінському культурному житті. Нова орієнтація була не лише реакцією на панівні тоді патріархально-християнські структури, але й спрямована проти бездумної, сліпої віри в технічний прогрес – саме в 80-ті роки XIX ст. почали широко застосовувати технологічні винаходи.

Чимало ранніх модерністів, які були водночас національними романтиками і палкими прихильниками природи, влаштовували паломництва до найвіддаленіших куточків Карелії. За іронією долі, не один з тих «карельців» завдячує своїми комерційними успіхами низці технічних нововведень у друкарській справі й сфері транспортних сполучень. Тепер книжки можна було друкувати більшими накладами і з меншими фінансовими витратами, з висококласними репродукціями знаменитих творів мистецтва, а це надавало цілком нові можливості для використання історичного й національного живопису і в системі освіти, і в політичній агітації. Важливим маніфестом на цьому фронті стало розкішне видання *Фінляндія у XIX столітті*, що описувало перевтілення Фінляндії з «жебракчи Європи» в одну з націй, яка динамічно розвивається, і було проілюстроване відомими авторами та художниками. Видав цей визначний твір Лео Мехелін, ставлячи собі, без сумніву, за мету наголосити, що Фінляндія – автономна держава в складі Російської імперії.

Найвидатнішим художником з кола молододінів був Альберт Едельфельт, який вже здобув міжнародне визнання. Ілюструючи згодом поему Рунеберга *Оповіді прапорицка Столя*, Едельфельт забезпечив їй статус національної ікони. Цьому сприяв не лише

дивовижний талант Едельфельта, який з величезною історичною і драматичною достовірністю зобразив Фінську війну (1808–1809). На момент виходу книжки між Фінляндією та Росією з новою силою розгорілася суперечка, а вона вже давно тліла, з приводу конституції, яка переросла у відкритий політичний конфлікт, надавши патріотичним творам Рунеберга, а разом й ілюстраціям Едельфельта цілком нового, актуального звучання. Не менш важливими в цьому сенсі були численні ілюстрації до *Калевали* Аксели Галлен-Каллели, на яких художник зобразив героїв епосу войовничішими та відважнішими, аніж на раніших ілюстраціях національного епосу. На відкритті павільйону Фінляндії під час Всесвітньої виставки в Парижі 1900 року яскравими фресками Галлен-Каллели на тему *Калевали* всі захоплювались.

Після грандіозних суспільних перемін 1899–1905 років, які оголили ще й внутрішньополітичні конфлікти інтересів, національні мотиви в культурі поступилися місцем новим темам і напрямам. У процесі розвитку робітничого руху विकристалізувалася власна пролетарська культура зі своєю пресою, що жваво реагувала на всі події, та багатогранною просвітницькою діяльністю, зокрема, аматорські театри і спорт були найпривабливішими формами такої діяльності для молоді. Ці ж чинники сприяли збільшенню кількості членів сільських молодіжних спілок, які, зазвичай, мали виразний буржуазний та патріотично-політичний характер. Шлях просвітництва часто приводив членів молодіжних організацій до котрогось з численних народних університетів країни, створених за данським зразком як вища сходінка в системі освіти після «народних шкіл».

Провідною зіркою фінськомовної літератури на початку нового століття був Ейно Лейно. Його енергійна поезія зазнала частково впливу новітньої хвилі, зумовленої новим трактуванням *Калевали*, а частково – впливу загальноєвропейського символізму та ніцшеанства. Образ сильної, проте самотньої надлюдини з'являється і в поезії сучасників Лейно – Л. Онерви та О. Маннінена. У їхніх творах поет і народ, поет і нація значно більше віддалені одне від одного, аніж у літературі другої половини XIX століття. Схожі процеси відбувалися і в шведськомовній літературі Фінляндії. Доки успішно відбувалася фінізація суспільного життя країни, а політичні пертурбації стрясали її до основ, шведськомовна література поринала в стан витонченої депресії. Звідси й термін «література нероб». Найвідомішою постаттю у шведській поезії Фінляндії першого десятиліття XX ст. була модерністка Едіт

Сьодергран. У своїх віршах, написаних верлібром, поетеса зовсім відійшла від загальноприйнятих національних та історичних мотивів. Однак сучасники Сьодергран, представники буржуазії, часто віддавали перевагу традиційній поезії Бертеля Гріппенберга, у якій згадані мотиви домінували.

Найконкретнішою спробою національного самоствердження у культурі Фінляндії стала вітчизняна архітектура югенд-стилю. Цей архітектурний стиль залишив помітний слід завдяки швидкому економічному зростанню 1895–1915 років. У великих містах цілі квартали зводилися у цьому стилі, який характеризувався асиметричними архітектурними рішеннями, матеріалами та орнаментикою, запозиченою з фінської або ж скандинавської міфології, а також з народної творчості. Визначними публічними спорудами того часу були Домський собор у Таммерфорсі (Тампере) (1907), Національний музей (1910) та залізничний вокзал у Гельсінкі (1916). В усіх трьох випадках йдеться про цілісні мистецькі шедеври, створені видатними зодчими та художниками того часу.

І хоча ця архітектура сприймалася як вираження національної культури, все ж таки вона більше була даниною міжнародній моді на югенд-стиль або ж art nouveau-стиль, інакше кажучи, модерн. Головна ознака цього стилю – повернення до природних матеріалів і до «органічного» будівництва. Фінські будівничі, ознайомившись з технологією обробітку каменю у Шотландії, почали використовувати для фасадів грубо обтесаний вітчизняний граніт. Лише за кордоном вони оцінили фінські середньовічні церковні будівлі з сірого граніту – і це теж було властиво тій епосі. Варто зауважити, що югенд-стиль поєднувався з дедалі сучаснішими інженерно-будівельними технологіями. Граніт і дерев'яна різьба приховували чавунні й бетонні конструкції. Саме так був побудований залізничний вокзал у Гельсінкі. Архітектор Еліель Саарінен надав будівлі суворих пропорцій, які поєднували в собі риси неокласицизму та функціоналізму.

Протистояння і відокремлення

У фінській історіографії 1899–1917 роки часто кваліфікують як тривалий період примусового зросійщення та переслідувань. Така думка правильна, оскільки російська влада від 1898 року інтенсифікувала свої спроби міцніше прив'язати Велике князівство до Російської імперії, однак на загал цю епоху вирізняв

такий могутній суспільний та культурний злет, що правомірніше назвати її «золотим віком» Фінляндії. Як не парадоксально це звучить, але саме прогресивні суспільні процеси створили передумови для організованого спротиву фінів російській адміністрації. Що краще розвивалася економіка й громадянське суспільство, то більше економічних та ідеологічних ресурсів можна було вивільнити для захисту зміцненої суверенності країни у складі імперії. Подібна ситуація характерна для всіх історичних процесів: вони відбуваються одночасно, однак часто перехлюстуються, розвиваючись у різних напрямках; їм часто властиві внутрішні суперечності, які врешті можуть призвести до несподіваних результатів і зіткнень.

З передчасною смертю імператора Олександра III 1894 року спроби повністю узалежнити Фінляндію стали менш наполегливими. Микола II, син Олександра III, прийшовши до влади, відновив проект, за яким треба було вирішити три надважливі для Росії завдання. По-перше, російська адміністрація прагнула провести чітку межу між загальнодержавним законодавством і тими законами, які були чинні лише на території Великого князівства. По-друге, влада мала намір розпустити власну армію Фінляндії, яка не була зобов'язана захищати інші кордони імперії і яка могла б у гіршому випадку повернути свою зброю проти Санкт-Петербурга. По-третє, планувалося розширити повноваження генерал-губернатора й активно вводити російську як мову офіційного справочинства в усіх суспільних сферах.

Улітку 1898 року генерал-губернатором Фінляндії був призначений цілеспрямований генерал Микола Бобриков, йому й додали провести ці реформи. Коли за півроку стало очевидним, що фінський сейм опирається реформам, цар у лютому 1899 року підписав маніфест, за яким Велике князівство підпорядковувалося загальноросійським законам. Водночас тими законами, які стосувалися тільки Фінляндії, однак мали політичне значення, повинна була займатися російська адміністрація. Маніфест обурих фінську громадськість, віра якої у державно-правову автономію князівства зміцніла в другій половині XIX століття. Зміцненню цієї віри сприяв розвиток громадянського суспільства у Фінляндії та інтенсивні зв'язки із Заходом.

Маніфест був спрямований проти політичного впливу, який сейм здобув після 1863 року. Швидко організовані масові протести проти маніфесту у Фінляндії очолили авторитетні лідери кількох

політичних фракцій, котрі з різних причин вважали себе захисниками конституції. Згідно з тлумаченням конституції, цар порушив власне імператорське запевнення, у якому традиційно дуже нечітко були сформульовані обіцянки поважати чинне законодавство Фінляндії. За кілька тижнів було зібрано майже півмільйона підписів під масовим зверненням до імператора, де висловлювалися побоювання щодо наслідків маніфесту. Водночас фінські журналісти, науковці та митці закликали своїх друзів і колег за кордоном надіслати до російського царя свої звернення з виявами симпатії і прихильності до Фінляндії.

Протести не стали несподіванкою для Петербурга, але їхній масштаб спонукав до певної обережності. Генерал-губернатор Бобриков енергійно впроваджував у життя реформи, і 1901 року, згідно з раніше поставленою метою, вийшов імператорський указ про військовий обов'язок – відтепер власна армія Фінляндії переставала існувати і набувала чинності загальноросійська п'ятирічна обов'язкова для всіх громадян призовного віку військова повинність у підрозділах під російським командуванням, які мали брати участь в обороні всієї імперії. Указ спричинився до нової хвилі протестів з відкритими демонстраціями. Спротив досяг апогею навесні 1902 року, коли майже половина фінських рекрутів не з'явилася на призовні пункти.

Це було щось абсолютно небачене в раніше такому лояльному до імперської влади Великому князівстві. Коли за наступні два роки Бобриков ще більше пришвидшив темпи впровадження реформ, розпустив Фінський кадетський корпус, посилив позиції російської мови в органах центрального врядування Фінляндії і, зрештою, одержав нові повноваження для придушення фінської опозиції, відчайдушний опір у країні лише посилювався. На доповнення до пасивного спротиву виник активний конспіративний рух. Були налагоджені контакти з російськими революціонерами та японськими шпигунами, які після початку російсько-японської війни 1904 року взялися фінансувати цю нелегальну діяльність. Відбулося кілька політичних терористичних актів, особливо резонансним стало вбивство Бобрикова в червні 1904 року.

До великого перелому призвели однак великі демонстрації та страйки. Навесні 1905 року вони охопили всю виснажену війною Росію і змусили царя піти на компроміси. Тієї ж весни скасували реформу про військовий обов'язок і згодом замінили його сплатою щорічного грошового збору до скарбниці. Після поразки Росії у

російсько-японській війні домагання громадянських прав і розширення народного представництва в державі стали вимогливішими, а в жовтні 1905 року народне невдоволення вилилося у загальний страйк. У листопаді цар знову пішов на деякі поступки. У Росії з'явилася Державна Дума, яку обирали громадяни держави, послабилася цензура. У Фінляндії скасували решту реформ 1899 року. Водночас почалася підготовка докорінної реформи сейму. Улітку 1906 року було створено однопалатний сейм, а наступного року до нього увійшли перші 200 депутатів, обраних на підставі загального і рівного права голосу. За одну лише ніч кількість громадян з правом голосу подесятерилася (з 126 000 до 1,3 млн). Фінські жінки першими в Європі одержали виборчі права.

Вибори стали цікавим підсумком політичної турбуленції попередніх років. Переконливу більшість здобули соціал-демократи (80 місць). Приєднання робітничого руху до конституційного фронту проти російських інтеграційних зазіхань відбувалося поступово, а 1905 року вже мало визначальне значення для його поступу. Конституційний фронт гарантував ефективну мобілізацію мас, не даючи водночас сум'яттю, що визривало в надрах суспільства, перерости у внутрішньополітичні зіткнення, як це було в Росії та Балтії, які в рік революції накрило хвилею мародерства та убивств. Національне забарвлення робітничого руху полегшило також буржуазним силам сприйняти реформи сейму й апелювати до національних почуттів виборців, вихованих здебільшого у фенноманському дусі. Другою за значенням партією стали старофіни (59 місць) – консервативна фаланга фенноманського руху, – яка, незважаючи на свою тактичну готовність іти назустріч російським домаганням, зуміла зберегти широку народну підтримку завдяки насамперед своїм твердим позиціям щодо мовного питання і деяким новим соціально-політичним вимогам. Значно менше голосів одержали молодофіни (26), Шведська народна партія (24) і Аграрний союз (9). Керівна роль цих партій у конституційному фронті все ж не дала їм вагомої переваги, бо їхні політичні програми рясніли пунктами, що підривали національну єдність Фінляндії.

Найбільша заслуга сеймових реформ полягала в створенні загальнонародної, представницької арени для суспільних дебатів. А ось законодавчий процес дуже ускладнювався тим, що імператор відмовлявся затверджувати низку важливих соціально-політичних реформ, а це призвело невдовзі до потреби проводити нові вибори. Цар зберіг за собою право розпускати сейм, відхиляти фінські

законопроекти й диктувати свою волю за допомогою указів. Так було 1908 року, коли Микола II видав указ, за яким повноваження на розгляд законопроектів у Великому князівстві перейшли від прем'єр-міністра Фінляндії до російського кабінету міністрів. Це дало початок новому етапові політичної інтеграції, що тривав до Лютневої революції 1917 року. Імператор 1910 року схвалив закон, за яким усі дотичні до Фінляндії законопроекти передавалися на розгляд Державної Думи. Через два роки (1912) Микола II видав Закон про урівнювання у правах, тобто на території Великого князівства російські піддані мали однакові права з фінськими громадянами. Коли було ухвалено цей закон, всі посади в сенаті одержали тільки довірені особи генерал-губернатора, а це на практиці означало, що сенат відтепер складався з російських сановників та вищих військових чинів.

Ці заходи поглибили політичну прірву, яка виникла в попередньому десятилітті між Російською імперією та Великим князівством. З погляду російської влади інтеграція була вмотивованою, хоч і запізною. Однак з погляду вже сформованого громадянського суспільства Фінляндії, абсолютно недопустимим вважалося згортання законотворчого процесу автономії саме тоді, коли країна одержала демократичне народне представництво. Що більше поглиблювалася русифікація Фінляндії, то непримиреннішим ставало неприйняття усього російського. Розквіт русоненависництва став наслідком досить активного поширення свободи слова. Однак треба зауважити, що різка критика була спрямована і на власних внутрішніх супротивників. Раптом з'явилася можливість вільно висловлювати своє негативне ставлення до засилля російської мови, говорити про класову ворожнечу та расизм. Оскільки російська адміністрація торпедувала політичні компроміси всередині Фінляндії, у суспільних дебатах тепер домінував зловісний, агресивний тон.

Початок Першої світової війни в серпні 1914 року призвів до введення у суспільній сфері низки обмежень, які ефективно погасили риторичну гарячку. Водночас поетапно збільшилася кількість збройних сил Великого князівства майже до 100 000. До такого кроку спонукав острах російської влади перед можливим нападом німців на Санкт-Петербург через територію Фінляндії. Укріплювалися оборонні споруди вздовж узбережжя, а навколо Гельсінкі почали зводити військові бастіони й оборонні вали. Чоловіче населення Фінляндії уникло мобілізації, та в перші

місяці війни багато фінів мимоволі співчували Росії: понад 500 осіб добровільно зголосилися до російської армії. Водночас про- німецько налаштована професорська інтелігенція таємно завербувала до німецької армії близько 2000 осіб. Ці події увійшли до історії як рух єгерів.

Перші три роки війни минули для Фінляндії без значних втрат. Війна перекрила шляхи до західних ринків збуту, натомість з'явився величезний попит на папір і продукцію металургійної промисловості в Росії. Це дало Фінляндії доступ до російського зерна, забезпечило зростання економічних показників країни аж до осені 1916 року. Але в березні 1917 року пацифістські сили підірвали дисципліну в російській армії; до того ж, у самій державі відчувався гострий дефіцит харчів та енергоресурсів. Як наслідок вибухнула революція. Цар Микола II був вимушений відмовитися від престолу. На зміну абсолютній монархії з'явився Тимчасовий уряд, який пішов назустріч громадській думці, провівши низку реформ, а також оприлюднив маніфест про скасування всіх, – починаючи від 1899 року, – інтеграційних заходів.

Це стало точкою відліку в складному процесі, який наприкінці осені 1917 року призвів до розриву зв'язків з Росією та проголошення Фінляндії суверенною республікою. Ідея про повне відокремлення від Росії визрівала в середовищі радикальних активістів ще в період бобриківського режиму, однак серед широких верств населення сприймалася здебільшого як мертвонароджена, принаймні доти, доки в країні дислокувалися російські війська. Коли ж військова верхівка втратила контроль за ситуацією, ідея незалежності швидко поширилася, і в червні 1917 року фінські соціал-демократи заявили, що їхньою головною метою є повний державний суверенітет. Російські більшовики підбурювали національні меншини імперії до непокори й обіцяли їм національне визволення, якщо вони придуть до влади. У буржуазному середовищі теж щораз більше звучали сподівання на незалежність країни. Сейм 18 липня 1917 року прийняв Закон про владу, який позбавляв російський Тимчасовий уряд прав ухвалювати будь-які рішення, окрім зовнішньополітичних та військових питань. Російський уряд намагався запобігти розвалові імперії, тож, потрактуювши крок Фінляндії як нечуване зухвальство, розпустив сейм. Це ще більше посилювало невдоволення фінів і спонукало їх до активнішої боротьби за державну незалежність. Зрештою, приблизно через місяць після захоплення більшовиками влади в місті

на Неві в жовтні 1917 року Фінляндія остаточно розірвала стосунки з Росією.

Згодом фінська історіографія описувала відокремлення Фінляндії від Росії як передбачуваний розвиток подій, зумовлений пробудженням національної самосвідомості. Проте сучасники тієї епохи бачили драматичні події 1917 року в цілковито іншому світлі. Незважаючи на те, що Фінляндія у XIX столітті розвинулася у державу в державі, економіка країни та її зовнішня безпека були настільки міцно пов'язані з метрополією, що таке бажане визволення від Росії було з різного огляду доволі проблематичним. Як вижити Фінляндії без велетенських російських ринків? Та насамперед, як пережити пожежу світової війни і не втратити незалежності?

БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Багато з цих питань набули актуальності вже ранньою весною 1918 року, коли російська революція поширилася Фінляндією. У країні розпочалася хай і нетривала, однак кровопролитна громадянська війна, яка закінчилася перемогою буржуазних військ за підтримки німецької армії. Після поразки Німеччини в Першій світовій війні у Фінляндії встановилася і була незмінною аж до початку XXI століття республіканська форма правління. Внутрішня і зовнішня політика країни у 20- і 30-х роках XX століття у той чи той спосіб визначалася

нестабільним сусідством з Радянським Союзом. Усередині 30-х років у Фінляндії було досягнуто внутрішнього миру, що надзвичайно вплинуло на здатність країни до опору під час Другої світової війни, яка стала для незалежної нації справжнім випробуванням на міцність. В економіці відокремлення від Росії не стало катастрофою, фінські товари дуже швидко знайшли нові ринки збуту в Європі та за океаном. Культурне життя визначав трагічний досвід громадянської війни, в усіх сферах відчувався активний вплив модернізму.

Громадянська війна

Пізнього недільного вечора 27 січня 1918 року фінська Червона гвардія захопила владу на півдні країни й створила народний комісаріат на правах нового уряду. Комісаріат віддав наказ арештувати буржуазний сенат, проте члени сенату встигли втекти. Захоплення влади відбулося без значних людських втрат, та вже наступними днями криза поглибилася і набула форми збройного конфлікту між Білою та Червоною гвардією Фінляндії, до конфлікту долучилися також німецькі й російські війська. Від самого початку конфронтацію називали по-різному, назви кон-

курували між собою. Насправді ж конфронтація була наслідком світової війни. Революція у Росії стала ланцюговою реакцією на поразки у війні з Німеччиною. Коли спричинений війною хаос в імперії досяг свого апогею улітку 1917 року, у державі утворився вакуум влади і швидко поширився неозорими просторами Росії, спричинивши ескалацію конфлікту й у Фінляндії.

І буржуазний, і соціалістичний табір країни взялися улітку 1917 року до створення власних гвардійських формувань для захисту від внутрішньої та зовнішньої загрози. Коли восени 1917 року страйки й демонстрації у Фінляндії вилилися у мародерство та погроми, обидва табори почали завзято озброюватися, звинувачуючи одне одного у втягуванні країни в громадянську війну. Проголошення незалежності Фінляндії 6 грудня 1917 року диктувалося передусім страхом буржуазного сенату перед експортом російської революції до Фінляндії. У новорічну ніч на переломі 1917 і 1918 років Ленін підписав декрет, у якому більшовицький уряд визнавав державний суверенітет Фінляндії. Однак мав він на меті не підтримку прагнень фінів до незалежності, а пришвидшення революційного процесу в Росії. Усередині січня сейм незначною буржуазною більшістю прийняв пропозицію сенату про посилення заходів щодо дотримання порядку. За кілька днів, коли члени білої військово-патріотичної організації *Skyddskår* (*Охоронний корпус*), шуцкорівці, були оголошені підрозділами, покликаними підтримувати громадський порядок, табір соціалістів сприйняв такий крок не лише як спробу зупинити революцію. Рішення сейму, як бачилось багатьом, свідчило про щораз меншу схильність буржуазії до проведення соціальних реформ.

Лідери фінської соціал-демократичної партії були здебільшого реформістами, та коли ситуація змінилася, вони пристали на вимоги російських більшовиків і власних радикалів здійснити у Фінляндії революцію. Жодних альтернативних рішень соціал-демократи не бачили. Восени 1917 року буржуазні сили інтенсифікували відносини з Німеччиною. Не залишалось сумніву, що буржуазний сенат має на меті захистити здобуту незалежність за допомогою німців. Фінляндія була невеликою ланкою у грі, яка велася під час мирних переговорів між більшовицьким урядом і Німеччиною, що тривали від 1917 року. Ленін був вимушений виконати свої обіцянки щодо миру, а німці прагнули покласти край виснажливій війні на два фронти. Водночас обидві сторони усвідомлювали: контроль над Фінляндією має величезну стратегічну вагу з огляду

на близькість Петрограда. І ті, і ті були зацікавлені, щоб саме їхні ставленики якнайшвидше захопили владу в Фінляндії.

Отож громадянська війна у Фінляндії розпочалася ще в процесі мирних російсько-німецьких переговорів. Російські війська, які ще перебували на території Фінляндії, і вояки, які здебільшого симпатизували більшовикам, щедро постачали зброю Червоній гвардії. На момент розв'язання війни до фінської Червоної гвардії мобілізували 30 000 гвардійців, переважно з місцевих робітничих спілок, які, за матеріальної та ідейної підтримки російських військ, дислокованих поблизу залізничних вузлів, швидко заволоділи південною Фінляндією. Лави червоногвардійців швидко зростали, і до кінця війни їх було 70 000 осіб.

На початку лютого на території Фінляндії ще перебували майже 75 000 російських вояків. Однак братися до зброї їм не надто кортіло. Лише щонайбільше 10 000 з них брали участь в активних бойових діях, та й то здебільшого як наставники, інструктори зі стрільби та офіцери. Відсутність компетентного командування і військової дисципліни були від самого початку серйозним прорахунком фінських червоногвардійців. Становище погіршилося, коли було укладено російсько-німецький мир у Брест-Литовську 3 березня 1918 року, бо за умовами договору більшовики зобов'язувалися негайно вивести з Фінляндії 35 000 російських солдатів.

Сили білофінів на початку війни налічували близько 38 000 осіб, а з оголошенням призову в квітні їхня чисельність зросла до 60 000. Хоч білим і вдалося роззброїти російські військові формування в Естерботнії і поступово налагодити імпорту зброї зі Швеції та Німеччини, та все ж упродовж усієї війни вони потерпали від браку боєприпасів. Щоправда, це дещо компенсувалося професійністю їхнього командування, даючи білим перевагу. Генеральний штаб складався переважно з фінських офіцерів, які колись служили в царській армії. Головнокомандувачем був Густав Маннергейм, уродженець Фінляндії. В особі Маннергейма дивно поєдналися професійний військовий, далекосяжний політик й інтелігентний дворянин, який добре знався на питаннях безпеки та мав досвід, набутий при царському дворі. Наприкінці лютого 1918 року молодший командний склад одержав таке потрібне підкріплення, коли з Німеччини повернулися вишколені там егері й відразу очолили кілька військових формувань. Завдяки своїй відвазі егері стали невдовзі народними героями, зокрема ще й через те, що на противагу так званим «русоофіцерам», тобто

фінським офіцерам, які служили в російській армії, вони вкрай нетерпимо ставилися до всього російського й мали «народне» походження.

У перші тижні війни лінія фронту проходила від північного Тавастланду до Карелії і майже не зазнала змін аж до березня. Поселення й індустріальні містечка південної Фінляндії перебували під контролем червоних, тоді як білі окупували Естерботнію. Там, у прибережному місті Васа, розташовувався їхній політичний штаб. Війну вели здебільшого аматори, яким бракувало і зброї, і військової дисципліни, тому чіткі лінії фронту виникали тільки поблизу великих населених пунктів, що мали стратегічне значення, а також поряд із залізничними вузлами та магістральними дорогами. Ці обставини робили збройний конфлікт у Фінляндії мало схожим на велику війну в Центральній Європі.

Оскільки війна стала наслідком революції у Росії, червоні на щокроку підкреслювали її класовий характер, апелюючи до вояків переважно пролетарського походження. Білі ж представляли війну як визвольну боротьбу проти росіян, керуючись не лише ідеологічними переконаннями. Білі рекрутували своїх вояків з усіх без винятку верств населення, а тому треба було об'єднати їх під гаслом визвольної війни. Ядром білої армії були селяни й молодь з середнього класу. Після запровадження військового обов'язку в армії збільшилася частка торпарів (безземельних селян, наймитів) та робітників. Коли війна почала пожинати жертви, розпалюючи ненависть обох ворожих сторін, на місцях спалахнув терор. За лінією фронту було страчено понад 11 800 осіб або відразу після того, як вони здалися на милість супротивникові, або за рішенням поспіхом скликаних військово-польових судів. На початку війни лютував червоний терор, та, коли удача відвернулася від червоних, білі нещадно помстилися: жертвами білого терору стали близько 10 000 червоногвардійців.

Розвиток подій звернув в інше річище після укладення миру в Брест-Литовську. Німецьке військово командування вирішило покласти край фінській громадянській війні, завдавши червоним масованого удару в південній Фінляндії. Німецька дивізія 3 квітня висадилася на мисі Ганко в південно-західній Фінляндії, а вже за одинадцять днів пройшла парадом вулицями Гельсінкі. За іронією долі, блискавичну операцію провели саме уздовж залізничних шляхів, збудованих у «російський період» для ефективного відбивання нападу на фінське узбережжя. Опір червоних

було придушено і в інших регіонах Фінляндії. Того ж дня, як німці висадилися на південному заході, загони білих вступили в промислове місто Таммерфорс (Тампере), куди червоні стягнули свої основні сили.

Громадянська війна, по суті, закінчилася, хоча жорстокі сутички в південно-східній Фінляндії тривали аж до кінця травня. Близько 11 000 вояків загинули в цій війні (5 300 червоних, 3 400 білих, 600 росіян, 300 німців). З урахуванням усіх страчених, жертв терору та пошестей загальна кількість людських втрат становила приблизно 38 500 осіб. Майже чверть з них (13 500) померли від епідемій та голоду в таборах, де утримували червоних військовополонених. Пандемія грипу, «іспанки», охопила всю Фінляндію уже після війни, коли переможці зігнали понад 80 000 червоних у табори при гарнізонах та фортецях на півдні країни. Похопилися надто пізно – запобігти катастрофі вже було неможливо. Оскільки більшість з тих, хто вижив, одержали умовні вирокки, а понад 60 000 з них навіть не мали права голосу на виборах до сейму навесні 1919 року, ненависть до білих «м'ясників» почала згасати аж наприкінці 30-х років ХХ століття.

По суті, втручання німців відіграло надзвичайно важливу роль у сенсі скорочення тривалості збройного конфлікту в Фінляндії на користь білих. В інших частинах розваленої Російської імперії опір білих контрреволюціонерів тривав ще кілька років, та, оскільки західні держави не дотримали своїх обіцянок щодо надання підтримки білим, більшовики, зрештою, здобули цілковиту перемогу. Білий сенат Фінляндії охоче визнавав за Німеччиною вирішальну роль у закінченні громадянської війни, бо ще пізньої осені 1917 року виступав за німецьку інтервенцію. Альянс з Німеччиною у таборі білих сприймали як гарантію збереження здобутої незалежності від Росії. Унаслідок цього й оборона Фінляндії, і її економіка з готовністю підпорядкувалися німецьким інтересам.

Одразу після війни було сформовано новий сенат зі старофіном Ю. К. Паасіківі на чолі. Разом з тимчасово призначеним регентом П. Е. Свінгювудом сенат відмовився від республіканських принципів, проголошених у грудні 1917 року, і з невеликою перевагою провів у сеймі рішення про монархічну форму державного устрою. Майже всі депутати сейму від соціал-демократичної партії (СДП) втратили свої місця через участь у громадянській війні на боці червоних. На початку жовтня 1918 року німецький принц Фрідріх

Карл Гессенський був обраний першим королем Фінляндії, але вже за місяць, після капітуляції Німеччини, цей захід виявився політичним глухим кутом.

Уртував ситуацію знову ж таки Маннергейм. Як колишній офіцер російської армії, Маннергейм завжди критично ставився до пронимецької орієнтації. Його призначили новим регентом країни для репарації зіпсутих стосунків із західними державами-переможницями. І він блискуче впорався з цим завданням. Після виборів до сейму наступної весни була прийнята республіканська форма врядування, утверджена Маннергеймом 17 липня 1919 року. Події громадянської війни ще залишалися свіжими в пам'яті. Це й вплинуло на рішення буржуазних партій надати президентові широкі повноваження, а також тривалий мандатний період (6 років) – на противагу парламентові, який міг би стати надто радикальним чи, навпаки, надто не одностайним. Згодом таке рішення все ж призвело до серйозних внутрішньополітичних наслідків: конституція країни, наприклад, залишалася чинною аж до 1 березня 2000 року.

Переважною більшістю голосів першим президентом республіки обрали К. Ю. Стольберга, глибоко поважаного усіма, ліберально налаштованого члена сейму, який добре знався у правових питаннях і сам очолював роботу над розробленням нової форми врядування. Маннергейм також виставляв свою кандидатуру на президентських виборах, однак його шанси, звісно, були набагато меншими – він мав невисокий рейтинг серед соціал-демократів. До того ж, активні намагання Маннергейма втягнути фінську армію у російську громадянську війну викликали недовіру до нього навіть у буржуазному таборі, де не були готові до нових збройних конфліктів.

Шлях Фінляндії до незалежності характеризувався величезним драматизмом і багатьма випадковими чинниками, які легко могли би спрямувати розвиток країни в менш сприятливе річище. Головною передумовою збереження суверенітету була, без сумніву, одностайна підтримка народом ідеї відокремлення від Російської імперії, але вирішальним політичним рушієм стало все-таки захоплення більшовиками влади в Петрограді. Саме більшовицький заколот дав Фінляндії шанс розірвати пута і настільки посприяти ослабленню Росії (тепер вже радянської), що пізніша її спроба знову підім'яти під себе Фінляндію не вдалася.

Нерішучий парламентаризм

Суверенітет новоствореної республіки визнали всі країни-сусіди, та все ж восени 1919 року в зовнішньополітичному порядку денному не бракувало важких для розв'язання питань. Після Першої світової війни політична мапа Центральної та Східної Європи була перекроєна цілком по-новому, і наслідки цього перекрою наступними роками впливали на відносини між європейськими державами. Фінляндії, як і багатьом іншим невеликим державам, які постали з повоєнного згарища, важливо було чітко визначити свої кордони. Стосунки з більшовицькою Росією залишалися напруженими; спричинилися до цього і громадянська війна, і участь фінських активістів у вже післявоєнних сутичках у російській частині Карелії. Улітку 1920 року в естонському університетському місті Дерпті (Тарту) розпочалися перемовини між Фінляндією та Росією. Того ж року після деяких зволікань було підписано мирний договір, за яким Фінляндія, окрім історичних територій Великого князівства від 1812 року, одержала «коридор» на суходолі аж до Льодовитого океану, до міста Петсамо.

Фінляндія виграла також тривалий спір зі Швецією за володіння Аландськими островами, а 1921 року справу передали до Ліги Націй. Населення Аландів, яке розмовляло винятково шведською мовою, однозначно висловилося 1917 року за приєднання до Швеції. Згодом від Фінляндії домоглися обіцянки, що архіпелаг залишиться демілітаризованою зоною і одержить широку автономію у складі Фінляндії – цим Швеція і вдовольнилася; для неї найважливішою метою була гарантія військового нейтралітету Аландських островів.

За дискусією про статус Аландських островів шведський уряд приховував своє надзвичайно стримане ставлення до боротьби Фінляндії за незалежність. Оборонна політика Швеції на сході в ХІХ столітті була дуже вигідною. Шведський уряд послідовно уникав втручання у фінсько-російські суперечки щодо автономії Великого князівства, а 1918 року Швеція відмовилася офіційно підтримувати білих у фінській громадянській війні. З урахуванням цього чинника, зовнішньополітичне керівництво Фінляндії на початку 20-х років намагалося налагодити співпрацю у сфері безпеки з іншими новоствореними незалежними державами-сусідами – Польщею, Литвою, Латвією та Естонією. Ці спроби невдовзі зірвалися через внутрішні конфлікти інтересів, але з

Естонією Фінляндія все ж негласно досягла деякого консенсусу в сфері військової розвідки.

Громадянська війна кинула довгу тінь і на внутрішню політику Фінляндії: упродовж 20-х років тут панували сильні ідеологічні суперечності, часто змінювалися уряди. Хоча засуджених червоногвардійців згодом амністували, недовіра, яка неминуче виникала між соціалістичним і буржуазним табором, довго ускладнювала співіснування у спільній республіці. Більшість мешканців країни зуміли оцінити здобуту незалежність, проте значно менша частина з-поміж них виявляла готовність внести поправки у своє бачення цієї незалежності.

До політичної нестабільності сприялося і те, що жодний з чотирьох перших президентів республіки не перебував при владі довше ніж одну каденцію. Наступником К. Ю. Стольберга (1919–1925) став Лаурі Крістіан Реландер (1925–1931), представник президії партії Аграрний Союз; його замінив представник правих П. Е. Свінгювуд (1931–1937), який 1917–1918 р. був на посаді регента. Його високий авторитет дав йому змогу впоратися із зухвалими лідерами праворадикального Лапуаського руху. Представник аграріїв Кюесті Калліо (1937–1940) не добув свого терміну на посаді президента через стан здоров'я, тож Калліо мав ще менше часу, ніж його попередники, аби стати авторитетним лідером держави. Хоча форма врядування однозначно давала президентові повноваження визначати зовнішню політику країни, у міжвоєнний період цю відповідальність насправді розділяли з президентом прем'єр-міністр або ж міністр закордонних справ. Водночас наголошувалися церемоніальні функції президентської посади через відсутність у Фінляндії монарха і королівського двору.

То як розвивалася внутрішня політика? У таборі соціалістів 1922 року відбувся відкритий розкол, коли комуністи, керовані советами, вийшли з соціал-демократичної партії, керівництво якої від 1919 року пропагувало реформістський шлях до соціалізму. У буржуазному таборі розкол спричинило питання про контроль над шуцкорівцями, ті утвердилися на позиціях постійного народного ополчення – зі значним запасом зброї і без однозначних зв'язків з державною владою. Тож державна влада серйозніше взялася за шуцкорівців, обмеживши можливості колишніх активістів використовувати свої формування як позапарламентський засіб тиску. Та, незважаючи на це, упродовж усього міжвоєнного періоду,

шуцкорівців сприймали – надто табір лівих – як приховану загрозу демократії.

Іншим пекучим питанням суспільної ваги й надалі було питання про статус у Фінляндії шведської мови. Культурне змагання фенноманів було успішним, і реформа, яку здійснив сейм 1906 року, поклала край домінуванню шведськомовної еліти в політичному житті країни. Подальша фінізація призвела до того, що частка шведськомовного населення за період 1880–1940 років зменшилася з 14 до заледве 10 %. Усе ж, на превелике роздратування прихильників фіномовності, шведськомовний елемент посів вагоме місце у багатьох суспільних секторах. На початку 20-х років шведська мова була рідною для понад половини комерційної еліти. Чисельна перевага шведськомовних фінів спостерігалася також у науці, мистецтві й культурному житті загалом.

Сеймова реформа загострила мовні суперечності, заохотивши до політичної та організаційної консолідації шведськомовних громадян республіки. У 1917–1921 рр. найрадикальніші представники шведомовності висунули вимоги мовного самоврядування. Тоді й увійшли до активного вжитку поняття «фінляндський швед» і «фінляндець», що в лінгвістичному контексті відмежовувалося від слова «фін», яке завжди означувало фінськомовного мешканця країни. Після того, як новою урядовою постановою (1919) за фінською і шведською мовами було затверджено статус двох рівноправних національних мов, а парламент 1921 року ухвалив надзвичайно толерантний мовний закон, навіть інтроверти шведомовності вголос погодилися ідентифікувати себе з новоствореною республікою.

Абсолютно протилежною виявилася реакція найрадикальніших фенноманів, так званих «справжніх фінів», які через студентську організацію *Akateeminen Karjala-Seura* (АКС) почали 1924 року активно вимагати переведення життя всієї країни на фінську мову. Спершу активісти АКС марили про територіальне розширення Фінляндії – Велику Фінляндію, але наприкінці 30-х років вони насамперед вимагали повністю перевести викладання в Гельсінкському університеті на фінську мову. Після того, як парламент Фінляндії навесні 1937 року ухвалив новий «університетський» закон, який наголошував провідну роль фінської мови, але водночас гарантував і викладання шведською мовою, мовні суперечки вляглися. Насправді представники еліти обох мовних груп країни вже давно мали рівні соціальні права. До

того ж, уряд активно пропагував мовний мир, щоб легше було перевести країну на рейки скандинавської орієнтації у сфері політики безпеки.

Спільним знаменником усіх згаданих суперечностей був брак навичок пристосовуватися до правил гри парламентарної демократії, які передбачали визнання компромісів та повагу до законно ухвалених рішень. Тому й уряди були, зазвичай, недовговічними коаліціями партій меншості (упродовж 20-х років у Фінляндії загалом змінилося 13 урядів). Однак жодна з буржуазних партій не демонструвала готовності співпрацювати з соціал-демократами, їм у 1926–1927 роках довелося самим брати на себе всю відповідальність за врядування країною. Законодавча діяльність була задовільною, доки в країні спостерігалось економічне зростання, але після біржового краху на Волл-стріт наслідки всесвітньої економічної кризи вплинули і на народне господарство, і на політику Фінляндії.

Криза загострила жорстока ідеологічна боротьба між вірними Москві комуністами і націоналістами-антикомуністами, яка відбувалася наприкінці 20-х років у більшості держав Східної та Центральної Європи. У Балтії й Польщі страх перед комунізмом призвів до відмови від представницької демократії на користь різномасштабних консервативних диктатур правого спрямування. Розвиток цих процесів пішов іще далі в Італії та Німеччині, де різними шляхами до влади прийшли фашистські режими. Фінляндію теж охопив страх перед комунізмом. Воно й не дивно, зважаючи на жорстокий досвід громадянської війни, а також тісні контакти крайніх лівих з Москвою.

Фінська влада ще раніше посилила боротьбу з підпільною діяльністю комуністів. напруга зросла 1929 року внаслідок низки організованих комуністами демонстрацій та страйків. Ці виступи спровокували антикомуністичну реакцію, яка охопила всю країну, а пізно восени того ж року набула організованої форми. Так виник Лапуаський рух, символічним провідником якого став заможний естерботнійський селянин Вігторі Косола. Рух підтримували передусім селяни, шуцкорівці та представники експортної промисловості. На початках своєї діяльності Лапуаський рух завоював навіть симпатії широких буржуазних кіл, широко занепокоєних тим, щоб комуністична агітація не вилилася у нову громадянську війну. Державні рестрикції вважались надто нерішучими, тож навесні 1930 року представники Лапуаського руху почали вима-

гати повної заборони будь-якої комуністичної діяльності, влаштуючи масові мітинги та жорстку примусову депортацію відомих комуністів і соціал-демократів на східний кордон. Спершу поліція доволі пасивно ставилася до таких виявів терору, бо зазвичай до нього вдавалися місцеві шуцкорівці й заможні землевласники. У липні 1930 року лапуасці влаштували похід на столицю, у ньому взяли участь 12 000 осіб. За їхньою вимогою було створено новий уряд, який тієї ж осені ухвалив закон про заборону будь-якої публічної комуністичної діяльності.

Тим самим Лапуаський рух, який щораз більше шкодив власній репутації, вичерпав кредит довіри широких народних мас. Після ганебного провалу спроби путчу рано навесні 1932 року, яка закінчилася судовими процесами, рух трансформувався у праворадикальну партію. Проте під час трьох останніх парламентських виборів 30-х років партії заледве вдавалося набирати до семи відсотків голосів. Парламентарна система країни поступово повернула собі авторитет. Лапуаський досвід помітно зміцнив готовність партій до компромісів і відкрив шлях урядам більшості. Політичний розвиток відбувався у тому ж напрямі, що й у Швеції та Данії, де вже 1933 року соціал-демократам і селянським партіям пощастило створити широкі коаліції. Навесні 1937 року Фінляндія також одержала свій перший «червоно-зелений» уряд, тобто коаліційний уряд, який складався з представників СДП, Аграрного союзу й Прогресивної партії. Цей уряд, керуючись демократичними принципами, свідомо почав розбудовувати державу загального добробуту.

Найголовнішою причиною того, що політична система Фінляндії, на противагу, скажімо, системі в Польщі чи в країнах Балтії, пододала кризу демократії, було, без сумніву, добре злагоджене громадянське суспільство. Попри заборону комуністичної діяльності пролетарські ідеї надалі жили в соціал-демократичній іпостасі, а отже, переважна більшість громадян гарантовано могла ідентифікувати себе з нацією і правовою державою. Громадянські рухи в Фінляндії перебували під великим впливом схожих рухів у скандинавських країнах, а це сприяло розвиткові фінського суспільства за скандинавським зразком.

Це пояснює зміну курсу Фінляндії у політиці безпеки всередині 30-х років. Після приходу до влади в Німеччині Гітлера Ліга Націй втратила свій авторитет всесвітньої організації захисту миру, а що Радянський Союз помітно нарощував військову потугу, для всіх

сусідніх держав, вочевидь, зростав ризик рано чи пізно опинитися в лещатах двох диктатур. Тому керівництво Фінляндії у сфері політики безпеки вирішило вступити в альянс зі скандинавськими країнами, політика нейтралітету яких так добре спрацювала у роки Першої світової війни.

Водночас інтенсифікувалися перемовини зі Швецією щодо спільної ремілітаризації Аландських островів, маючи за мету створити оборонний союз Швеції та Фінляндії, який зміг би відлякувати Радянський Союз від будь-яких зазіхань. Однак планам союзниць не судилось здійснитися, коли навесні 1939 року СРСР висловив з цього приводу своє невдоволення. Фінляндія та інші прикордонні держави залишилися восени 1939 року без жодної зовнішньої підтримки, тоді як Гітлер і Сталін у чудовому порозумінні один з одним почали спрощувати політичну мапу Східної та Північної Європи.

Економічний приріст і технології

Підґрунтям Лапуаського руху були, зокрема, економічні рушійні сили, однак загалом приріст валового національного продукту (ВНП) в Фінляндії 20–30-х років відбувався швидше й рівномірніше, аніж у більшості інших країн Європи. Перед початком Першої світової війни ВНП Фінляндії на душу населення трохи не дотягував до середнього європейського рівня. У міжвоєнний період фінська економіка зростала приблизно на 5 % за рік, і 1938 року ВНП на душу населення досяг рівня таких віддавна успішних країн, як Франція та Нідерланди. Практично це означало подвоєння цінності продукції. Такі досягнення видаються ще визначнішими, якщо враховувати, що Фінляндія, як й інші недавно створені прикордонні держави Східної Європи, на початку 20-х років впровадила в життя великі земельні реформи, а вони сповільнили процеси індустріалізації та урбанізації країни.

Причина такого стрімкого економічного злету Фінляндії пояснюється ефективним пристосуванням сільського господарства та лісівництва до умов капіталістичного ринку. Після прийняття 1918 року закону про торпарів стало вигідно викуповувати орендовану землю, а ще за чотири роки вийшов закон про придбання землі (Lex Kallio), який давав однакові шанси усім селянам, зокрема й безземельним. Усередині 20-х років суворішою стала заборона

на купівлю підприємствами приватних лісових угідь (Lex Pulkkinen). Селяни залишилися основними власниками лісів і одержали чималу частку прибутків від щораз більшого експорту продукції лісової промисловості. Очевидною метою цих реформ було пом'якшення соціальних суперечностей на селі. За десять років у сільській місцевості Фінляндії виникло понад 100 000 нових господарств. Водночас відбувалося велике розчищення ділянок під нові орні землі, що в поєднанні з новітніми методами культивуації та удосконаленою інфраструктурою сприяло одержанню високих врожаїв навіть у дрібних господарствах.

Локомотивом структурних змін в базових галузях економіки й надалі була лісова промисловість. Прибутки від її експорту потрапляли до рук селян через торгівлю деревиною, забезпечуючи коштами для закупівлі добірних кормів, штучних добрив та сільськогосподарської техніки. В інших межових державах Східної Європи оновленню рільництва ставала на заваді відсутність конкурентоспроможної експортної індустрії, яка б давала селянам гарантований додатковий прибуток. Ліс і надалі був «зеленим золотом» Фінляндії, і про це свідчить той факт, що в міжвоєнний період лісова промисловість давала понад 80 % прибутків від усього експорту країни.

Унаслідок приходу до влади більшовиків російські ринки збути були втрачені, зате швидко зростав попит на деревину й папір у Центральній та Західній Європі. Тому зовнішня торгівля Фінляндії мала таку саму однозначно західну орієнтацію, як і її зовнішня політика. Відносна частка паперової промисловості в експорті зростала найшвидше. Цілеспрямовані капіталовкладення у щораз потужніші й сучасніші фабрики за двадцять років збільшили виробництво паперу вчетверо – 1938 року ця галузь давала понад 40 % від загального експортного прибутку країни. Успішному розвитку сприяло створення національних картелів, які координували експорт і гарантували завоювання нових ринків збуту за океаном. Перед початком Другої світової війни Фінляндія мала одне з перших місць серед країн-експортерів паперу.

На початках незалежності дві третини населення Фінляндії заробляли собі на життя, працюючи в сільському господарстві та лісівництві. За наступні два десятиліття цей показник знизився до майже 50 %, та все ж залишався достатньо високим, щоб вважати селянина-землевласника уособленням незалежної Фінляндії. Земельні реформи зробили з сільського пролетаріату дрібних зем-

левласників, які мали непогані уявлення про ринкову економіку і щораз виразніше відчували свою належність до місцевих громад. Індустріалізація – за той самий час – суттєво збільшила частку робітничого класу до майже 20 %. Іншою категорією населення, чисельність якої стрімко зростала – від 10 до 16 %, були працівники сфери послуг.

Зростанню добробуту і його рівномірнішому, ніж раніше, розподілові сприяли не лише земельні реформи. Реальні прибутки промислових робітників стабільно збільшувалися, і 1920 року парламент ввів прогресивний податок на прибуток, який не мав перевищувати 20 % від заробітку, та все ж він відчутно урізав високі зарплати. Розмір реальних прибутків економічної еліти зростав відповідно до підвищення кон'юнктури в промисловості. Найгірше велося у цьому сенсі чиновникам: їхню працю оплачували зовсім не так, як у «російську» епоху. Платню службовців визначав парламент, який не надто радо витрачав кошти платників податків на утримання «панства» зі сфери врядування. Найбільше постраждали урядники найвищої ланки: їхні реальні прибутки помітно скоротилися під час Першої світової війни, а 1939 року ще були на третину меншими, ніж 1914 року.

Якщо дрібні землевласники добилися багатьох позитивних змін на селі, то дедалі більший середній клас міг похвалитися такими самими успіхами в містах. Швидкими темпами розбудувалися оборонний, адміністративний і управлінський сектори республіки. Чисельність державних і місцевих урядників за період 1910–1940 років потроїлася (з 21 400 до 56 200 осіб). Добре функціонувала й розвивалася система освіти. Постійно зростала кількість навчальних закладів. Гельсінкський університет, який випускав більшість дипломованих фахівців у країні, 1940 року прийняв більше студентів, ніж 1917 року (до порівняння: 3 400 і 6 200). Так частка населення, що навчалося у вищих навчальних закладах, стала однією з найвищих у Європі. Студентські лави поповнювали переважно вихідці з середнього та вищого класу, та, незважаючи на це, поширення освіти, безумовно, стимулювало соціальну мобільність населення.

Такі соціальні зсуви треба розглядати, попри те, що населення Фінляндії у міжвоєнний період зросло з 3,1 до 3,7 млн осіб. Хоча відносна частка сільських мешканців і лісорубів зменшилася, абсолютна цифра зростала аж до Другої світової війни. Чисельний приріст населення утримувався на одному рівні від 1870 року

(300 000 за десятиліття), тобто зростання поступово знижувалося поступом урбанізації і поліпшенням добробуту народжуваність знижувалася. Розвиток медицини й доступне харчування поменшили також смертність. Ці чинники свідчили, що вікова структура населення з піраміди оберталася на чотирикутник: дітей народжувалося менше, а дорослі жили довше.

Урбанізація і щораз більша міграція населення йшли пліч-о-пліч зі швидким розвитком транспортної системи й низкою технічних досягнень. Далекі перевезення на території Фінляндії і надалі здійснювалися здебільшого залізницею, яка подвоїла свій рухомий склад у міжвоєнний період. Що ж до ближніх перевезень, то найважливішою новинкою став, без сумніву, автомобільний транспорт. Він швидко розвивався і потребував натовпів поліпшення стану наявних та будівництва нових доріг. За період 1922–1938 років кількість автомобілів зросла від заледве 2 000 до понад 47 000. Це створювало незручності в містах, де найбільше було автотранспорту. Та, оскільки власний автомобіль аж до 60-х років був розкішшю, головним чинником, який впливав на географічну мобільність, став автобусний транспорт. Залізниця і мережа внутрішніх озерних сполучень не могли забезпечити доступу до всіх віддалених населених пунктів. Закордонні перевезення здійснювалися здебільшого пароплавами, хоча акціонерне товариство *Aero* відкрило 1924 року регулярне повітряне сполучення на гідропланах з Гельсінкі до Стокгольма й Таллінна. У другій половині 30-х років було збудовано кілька аеродромів та налагоджено систему внутрішніх повітряних перевезень. Усі ці транспортні засоби потребували палива. Зі зростанням автомобільного парку збільшувався імпорт готового рафінованого імпортного моторного масла, яке після російської революції перестало надходити з кавказьких родовищ. Тепер його постачали західні нафтові гіганти *Standard Oil (Esso)*, *Gulf* і *Shell*. Постачання було таким ефективним, що державна влада щойно наприкінці 30-х років замислилася над можливістю збудувати вітчизняний нафтоперегонний завод. Цим планам завадила війна, однак вони таки здійснилися 1948 року. Так з'явилося державне підприємство *Neste*, яке невдовзі стало одним з найбільших промислових концернів країни. Ще в 20-х роках промисловість, яка зростала бурхливими темпами, забезпечила себе енергією: на всіх великих ріках південної Фінляндії було побудовано гідроелектростанції. Промисловий сектор продавав електроенергію і приватним госпо-

дарствам, проте їхні потреби забезпечувала переважно загальнодержавна мережа, створена 1929 року, коли ввели в експлуатацію гідроелектростанцію в Іматрі. Наприкінці 30-х років майже вся південна й західна Фінляндія одержувала електрику від її магістральних ліній.

Зі збільшенням соціальної та географічної мобільності зросло й значення телекомунікацій. Завдяки приватному підприємству ще з 80-х років XIX ст. швидкими темпами збільшувалася кількість телефонних станцій. У середині 20-х років XX ст. у сфері телекомунікацій вже діяли близько 600 акціонерних товариств і невеликих компаній. Для такої діяльності була потрібна лише державна ліцензія, однак, з огляду на державну безпеку, всередині 30-х років усі міжміські й міжнародні телефонні розмови взяла під свій контроль держава. Такий розподіл зберігався аж до початку 90-х років XX ст., коли сектор телекомунікацій, звільнившись від державного регулювання, став доступним для вільної конкуренції.

Найважливішою новацією у засобах масової інформації міжвоєнного періоду стало радіо. У більшості країн Європи радіопередачі дуже швидко опинилися під контролем держави, тількино влада збагнула, яку роль відіграє радіо в трансляції новин та який величезний вплив воно має на формування громадської думки. Метою такого контролю було не лише гарантувати поширення об'єктивної інформації, а й зміцнити національну єдність, якою, за потреби, можна було би маніпулювати в бажаному напрямі. Так сталося з акціонерним товариством *Finlands Rundradio*, заснованим 1926 року низкою культурних організацій для сприяння народній просвіті та для ефективного поширення корисної інформації. Іншою спільною рисою всіх підконтрольних державі радіокомпаній було те, що вони ставили собі за мету прищепити народові правильні мовні норми та добрий культурний смак. Така культурна політика не завжди подобалася простолюдцам, вони радше віддали б перевагу жартівливим пісенькам та комічним радіоп'єсам, аніж нудним симфоніям і доповідям.

Навесні 1928 року запрацювала державна радіостанція зі 150-метровою щоглою на пагорбі Салпаусселкя у місті Лагті, і відразу поліпшилася якість трансляції по всій південній Фінляндії, що зумовило підвищений попит на радіоприймачі. Та справжній бум продажу радіоприймачів відбувся у другій половині 30-х років, коли їх почали виготовляти в Фінляндії і коли стали можли-

вими прями радіопередачі з-за кордону. На багатьох слухачів епохальне враження справили репортажі з Олімпійських ігор 1936 року в Берліні. Кульмінацією цих репортажів стало повідомлення про три фінські золоті медалі з бігу на 10 000 м.

Національне, сучасне, популярне

Державний суверенітет, завойований у драматичній боротьбі, став, звісно, головною темою у культурному житті молодії республіки. Оскільки перемогу в громадянській війні здобув буржуазний табір, у культурній сфері переважали уявлення про Фінляндію, як про «білу» та аграрну країну, військова готовність та несхитна віра в майбуття громадян якої мали стати гарантими її національного виживання. Таке бачення з багатьох оглядів можна назвати обмеженим, бо воно зовсім не залишало місця пролетарям, котрі симпатизували соціалістам; з іншого ж боку, воно було сформоване під сильним впливом «справжніх фінів», а це відлякувало шведськомовних громадян Фінляндії. Водночас національний сценарій ряснів більш ранніми й універсальними елементами, як, скажімо, ідеалізація народу, оспівування озерного краю, з частим цитуванням Рунеберга, Льоннрота й Топеліуса.

Симфонічна музика Яна Сібеліуса й живопис Аксели Галлен-Каллели теж ідеалізували батьківщину, а що ці митці користувалися високим пошанівком, їх вважали духовними світочами білої Фінляндії. Галлен-Каллела зажив слави ще й тому, що саме за його ескізами створено більшість орденів і емблем молодії республіки. Ставлення Сібеліуса до цього національного «хороводу» від початку було суперечливим. Завдяки надзвичайно популярному у шуцкорівських колах *Маршу егерів* (1918) композитор посів почесне місце в суспільно-культурному житті своєї країни. Та перш ніж вичерпалося його натхнення наприкінці 20-х років, Сібеліус написав чотири зі своїх найзнаменитіших творів, які мали неочіненне значення не лише для фінської, а й світової культури.

Те саме можна сказати про скульптора Вьяйньо Аалтонена, він надав національним образам класичних форм. Найвідоміший приклад – портрет відомого бігуна Пааво Нурмі. Скульптуру виставили на огляд публіки 1925 року, і вона відразу стала одним з найдовговічніших символів Фінляндії. Нурмі, звісно, мав атлетичну будову, йому властивий був економний стиль бігу, однак Аал-

тонен зобразив його античним напівбогом, що поєднував у собі ті добродієсні риси, з якими хотіла б асоціюватися молода республіка: юність, красу й стоїчну силу волі. Величезна популярність скульптурного мистецтва в Європі міжвоєнного періоду пояснювалася потребою у монументах, які б виражали колективну волю. У Німеччині та Італії такі скульптурні твори займали провідне місце в системі фашистської пропаганди. У Північній Європі Аалтоне-на і його скандинавських колег шведа Карла Міллера й норвега Густава Вігеланна сприймали як виразників дещо неоднозначного бачення готовності нації до самопожертви, яке можна було тлумачити по-різному.

Однак національний червень легко ставав патетичним і пишномовним. Космополітичний модернізм почав утверджуватися серед представників молодшої генерації письменників і художників ще на початку 20-х років. Першопрохідцями були здебільшого художники, їхні твори у стилі кубізму й сюрреалізму різко відрізнялися від традиційно-національних. У літературі подвижниками нових течій стали фінляндсько-шведські модерністи Гуннар Бйорлінг, Гагар Ольссон і Ельмер Діктоніус. Їхні дадаїстські експерименти й висмикнуті з загального контексту зображення міських форм життя відразу знайшли відгук у літературних колах Швеції.

Не відставав від них і літературний гурток фінськомовних письменників *Tulenkantajat* (*Ті, що несуть вогонь*). Твори членів цього гуртка, публіковані в однойменному журналі, то оспівували розвиток технологій і міську романтику, то в стилі модерну пропагували соціалістичні або ж «справжні фінські» ідеї. Літераторів об'єднувало жваве зацікавлення суспільними процесами, але відмінності в ідеологічних поглядах неминуче призвели врешті-решт до розколу. Найбільше зацікавлення мали нариси на актуальні теми Олаві Пааволайнена, у них вишукані модні європейські тенденції та радикальні ідейні течії гостро контрастували з сільським романтизмом Фінляндії.

Нариси Пааволайнена широ й водночас неоднозначно трактують гітлерівську Німеччину (1936) й сталінський Радянський Союз (1938). У них йдеться, з одного боку, про тоталітарні держави з жорстокими репресивними машинами, а з іншого – про новаторські в технічному сенсі суспільні експерименти, що спонукало автора провести паралелі зі Сполученими Штатами Америки. В інтелектуальному середовищі Європи таке явище не було чимось надзвичайним. Скажімо, архітектор Алвар Аалто, який після

Другої світової війни здобув міжнародну славу, охоче переймав досвід і радянських, і шведських зодчих. У радянській архітектурі його приваблювали велич і перспектива, а в шведській – відчуття стилю та ідеологія «народного дому», яка покликана була розвивати близьку простій людині й технічно функціональну архітектуру, що узгоджувалася б з плановим веденням господарства.

Незважаючи на мовні суперечності, міжвоєнна Фінляндія підтримувала тісні контакти зі Скандинавією, насамперед зі Швецією. Низький поріг психологічного бар'єру пояснювався не лише тим, що шведська мова була рідною для майже десятої частини населення Фінляндії (1940: 360 000). Представники фінської еліти були, по суті, двомовними завдяки, з одного боку, тому, що шведська мова входила до переліку обов'язкових дисциплін у навчальних закладах, а з іншого – тому, що шведська мова репрезентувала живий культурний спадок у багатьох родинах і сферах суспільного життя. Ще наприкінці XIX століття, коли закладалися підвалини сучасного суспільства, постала ціла низка скандинавських об'єднань для поширення громадянських і фахових ідей, до них входили й фіни, хоча країна тоді ще не була незалежною. Така співпраця орієнтувалася на досягнення практичних цілей. Коли Фінляндія здобула державний суверенітет, співпраця поглибилася у багатьох напрямках, а надто між робітничими й спортивними рухами цих країн, які сприймали загальноскандинавський контекст за найприродніший. Контакти фінських соціал-демократів зі скандинавськими однодумцями сприяли ефективному поширенню шведської ідеології «народного дому» в Фінляндії, а спортивна співпраця мала форму регулярних міжскандинавських чемпіонатів, широко висвітлених у пресі.

Що ж до масової культури, то вона була цілком відкрита для шведського впливу. Великою популярністю користувалися шведські журнали, платівки зі шведськими шлягерами; художні фільми послужили зразками для наслідування у Фінляндії. Бум ілюстрованих тижневиків відбувся одночасно в обох країнах у 20-х роках, коли вдосконалення друкарської техніки дало можливість масово тиражувати контрастні світлини. Найбільший у Фінляндії тижневик *Suomen Kuvalehti* видається з 1917 року і понині. Він швидко віднайшов комерційний баланс між політично-актуальними та інформаційно-розважальними публікаціями. Серед «дамських» часописів варто згадати *Kotiliesi* (1923–) для домашніх господарок, а також модний міський часопис *Eeva*

(1934–). Обидва знайшли свою читацьку аудиторію. Не менш популярним був часопис шуцкорівців *Hakkapeliitta*, його войовничі кольорові обкладинки сигналізували про заповзятий патріотизм і готовність стати на захист батьківщини.

Незважаючи на популярність шведської масової культури, на музичному і кінематографічному фронті Фінляндії ще від початку 20-х років домінував німецький та американський продукт. До Другої світової війни німецьку мову викладали як першу іноземну в усій Скандинавії, що давало свої переваги індустрії розваг: німецькі шлягери неодмінно мали своїх вірних слухачів у Фінляндії. Фінські платівки записували переважно у висококласних музичних студіях Берліна, а значна частина мелодій походила з Центральної Європи, тож доречно говорити про німецький півфабрикат. Більшість «живих картин» були імпортованими, а що до кінця 20-х років йшлося про німе кіно, голлівудська кіноіндустрія дуже швидко завоювала провідні позиції і на фінському ринку, не втративши їх навіть у роки Другої світової війни.

Прем'єрний показ першого повнометражного вітчизняного звукового фільму Ерккі Кару *Наречена плотаря* відбувся 1931 року. Уже за десятиліття Фінляндія мала власну кіноіндустрію та власних кінозірок з відомою екранною парою Ансою Іконен і Тауно Пало на чолі. У роки війни масова культура стала важливим знаряддям підтримки войовничого духу фронтовиків і мотивації працівників тилу. Народ більше, аніж будь-коли, потребував розради та розваг. Це не тільки збільшило обсяги продажу радіоприймачів, програвачів платівок і кінопроекторів, але й сприяло розвитку популярної культури, яка передусім нівелювала класові відмінності в суспільстві. Та й це ще не все: під час Другої світової війни радіопередачі сприяли вивченню світової географії. Наприкінці війни не один мешканець земної кулі знав, де є Суомуссалмі, Ель-Аламейн і Хіросіма.

Уроки Зимової війни

Друга світова війна стала, по суті, результатом ланцюгової реакції, спричиненої Першою світовою війною. Це спонукало багатьох істориків характеризувати період 1914–1945 років як єдину війну з надзвичайно довгим перемир'ям. Як це часто бувало й раніше, Фінляндія опинилася у стані війни супроти своєї волі. Ми-

нуло понад 20 років відтоді, як країна здобула незалежність, скориставшись однаковою слабкістю і Росії, і Німеччини. Наприкінці літа 1939 року ситуація була цілком протилежною. Обидві великі держави відновили свої сили й зажерливо прагнули відвоювати, а ще ліпше, розширити домени, які їм належали до 1914 року. Коли всередині 30-х років гітлерівська Німеччина розпочала свою експансію примусовими анексіями, Великобританія і Франція спробували домовитися про створення антинімецького альянсу з Радянським Союзом, який Гітлер, згідно зі своєю ранньою програмою *Mein Kampf* (1923), мав намір зробити сировинною базою Німеччини. Перемовини закінчилися нічим, після того як західні держави відмовилися вдовольнити вимоги Радянського Союзу про надання йому із «запобіжною метою» контролю над Балтикою.

Тому Москва підписала 23 серпня 1939 року в Берліні пакт про ненапад. До цього договору міністри закордонних справ обох держав В. М. Молотов і фон Ріббентроп додали секретний протокол, в якому визначили спільну демаркаційну лінію, що мала пройти Східною Європою. Фінляндія, Балтія і східна Польща входили до сфери інтересів Радянського Союзу, Німеччині відійшла решта території Польщі. Пакт Молотова-Ріббентропа послужив вистрілом на старті Другої світової війни: західні держави, всупереч очікуванням, оголосили війну Німеччині, після того як через тиждень після укладення пакту німецькі війська захопили Польщу. Та ще до квітня 1940 року на західному фронті тривала лиш позиційна війна. Упродовж першої зими центр ваги війни, без сумніву, містився на сході чи, радше кажучи, на фінсько-російському кордоні.

Чому ж Радянський Союз напав на Фінляндію, яка оголосила про свій нейтралітет? Сталін боявся, що Гітлер може рушити територією Фінляндії і захопити Ленінград та північні регіони Союзу. Не допомогло й те, що на перемовинах у Москві восени 1939 року фінський уряд запевнив радянське керівництво у своїй готовності відбити будь-який напад, німецький, зокрема. На думку Сталіна, німці могли висадитися у Фінляндії, незважаючи на жодні офіційні запевнення фінського уряду. Усе відбувалося на тлі глибокої недовіри між сторонами, яку неможливо було подолати за короткий час. Радянський Союз активно підтримував у Фінляндії комуністичну агітацію, спрямовану на повалення суспільного ладу в країні. Водночас багато фінських політиків, вчених і офіцерів симпатизували Німеччині й підтримували

тісні контакти з німецькими колегами за фахом. Перемовини між СРСР і Фінляндією урвалися на початку листопада, коли фіни відмовилися задовольнити деякі радянські вимоги щодо зміни кордону. Радянська сторона мотивувала свою позицію питаннями безпеки Ленінграда. Схожі вимоги вже висувалися неофіційно, починаючи з 1938 року, та фінський уряд постійно їх відхиляв. Міністри закордонних справ Ельясові Еркко аж до початку війни вдавалося переконувати своїх колег у тому, що Москва провадить політику залякування. Поведінка Фінляндії докорінно відрізнялася від поведінки Балтійських країн, які вже наприкінці вересня 1939 року поступилися вимогам СРСР, дозволивши розташувати в себе радянські військові бази.

Упертість фінів пояснювалася їхньою сліпою вірою у те, що в мить небезпеки Швеція та західні держави кинуться їм на допомогу. Даремно шведський уряд конфіденційно сигналізував, що не варто сподіватися на військову підтримку. Прагнення приймати бажане за дійсність пустило глибоке коріння, ще й підтримувалося русоненависницькими настроями народу: навіть незначні територіальні поступки русофоби вважали зрадою батьківщини. До того ж, багато що свідчило про неминучість збройного конфлікту. Мета Москви на довгу перспективу полягала у відновленні контролю над Фінляндією. Коли мети не вдалося досягнути переговорами, Сталін наказав Червоній армії вторгнутися у Фінляндію. За чотири дні до нападу була інсценізована «фінська» прикордонна провокація біля села Майніла на радянському боці Карельського перешийка. Це стало приводом для розірвання пакту про ненапад від 1932 року й розв'язання війни.

Вранці 30 листопада 1939 року радянська авіація масовано бомбувала населені пункти південної Фінляндії. Водночас Червона армія перейшла державний кордон на Карельському перешийку, а також уздовж пустельних лісових доріг на сході країни. Вторгнення приголомшило населення, яке, попри тривожні настрої і військову мобілізацію, наївно сподівалося, що конфлікту можна буде уникнути перемовинами. Та вже після першої панічної реакції викристалізувалося почуття національної єдності й усвідомлення, що іншого шляху, окрім як вистояти до кінця, немає. Отож рішення Сталіна утворити фінський маріонетковий уряд і радянська пропаганда, що напад, мовляв, мав на меті підтримати фінський робітничий клас, виявилися даремним стрясуванням повітря.

Призначення 72-літнього фельдмаршала Густава Маннергейма головнокомандувачем армії зміцнило войовничий дух фінів. Повернення Маннергейма до військової кар'єри відбулося ще 1931 року, коли він очолив консультативну оборонну раду. На посаді радника він активно сприяв усередині 30-х років розвиткові політики скандинавського нейтралітету у Фінляндії. Ця політика ставила собі за мету уникнути саме такої війни, у яку тепер було втягнуто Фінляндію. Важливим було ще й те, що Маннергейм дотримувався курсу на класове примирення, завдяки чому його лідерство визнали також у соціал-демократичних колах. І хоча восени 1939 року Маннергейм дуже критично поставився до непоступливості Фінляндії і закликав до тактичних компромісів, його неважко було вмовити взяти на себе командування у відповідальний для країни час.

За два дні після початку війни прем'єр-міністром призначили Рісто Рюті, голову Банку Фінляндії, ліберала, який користувався загальною повагою. Його коаліційний уряд гарячково намагався відновити перемовини з Радянським Союзом. Водночас уряд звернувся до Ліги Націй з проханням завадити вторгненню СРСР до Фінляндії. Швеція надала велику матеріальну допомогу, а також прислала групу добровольців, однак інші країни не надали жодної військової підтримки. Щастям у біді для фінів стала надзвичайно сувора зима. Сніги й люті морози утруднювали й без того погано синхронізованій Червоній армії просування до Ботнічної затоки. Уже на другий тиждень війни фінським військам вдалося зупинити радянський наступ на Карельському перешийку. Після того як упродовж наступних чотирьох-п'яти тижнів фіни оточили й роззброїли кілька російських дивізій на лісових обширах сходу й півночі Фінляндії, Сталін збагнув, що зіткнувся з проблемами. Найвідомішою стала перемога фінів у Суомуссалмі, де були знищені дві радянські дивізії.

Чисельна перевага Червоної армії була великою ще від самого початку війни (СРСР: 450 000 осіб; Фінляндія: 300 000 осіб) і зростала упродовж усієї війни, бо з Радянського Союзу постійно надходила підмога. Хоч радянські війська мали незрівнянно краще забезпечення бойовою технікою та боєприпасами, захисникам вітчизни допомагала арктична зима й велетенські лісові простори. Пересуваючись на лижвах, фінські загони швидко й ефективно атакували загарбників з флангів і з тилу. Що довше тривала війна, то більшим ставав ризик, що західні держави дотрима-

ються обіцянок і пошлють свої військові формування на допомогу Фінляндії. Тому Сталін відступив від свого первісного плану окупації Фінляндії. У лютому 1940 року Червона армія розпочала ще жорстокіший наступ на Карельському перешийку, щоб змусити фінський уряд погодитися на швидкий мир та значні поступки і так врятувати радянський престиж.

Тепер позиції фінів на Карельському перешийку помітно ослабли. Різко зросла кількість загиблих, резерви вичерпалися. На початку березня Червона армія дійшла до східного передмістя Виборга. У цій ситуації фінський уряд заходився зондувати ґрунт для мирних перемовин з Москвою, незважаючи на те, що мінімальні вимоги Москви були аж ніяк не мінімальними для Фінляндії: йшлося про анексію усієї Карелії та оренду під військову базу мису Ганко. Паралельно тривали перемовини з західними державами, які планували замаскувати захоплення шведських залізрудних родовищ у Нордланді під військову допомогу Фінляндії. Німеччина ввозила зі Швеції найбільшу частину руди для своїх потреб, тому Берлін закликав фінський уряд погодитися на радянські вимоги. Німеччина ще залишалася союзницею Радянського Союзу, однак поза лаштунками дала зрозуміти фінському урядові, що втрачені території з верхом поверне Фінляндії після завоювання й розгрому СРСР.

Фінський уряд 13 березня 1940 року підписав у Москві мирний договір, який задовольнив радянські вимоги за всіма головними пунктами. Мис Ганко віддали в оренду під радянську військово-морську базу на 30 років. Новий державний кордон не випадково збігався з кордоном, проведеним за умовами Ніштадського миру 1721 року. Сталін ще восени 1939 року вказував, що, на думку його генералів, безпека міста на Неві вимагала повернення до кордонів часів царя Петра I – як важливий для обох сторін проміжний етап. І Радянський Союз, і Фінляндія сприймали цю мирну угоду лише як тимчасове рішення. У своїй промові на засіданні парламенту відразу після укладення миру прем'єр-міністр Рюті наголосив, що праця з відродження країни має здійснюватися «з мечем в одній руці і кельмою – в іншій». Такої ж думки притримувався і Маннергейм. Його слово мало найбільшу вагу в ухваленні рішення погодитися на вимоги СРСР.

Тримісячна війна забрала життя близько 24 000 фінів, кількість поранених перевищила 43 000 осіб. Переважну більшість (66 000) становили вояки-фронтовики, тобто армія зуміла добре

захистити цивільне населення. Втрати супротивника були набагато більшими. За деякими підрахунками, в Зимовій війні загинуло 131 000 радянських воєнків і були поранені 325 000. До гіркого сальдо війни треба додати ще й евакуацію понад 400 000 цивільних осіб з Карелії і мису Ганко. Становище евакуйованих поліпшилося улітку 1940 року з ухваленням закону про прискорену колонізацію, який давав їм право на одержання нових земельних паїв.

І Рюті, і Маннергейм були за своїм світоглядом англофілами, однак Зимова війна продемонструвала, що ні західні держави, ані Швеція не поквпляться на допомогу, якщо мова йтиме лише про незалежність Фінляндії. З цього уроку фінська зовнішня політика зробила висновки на довгі роки: доки тривала війна і потім, у післявоєнний період. Законність і мораль аж ніяк не гарантували національного суверенітету маленькій державі. Через своє геополітичне положення поблизу Ленінграда Фінляндія не змогла б надовго зберегти незалежність без альянсу з однією з великих держав Балтійського регіону. А що німецькі війська блискавично просувалися територією усєї Європи, то навесні й улітку 1940 року фінське керівництво почало зондувати ґрунт щодо одержання хоч якоїсь підтримки з боку Німеччини.

Тоді не існувало жодних реальних розумних альтернатив. Після німецької окупації Данії та Норвегії британська підтримка стала неможливою. Фінсько-шведський оборонний союз не визнавали ні Москва, ані Берлін. Окрім всього, Фінляндія не бажала собі долі Балтійських республік, які насильно анексував СРСР улітку 1940 року. Услід за приєднанням розпочалися масові депортації місцевого населення до Сибіру. Водночас жорсткішими стали вимоги Москви до Фінляндії. Тому, коли німецьке керівництво попросило Фінляндію дозволити прохід своїх військ фінською територією, обіцяючи їй натомість продаж зброї, вона негайно погодилася.

Упродовж осені німецько-фінські зв'язки зміцнилися, а в грудні 1940 року вони закінчилися конфіденційною пропозицією німців взяти участь в операції *Барбаросса*, великому хрестовому поході Гітлера проти Радянського Союзу. Гітлер знав про страх фінів перед загрозою з боку СРСР, і розраховував на те, що Фінляндія погодиться вести військові дії на північних флангах. До того ж, Німеччина хотіла забезпечити собі постійне постачання сировини з фінських нікелевих копалень, розташованих у Петсамо.

Фінський уряд прийняв пропозицію. Такому рішенню сприяли не лише уроки Зимової війни. Стала відомою інформація, що Гітлер у листопаді 1940 року відхилив запит радянського наркома закордонних справ Молотова щодо дозволу довести до кінця завоювання Радянським Союзом Фінляндії. У січні 1941 року видавалось, ніби Німеччина має добрі шанси здобути перемогу у війні з Радянським Союзом. Чимало свідчило про те, що Маннергейм і Рюті, обраний у грудні 1940 року президентом Фінляндії, допускали можливість закінчити цю війну за сценарієм Першої світової. Спершу Німеччина розгромила б СРСР, а потім західні держави розгромили Німеччину, особливо якщо зважити на те, що воєнний потенціал США залишався ще цілком невикористаним. У будь-якому разі Фінляндія сподівалася повернути собі втрачені території і назавжди позбутися більшовицького східного сусіда. На піку оптимістичних настроїв фінське керівництво мріяло про завоювання земель у Карелії і на Кольському півострові.

Ненадійний союзник

У січні 1941 року в режимі суворої секретності було окреслено основні лінії фінсько-німецької співпраці під час великого наступу на схід. Німці брали на себе наступ з північної половини Фінляндії. Натомість фінське військове командування зобов'язувалося розпочати за деякий час наступ на Карельському перешийку й на північному березі Ладоги в напрямку річки Свір. Там фіни планували з'єднатися з німецькими братами по зброї, які мали просуватися їм назустріч з півдня, захопивши дорогою Ленінград. Усю операцію сподівалися закінчити щонайпізніше восени 1941 року. Координування збройних сил обох країн та загальна мобілізація у Фінляндії закінчилися за дванадцять днів до оголошення Німеччиною 22 червня 1941 року війни СРСР. Цього разу Фінляндія добре підготувалася до війни: удосконалена організація армії, подвоєна вогнева міць завдяки великим закупівлям зброї і понад півмільйона вояків.

Однак протягом усієї війни уряд Фінляндії послідовно відмовлявся укладати політичну угоду з Німеччиною. По-перше, така угода була неможливою з внутрішньополітичних причин. Суспільна думка позитивно поставилася до «відлиги» у фінсько-німецьких відносинах восени 1940 року, бо всі розуміли, що це

зменшити ризик радянського вторгнення. Водночас демократичні інституції Фінляндії вже так глибоко вкоренилися у суспільстві, що і народові, і політичній еліті країни політична система й культура Німеччини видавалися чужими. Скажімо, підтримка виборцями єдиної фашистської партії Фінляндії на парламентських виборах 1939 року була дуже незначною. По-друге, існувало чимало зовнішньополітичних чинників, які не допускали відкритого альянсу з Німеччиною. Незалежно від того, чим би закінчилася війна, такий альянс серйозно ускладнив би розвиток довготермінових відносин Фінляндії зі скандинавськими країнами, а також з західними державами та США.

Тому ставлення уряду Фінляндії до братства по зброї з Німеччиною завжди було двояким, однак це не мало негативного впливу на послідовність та ефективність військової співпраці між двома країнами. Уже на початку червня 1941 року шість німецьких дивізій (приблизно 90 000 солдатів) дислокувалися у північній Фінляндії. Водночас фінські аеродроми були надані в користування люфтваффе. За тиждень до початку війни німецькі підводники у взаємодії з фінськими військово-морськими силами заклали міни навколо радянських військово-морських баз в Естонії. Війна розпочалася згідно з планом. Фінська армія вичікувала, доки радянські військово-повітряні сили не вдалися до масових бомбувань у південній Фінляндії, і уряд зміг констатувати, що країна знову перебуває у стані війни. Метою уряду було замаскувати участь Фінляндії у наступальній війні під війну оборонну. Та в своїй першій після початку військових дій радіопровізі президент Рюті говорив то про «нашу оборонну війну», то про війну, проваджену Фінляндією, за участі звитяжних військ «Великої Німеччини» «на нашому боці».

За кілька тижнів, коли німці впритул наблизилися до Ленінграда, фіни розпочали атаку на кількох ділянках фронту. Війну в Фінляндії від самого початку сприймали за продовження Зимової війни, тому й назвали Війною-продовженням. Через одночасний наступ німців у Балтії й Лапландії радянські війська опинилися цього разу в дуже скрутному становищі. Після п'яти місяців успішних бойових дій фінська армія змогла закріпитися на позиціях, які на сході були за кілька сотень кілометрів від державного кордону 1939 року. Така ситуація залишалася без змін аж до кінця весни 1944 року. Звісно, за військові здобутки довелося заплатити високу ціну: загинуло понад 25 000 осіб. Узимку 1941–

1942 років настала важка продовольча криза, бо країна не готувалася до тривалої війни.

Фінляндія виконала обіцянку, яку дала німцям, однак самим німцям, попри всі зусилля, не вдалося захопити Ленінград. Німці не раз намагалися змусити фінів до участі в операціях із захоплення Ленінграда, та Маннергейм шоразу відхиляв такі пропозиції, посилаючись на недостатню вогневу міць і брак людських ресурсів. Насправді ж причина відмови полягала в тому, що фінське військове й державне керівництво намагалося не дратувати західних союзників СРСР, які дипломатичними каналами вимагали від Фінляндії припинити наступ і вийти з війни. Утримати рівновагу не вдалося: на початку грудня 1941 року уряд Великобританії оголосив Фінляндії війну, бо фіни зі стратегічних причин не могли признатися перед світом, що наступ фактично вже давно припинений.

Наступного дня після оголошення війни британцями японці атакували Перл-Гарбор (07.12.1941). Це відразу змінило весь хід подій: услід за японцями німці негайно оголосили війну США. Вступ Америки у війну призвів до вирішального перерозподілу сил на всіх фронтах. Японці спрямували зброю проти американців і Південно-Східної Азії, що дозволило Радянському Союзові перекинути двадцять своїх дивізій з Азії на європейський фронт і розпочати могутній контрнаступ, який у січні 1942 року добре відчув на собі й фінський фронт.

Фінляндії пощастило уникнути оголошення війни з боку США здебільшого тому, що фіни свідомо не чіпали Мурманської залізниці, якою транспортувалася значна частина військової допомоги від західних союзників до СРСР. До того ж, Фінляндія дорожила прихильним ставленням до себе Америки, яке здобула всередині Зимової війни, сплативши останню частину позики, взятої у США 1919 року. Тому Вашингтон поставився з деяким розумінням до пояснення фінського уряду, що Фінляндія, мовляв, веде сепаратну оборонну війну проти Радянського Союзу. Фінляндія не могла заперечити факту військового союзу з Німеччиною, але фіни докладали всіх зусиль, аби переконати своїх скандинавських сусідів і західні держави в тому, що до цього альянсу їх змусила жорстока необхідність.

Ставлення фронтовиків та працівників тилу до «брата по зброї» було прагматичнішим. Вони скептично сприймали офіційну пропаганду, яка наголошувала на сепаратному характері

війни з фінського боку, бо ж було цілком очевидно, що і армія, і цивільне населення дуже залежали від матеріальної допомоги й військової підтримки німців. Тривала позиційна війна вже давно перебувала в центрі уваги громадськості, а в кожній родині рано чи пізно хтось та мав стати жертвою військових дій. Війна привела до швидкої мобілізації жіночої робочої сили. Оскільки чоловіки воювали на фронті, жінки тепер виконували чоловічу роботу. Понад 160 000 жінок стали так званими «лоттами» (члени жіночої організації *Lotta Svärd*), допомагаючи організовувати оборону. Загиблих відвозили додому й ховали на місцевих церковних кладовищах. Доглядали й влаштовували дозвілля пораненим та інвалідам. Десятки тисяч дітей були евакуйовані до Швеції через продовольчу кризу та посилення воєнної загрози. У 1939–1946 роках понад 60 000 фінських дітей перебували у названих родинях по всій Швеції.

Коли взимку 1942–1943 р. військове щастя відвернулося від Німеччини, державне керівництво Фінляндії почало готуватись до згортання «збройного братерства» і до мирних перемовин з Радянським Союзом. Проте легко мовиться, та нелегко робиться. Німеччина міцно тримала в своїх лещатах і Фінляндію, і весь Балтійський регіон аж до ранньої весни 1944 року, коли радянській армії вдалося прорвати блокаду Ленінграда. Незважаючи на військову цензуру, у Фінляндії домінували прозахідні настрої. Улітку 1943 року громадськість Фінляндії висловила сподівання, що уряд інтенсифікує свої спроби вивести країну з війни великих держав. Німеччина реагувала на такі заяви дуже роздратовано, тому зондування ґрунту під мирні перемовини з СРСР почалося лише ранньої весни 1944 року, коли становище стало загрозливим не лише для Німеччини, але й для Фінляндії.

Глави держав антигітлерівської коаліції зустрілися в грудні 1943 року в Тегерані, щоб виробити стратегію закінчення війни. З ініціативи США розглядалось також питання про майбутнє Фінляндії. Сторони зійшлися на тому, що країна може зберегти суверенність, якщо погодиться на відновлення кордонів 1940 року й розірве союз з Німеччиною. Окрім того, Фінляндія мала відмовитися від Петсамо або ж від Ганко і виплатити величезну контрибуцію. Москва виставляла ці вимоги ще від пізньої осені 1941 року, а щоб зробити фінський уряд поступливішим, Радянський Союз 6, 16 та 26 лютого 1944 року масово бомбував Гельсінкі.

Бомбування завдало незначних збитків, бо прицільність радянської авіації була доволі низькою, а протиповітряна оборона столиці мала найновіше німецьке обладнання. Та все ж бажаного ефекту було досягнуто. У березні 1944 року в Москві почалися попередні мирні перемовини, які, проте, швидко урвалися. Фінський уряд не міг задовольнити вимог радянської сторони: виплатити контрибуцію на 600 млн доларів і швидко вивести з території Фінляндії німецькі війська. Німеччина мала ще надто велику потугу. Тому керівництво держави на чолі з Маннергеймом вирішило дочекатися висадки сил антигітлерівської коаліції на Заході, сподіваючись, що це зменшить тиск на Фінляндію і відкриє перспективи для вигіднішого миру.

Однак фінські мрії пішли з димом за кілька днів після того, як союзницькі війська висадились у Нормандії. Сталін вирішив змусити Фінляндію до сепаратного миру, перш ніж розгорнеться гонитва за першість у взятті Берліна. 9 червня почався великий наступ на Карельському перешийку. Фінські війська змушені були доволі хаотично відступити на нові позиції на північ та захід від Виборга, який 20 червня 1944 року захопила радянська армія. На цих позиціях і зупинилася лінія фронту. Пояснювалося це не лише тим, що фінський опір набирав потуги, а ще й тим, що радянська армія готувалася до інших наступальних операцій в Балтиці й Білорусі. Навесні 1944 року Гітлер припинив постачання зброї до Фінляндії, але згодом піддався на воляння фінів про допомогу й негайно відіслав до Фінляндії бойові літаки, війська та бронетехніку, що суттєво зміцнило фінську оборону.

Ціною, яку фіни заплатили за німецьку допомогу, була особиста обіцянка президента Рюті, що жоден з призначених ним урядів не вестиме мирних перемовин з Радянським Союзом. Та обіцянку Рюті давав, тримаючи «дулю» в кишені. Коли всередині липня 1944 року становище на фронті стабілізувалося, фіни розпочали нові, ще секретніші пошуки можливостей укладення миру з Москвою. Після відставки Рюті президентом став Маннергейм і відразу взявся до справи. Спершу він повідомив Гітлера, що не вважає себе пов'язаним обіцянкою, яку дав колишній президент; потім він погодився на попередні умови миру з Москвою, а 4 вересня набуло чинності перемир'я, угода про яке була підписана за два тижні (19.09.1944).

Ця угода не надто відрізнялася від попередніх вимог Москви і практично була чинною аж до підписання 1947 року остаточного

мирного договору між Фінляндією та антигітлерівською коаліцією на європейській мирній конференції в Парижі. Результатом договору стало відновлення кордонів 1940 року. До того ж, Фінляндія втратила область Петсамо, яка була дуже важливою в економіці країни завдяки нікелевим копальням та гаваням, що не замерзали взимку. Розмір контрибуції зменшився наполовину, до 300 млн доларів, натомість Фінляндія змушена була віддати під радянську військову базу мис Поркала лише за 30 км на захід від Гельсінкі. На довершення колишні брати по зброї підлягали негайному роззброєнню і вигнанню з країни, що призвело до військових дій у Лапландії узимку 1944–1945 року.

Зимова війна, Війна-продовження та Лапландська війна стали справжнім випробуванням для молодої республіки. Через близькість до Росії і міста на Неві Фінляндія знову опинилася в епіцентрі збройного конфлікту. Цього разу його жертвами стали 94 000 фінів, 70 000 з них за період 1941–1945 років. Лише в одному ця війна на три етапи відрізнялася від попередніх. Фінляндія, на відміну від інших малих європейських держав, ніколи не була окупованою. Тому, незважаючи на альянс з Німеччиною, державне керівництво Фінляндії упродовж усієї війни змогло зберегти за собою право вирішувати долю своєї країни. Цивільне населення Фінляндії дуже настраждалося і під час війни, і після неї, однак порівняно з багатьма іншими, охопленими війною країнами, фіни відбулися найлегше. Цьому сприяло те, що армія країни, попри військові втрати, зуміла виконати своє покликання. Фінляндію покремсали й розтерзали, але вона зберегла свою незалежність.

Добробут і нейтралітет

Повоєнний розвиток фінського суспільства визначався насамперед двома чинниками: відбудова держави загального добробуту і нова східна політика республіки. Ці чинники в багато чому були взаємопов'язані. Побудова сучасного, соціально зрівняного суспільства загального добробуту передбачала не лише швидкий економічний приріст, а й стабільність внутрішньої і зовнішньої політики. Така стабільність була досягнута частково завдяки тому, що держава доклала чималих зусиль, аби зменшити недовіру між Фінляндією та Радянським Союзом, а частково – важким шляхом

здобуття внутрішньополітичного консенсусу, який проклав дорогу великим суспільним інвестиціям, а також соціальному перерозподілові прибутків. Головною, проте суперечливою постаттю, що стояла за цими перетвореннями, був Урго Кекконен, політичний діяч, який перебував на президентській посаді двадцять п'ять років. Бурхливі структурні трансформації суспільства вплинули не тільки на його соціальний склад, економіку і громадськість Фінляндії. Докорінних змін зазнала й матеріальна та духовна культура країни. За кілька десятиліть побут і спосіб життя фінів було не впізнати.

У тіні «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Згідно з угодою про перемир'я 1944 року, Фінляндія потрапила в поле зору контрольної комісії антигітлерівської коаліції, покликаної стежити за виконанням пунктів угоди. Насправді комісією керувала Москва. Її головою обрали генерал-полковника Андрія Жданова, «праву руку» Сталіна, за наказом якого в 30-х роках проводилися масові розстріли і який 1940 року керував брутальною «совєтизацією» Естонії. Перехід від фінсько-німецького

альянсу до перемир'я, продиктованого СРСР, був, без сумніву, надзвичайно стрімким. Вже всередині вересня 1944 року колишні соратники зійшлися у бою на Фінській затоці. Наступними місяцями в Лапландії велися військові дії проти німецьких формувань, які, відступаючи до Норвегії, знищили більшу частину місцевої інфраструктури та місцеві поселення. Іншим зобов'язанням була виплата контрибуцій. Її розпочали в грудні 1944, а закінчити мали восени 1952 року.

Водночас відбувалися великі зміни в політичному житті Фінляндії. Було розпущено понад 400 об'єднань та організацій, звинувачених в антирадянській або ж профашистській діяльності. Того ж дня, коли відбувся розпуск воєнізованих підрозділів шуцкорівців (30.10.1944), було зареєстровано Комуністичну партію Фінляндії. Факт створення комуністичної партії дав багатьом підозри, чи це, бува, не початок «советизації» країни, надто зважаючи на те, що армію самооборони Фінляндії, за умовами угоди про перемир'я, мали невдовзі розпустити. Сімдесятисемилітній Маннергейм залишився символічною фігурою на президентській посаді й чинним головнокомандувачем, проте виконавча влада перейшла до на три роки молодшого Ю. К Паасіківі, який у листопаді 1944 року став прем'єр-міністром, очоливши широку урядову коаліцію. Незабаром йому вдалося налагодити дієву співпрацю з контрольною комісією.

Незважаючи на це, період з 1945 по 1948 р. виявився надзвичайно турбулентним для внутрішньої політики Фінляндії. Навесні 1945 року відбулися парламентські вибори, на яких представники крайніх лівих на чолі з комуністами здобули майже 25 % голосів. Це дало їм місце в уряді й сприятливу нагоду пришвидшити суд над членами уряду воєнного часу, яких комуністи вважали головними винуватцями Війни-продовження. Та найпершою причиною судового процесу взимку 1945–1946 р. над військовими злочинцями була домовленість великих союзних держав притягнути до відповідальності керівників переможених держав. У Токіо та в Нюрнберзі під час політичних судових процесів було винесено багато смертних вироків. У Гельсінкі зумовлені зовнішньополітичною потребою каральні заходи вилилися у значно м'якші вирокі. Вісьмох членів уряду воєнного часу засудили до тюремного ув'язнення, але згодом терміни ув'язнення скоротили, і вже в травні 1949 року на волю вийшов колишній президент країни Рісто Рюті, останній з тих, кого вважали винуватцями війни.

Як таке могло статися? Фінляндія уникла «советизації» здебільшого завдяки тому, що не була окупована під час війни. Не менш важливою причиною було й те, що фінські комуністи, незважаючи на свої вигідні позиції у політиці 1945–1948 р., не зуміли змінити режиму. Решта партій на чолі з соціал-демократами ефективно протистояли спробам комуністів підпорядкувати собі поліцію та врядування державою. До того ж, Радянський Союз був надзвичайно зацікавлений в одержанні військових контрибуцій, тому радянські делегати в складі контрольної комісії співпрацювали з усіма, без винятку, партіями, репрезентованими в уряді. Окупація Фінляндії була б надто ризикованою і дорогою у фінансовому сенсі. Кремль у той час зосереджувався на тому, щоб зробити східну частину Центральної Європи постійною буферною зоною між СРСР та західними державами.

Коли мирний договір набув повної чинності у вересні 1947 року, а члени контрольної комісії роз'їхалися додому, ситуація у Фінляндії цілком змінилася. Європа вже почала розпадатися на два відверто ворожі військові табори з декількома нейтральними державами так званої «сірої зони». Сталін не вбачав у нейтралітеті реальної альтернативи, тому змушував Фінляндію укласти угоду з СРСР, яка б завадила країні приєднатися до західного табору й увійти до НАТО. Одержавши достатні гарантії, що така угода не втягне Фінляндію до східного блоку, Паасіківі, обраний 1946 року президентом, згодився у квітні 1948 року підписати Договір про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу, відомий під скороченою назвою ДСВ-договір. Фінська держава зобов'язувалась дати відсіч будь-якій військовій агресії, спрямованій проти Фінляндії або ж Радянського Союзу через фінську територію «з боку Німеччини чи іншої, союзної з нею держави». Однак те, що Фінляндія потребує радянської підтримки, повинні були констатувати обидва учасники договору – це завадило б Москві ввести Червону армію на фінську територію без попередньої на те згоди Фінляндії. За текстом договору, Фінляндія прагнула «залишатися осторонь суперечностей між інтересами великих держав».

І все ж чимало представників західного табору вважали цей договір фатальною поступкою з боку Фінляндії. Вони побоювалися, що це прив'яже країну до східного блоку. Пункти договору, які стосувалися військової сфери, обмежили, звісно, можливості Фінляндії провадити таку ж політику нейтралітету, як Швеція чи Швейцарія, однак досвід двох світових воєн яскраво проде-

монстрував, що стосунки Фінляндії зі східним сусідом можуть стабілізуватися тільки в тому разі, якщо Фінляндії пощастить переконати Радянський Союз, що країна ніколи не стане військовим стратегічним містком на шляху до Ленінграда. На думку тверезого політика Паасіківі, який реально дивився на речі, Фінляндія цікавила Москву насамперед з огляду на безпеку, а задовольнивши такі вимоги, можна було досягти конструктивного й стабільного добросусідства.

Паасіківі мав рацію, хоча з історичних причин в офіційних деклараціях взаємної довіри й дружби між Фінляндією та СРСР завжди відчувалася фальш. Термін дії договору в епоху «холодної війни» періодично подовжувався (1955, 1970, 1983). Для зовнішньої і внутрішньої політики Фінляндії він мав таке велике значення, що його майже можна було назвати додатком до форми державного врядування. Договір давав також деяку свободу дій у внутрішній політиці. Комуністи вже не могли претендувати на роль єдиного гаранта добросусідських стосунків з Радянським Союзом. Після того, як їхній блок програв з величезним відривом парламентські вибори влітку 1948 року, було створено соціал-демократичний «уряд меншості», який швидко вимів комуністичний елемент з системи державного врядування і розширив міждержавні контакти зі Скандинавією та Західною Європою.

Комуністи вдалися до посиленої контратаки через профспілкову мережу, однак на початку 50-х років вони вже настільки були відсунуті на маргінес, що реальна боротьба за гегемонію у внутрішній політиці велася натомість між двома найбільшими партіями – СДП і Аграрним союзом. У змаганні за владу обидва табори опиралися на іноземну підтримку, і це мимоволі асоціювалось з позалаштунковими іграми «шапок» і «капелюхів» у королівстві Швеції-Фінляндії наприкінці XVIII ст., які велися з Францією та Росією. Соціал-демократів підтримували братські партії Скандинавії та Західної Європи, тоді як лідер аграріїв Урго Кекконен успішно переконував Москву, що саме він є найнадійнішим гарантом дотримання Фінляндією Договору про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу. Ця дещо дивна в ідеологічному сенсі констеляція виникла через те, що фінські комуністи й Москва вважали соціал-демократів зрадниками класових інтересів, тому Москва віддавала перевагу співпраці з аграріями, яким властива була більша гнучкість у стосунках із

соцтабором. Відповідно праві партії (передусім Національна коаліційна партія) легше знаходили спільну мову з прозахідно налаштованими соціал-демократами.

Найдраматичнішим випробуванням стали президентські вибори 1956 року, коли перемогу здобув Урго Кекконен з перевагою одного голосу (151:149). Країну миттєво охопив загальний страйк, що надовго ускладнило проведення конструктивної внутрішньої політики. Супротивники Кекконена зробили все можливе, щоб створити широку коаліцію, аби завадити його перевиборам 1962 року. Кекконенові закидали насамперед те, що він занадто прогинається перед Москвою, прагнучи заручитися її підтримкою у своїй боротьбі за президентське крісло. Дослідники згодом підтвердили: ще восени 1944 року Кекконен налагодив тісні контакти з радянською розвідкою, ефективно використавши ці зв'язки для досягнення власної мети.

Справу ускладнило ще й те, що ця дивна, а часто навіть двозначна гра сприяла розвитку економіки Фінляндії, а, отже, і її населенню. Навесні 1950 року Кекконен як новообраний прем'єр-міністр зумів підписати в Москві п'ятирічний торговий договір, надзвичайно вигідний для Фінляндії. Ще за п'ять років, здебільшого завдяки добрим стосункам Кекконена з новим радянським керівником Микитой Хрущовим, Фінляндії нарешті було дозволено стати членом ООН, а також Північної Ради. Для Фінляндії відкрилися цілком нові можливості для вираження свого державного суверенітету і прагнення триматися осторонь конфліктів між великими державами – принаймні доти, доки все відбувалося у рамках Договору про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу з СРСР. Просування Кекконена до президентського крісла спростив той факт, що восени 1955 року Радянський Союз вирішив відмовитися від своєї військової бази на півострові Поркала. База втратила своє значення для оборони Ленінграда, бо тепер на озброєнні наддержав були ядерні боєголовки і реактивні літаки з дедалі більшим радіусом дії. Згортання радянської військової бази було зумовлене ще й низкою важливих змін у міжнародній політиці безпеки. Навесні 1955 року Західна Німеччина приєдналася до НАТО. Радянський Союз натомість заснував зі своїми державами-сателітами організацію країн Варшавського договору. Два військові табори зуміли домовитися про виведення своїх військ з території Австрії, зробивши її нейтральною країною. Це спонукало Хрушова запропонувати західним дер-

жавам ліквідувати всі свої військові бази за кордоном. Повернення Фінляндії півострова Поркала стало ланкою у міжнародній кампанії, хоча Москва не заперечувала, щоб ліквідація цієї бази була заслугою Кекконена і послужила зміцненню його репутації успішного політика, який вміє налагодити стосунки з соцтабором.

Напередодні президентських виборів 1962 року ситуація склалася цілком протилежна: внутрішня політика Фінляндії спричинила негативну реакцію СРСР. Навесні 1961 року супротивники Кекконена висунули альтернативного кандидата на президентську посаду, канцлера юстиції Олаві Гонку. Пізно восени того ж року Гонка відкликав свою кандидатуру після втручання у президентські ігрища Радянського Союзу. Москва надіслала Фінляндії ноту, у якій завуальовано підтримувала Кекконена. Щораз більша роль Західної Німеччини в НАТО передбачала, на думку Москви, військові консультації, згідно з умовами Договору про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу. Це відбувалося на тлі другої Берлінської кризи. За кілька місяців до цього було зведено Берлінський мур і спровоковано серйозну кризу в політиці наддержав. Під час дискусії з приводу ноти радянський міністр закордонних справ Андрій Громико дав зрозуміти, що скерування ноти зумовлене насамперед занепокоєнням з приводу появи у Фінляндії політичного угруповання, яке прагне змінити усталений зовнішньополітичний курс країни.

Кекконен сповна скористався ситуацією навколо ноти. Він розпустив парламент, мотивуючи розпуск тим, що народ, мовляв, повинен висловити свою думку, як саме розбудовувати відносини Фінляндії з країнами соцтабору. Кекконен потай мав на меті на дочасних парламентських виборах напередодні президентських виборів зробити розкол усередині політичного угруповання, яке підтримувало Гонку. Коли через десять днів (24.11.1961) Кекконен зустрівся з Хрущовим у Новосибірську, щоб обговорити наслідки ноти, напруга в Фінляндії досягла апогею, тож Гонка відмовився від подальших виборчих перегонів. Кекконен повернувся додому з радісною звісткою: Радянський Союз зняв свої вимоги щодо військових консультацій, довіряючи здатності Кекконена неухильно дотримуватися усіх пунктів договору. Після цього колишні соратники Гонки боягузливо переметнулися на бік Кекконена й підтримали його кандидатуру.

Не дивно, що Кекконена переважною більшістю голосів знову було обрано президентом. З тих самих причин його ще тричі переобирали через відсутність серйозних альтернативних кандидатів

(1968, 1974 і 1978). Усі усвідомлювали, що він мав безпрограшний козир – підтримку Москви. Позитивом у цій ситуації було ефективне придушення внутрішньополітичної боротьби за владу, що відкрило шлях для створення широких урядових коаліцій. За стабілізації східної політики Фінляндія могла проводити активну дипломатичну діяльність і в західному напрямку, поступово підвищуючи своє реноме нейтральної держави. Кекконен з його ораторським красномовством відразу охрестив це політичне явище «фінляндським парадоксом».

Водночас домінація Кекконена кидала тінь на всю фінську політику. Його посилене втручання у формування урядів шкодило діяльності парламенту й сприяло тому, що консервативна Національна коаліційна партія, незалежно від своїх успіхів на виборах, упродовж 1966–1987 років залишалася в опозиції. Надмірне й іноді підозріле панібратство Кекконена з Москвою ганьбило репутацію Фінляндії на Заході. В офіційних ситуаціях за Фінляндією визнавали заслуги в політиці нейтралітету, але схильна до критицизму преса вже на початку 60-х років ввела в обіг поняття «фінляндизація», маючи на увазі конспіративну політику поступок з боку малої держави.

Конспіративною чи прагматичною була ця політика, факт залишається фактом: «східна» дипломатія Кекконена давала країні переваги і в економіці, і в галузі державної безпеки. Це щиро оцінили його співвітчизники, які лише п'ятнадцять років тому боролися за своє виживання як нації. Навесні 1961 року Фінляндія завдяки спритним реверансам Кекконена з Москвою змогла підписати вигідну угоду з Європейською асоціацією вільної торгівлі (ЄАВТ), до складу якої входили західноєвропейські країни, котрі не приєдналися до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). Це забезпечило фінській експортній промисловості життєво важливі ринки на європейському континенті й заклало добрі підвалини для подальших угод та інтеграційних рішень країни з ЄЕС, Європейським співтовариством і врешті з Європейським Союзом.

Структурне реформування

Немає нічого дивного в тому, що більшість фінів асоціюють епоху Кекконена з остаточним перетворенням сільськогосподарської нації на індустріальне суспільство. Його політична кар'єра збіглася у часі зі швидкими структурними перетвореннями, які

змінили країну в період між закінченням війни та 80-ми роками. Перше повоєнне десятиліття визначалося трьома чинниками: виплата військових контрибуцій, освоєння нових земель вкупі з відбудовою зруйнованих міст і сіл, а також відновлення інфраструктури. Виплата військових контрибуцій з поправкою на інфляцію (300 млн доларів обернулися 500 млн) розпочалася рано навесні 1945 року. А що Радянський Союз хотів принаймні половину компенсацій одержати у вигляді металопродукції, то йшлося насамперед про передачу старих суден і машин. Однак, щоб виконати довготермінові зобов'язання з чималих обсягів постачання, потрібні були величезні інвестиції та реформування металургійної промисловості Фінляндії. Це вдалося зробити, і з останньою виплатою контрибуції у вересні 1952 року продуктивність металургійної галузі суттєво зросла, завдяки, зокрема, швидкому розвитку суднобудівної галузі, яка будувала кораблі для СРСР.

Одночасно з цим Фінляндія і Радянський Союз підписали велику клірингову угоду, яка була, за своєю суттю, новітньою формою товарообміну. Спершу уряди обох країн домовилися про загальну вартість товарообороту, згодом фінські й радянські підприємства уклали між собою контракти. Облік товарних партій вели відповідні адміністрації, а виплати підприємствам здійснювалися через центральний банк своєї країни. Система остаточно склалася 1950 року після підписання п'ятирічної клірингової угоди, яка періодично оновлювалася аж до розвалу радянської економіки 1990 року. Отож клірингова торгівля звала міцні підвалини економічної співпраці обох країн і була важливим стабілізаційним чинником фінської експортної промисловості, компенсуючи кон'юнктурні прогалини в західному експорті більшими обсягами постачання на схід.

Більшу частину імпорту з Радянського Союзу (80 %) аж до 90-х років становила нафта. Металопродукція залишалася важливим компонентом експорту Фінляндії на східний ринок. До того ж, у 70-х роках країна виконала великі будівельні проекти в СРСР. Було споруджено три величезні промислові комплекси в Карелії і збудовано кілька міст-спутників у східній частині Росії та Західному Сибіру. У 80-х роках понад половина фінського експорту на східний ринок складалася з товарів широкого вжитку, але тут варто зауважити, що в період «холодної війни» торгівля з СРСР ніколи не домінувала у зовнішній торгівлі Фінляндії. Увесь цей час продукція лісової промисловості залишалася найголовнішою

статтею експорту країни, а її найважливіші ринки збуту, як і раніше, були в Західній Європі та США. Приблизно 70 % усієї зовнішньої торгівлі Фінляндії у 1950–1980-х роках припадало на країни-члени ЄЕС та ЄАВТ, тому Фінляндія, незважаючи на свої контакти з СРСР у сфері політики безпеки, залишалася, з економічного огляду, тісно пов'язаною з Західною Європою.

Такий баланс сил давав свої переваги у формі швидкого і майже невпинного економічного приросту аж до початку 90-х років. Пересічні прибутки трудівників збільшилися за період 1948–1979 років більше, ніж удвічі. Річний ВВП Фінляндії зростав швидше, аніж у більшості інших західноєвропейських країн, а наприкінці 70-х років Фінляндія увійшла до третини найбагатших держав Європи. Такому злетові посприяла, без сумніву, пізня індустріалізація країни, яка уможливила негайне впровадження високоавтоматизованих технологій. На противагу раннім індустріалізованим країнам, де частка промислових робітників іноді становила понад половину всього зайнятого населення, у Фінляндії так ніколи й не сформувався панівний клас промислових робітників. Більшість робітників, які звільнялися з традиційних галузей, відразу переходили до сфери обслуговування.

Такому розгонистому стрибкові сприяла, як це не парадоксально, велика земельна реформа 40-х років, яка ставила перед собою і соціальні, і політичні завдання. Війна і втрата територій призвели до евакуації майже 420 000 осіб, з них понад 230 000 належали до селянських родин. Тому в 1945–1947 роках державне керівництво серйозно взялося забезпечувати цих селян землею, надавши для освоєння нові наділи та узаконивши їхню передачу в приватну власність. Наслідком реформи стало не лише суттєве збільшення ареалу орних земель, водночас скоротилася пересічна площа селянського господарства – з 14 до 11 га. Земельна реформа створила робочі місця на селі. Вона істотно гальмувала міграцію сільського населення до міст, стаючи на заваді зростанню безробіття і гострих соціальних суперечностей у знищеній війною країні.

Від 50-х років у Фінляндії ще швидшими темпами пішов процес урбанізації. Механізація сільського та лісового господарства привела до щораз більшої міграції молоді до міст та промислових містечок у пошуках роботи й можливостей навчання. На той самий час кількість тракторів збільшилася майже всемо (з 14 5000 до 106 000), а в лісовому господарстві ручну пилу й сокиру дедалі частіше заміняли моторною пилою. Тепер вже й дрібні землевлас-

ники могли дозволити собі придбати трактора, а отже, різко зменшилася чисельність коней та потреба в сінних кормах. Водночас доступнішими стали збагачені корми й штучні добрива, тож на початку 60-х років Фінляндія повністю забезпечувала себе молочною і м'ясною продукцією, а також збіжжям.

Найбільше постраждав під час війни міський житловий фонд. Понад 20 000 домівок було зруйновано бомбуваннями, а ще декілька десятків тисяч будинків опинилися на анексованих територіях. Відразу після війни фіни енергійно взялися за відбудову житла, і, коли в 50-х роках урбанізація почала набирати обертів, країна мала і робочу силу, і капітал. Починаючи з 1949 року, держава активно підтримувала цей процес наданням позик на придбання житла й податкових пільг місцевим адміністраціям та підприємствам, які вкладали кошти в побудову багатоповерхівок. У 1950–1975 роках щорічне житлове будівництво зростало: від 30 000 до майже 77 000 будинків за рік. За кілька десятиліть оновилася значна частина будівель.

Потреба в новому житлі зростала ще й через бебі-бум, який невдовзі по війні спостерігався не лише у Фінляндії, а й у всій Європі. Ще в 30-х роках завдяки економічному зростанню поволі підвищувалася народжуваність, а після війни її показники різко підскочили – на 25 %. Апогей демографічного вибуху припав на 1948–1949 р. – у Фінляндії щорічно з'являлося на світ понад 105 000 немовлят. Це велике покоління за кілька років компенсувало втрати населення під час війни. За 1941–1950 роки в країні спостерігався виразний приріст – майже 330 000 осіб.

Згодом крива народжуваності поволі пішла донизу, а масова еміграція до Швеції наприкінці 60-х років призвела до тимчасового зменшення чисельності населення. Проте загальна тенденція все ж була позитивною, бо завдяки поліпшеній охороні здоров'я і зростанню добробуту зменшилася смертність. За 1944–1980 роки населення країни зросло з 3, 7 до 4, 8 млн осіб. Такий самий приріст населення спостерігався і у 80-х, і в 90-х роках. На початку нового тисячоліття у Фінляндії було 5,2 млн громадян.

Переселення сільських мешканців до міст позбавляло села працездатного населення, вимагало великих інвестицій у розвиток міст і створення нових життєвих умов для сотень тисяч людей. Наймобільнішим було, звичайно, покоління «бебі-буму» 40-х років, представники якого всередині 60-х досягли дорослого віку і завдяки розширенню освітянського сектору одержали можливість

продовжити навчання у фахових та вищих навчальних закладах. Внутрішня міграція населення відбувалася з середньої та східної Фінляндії до столичного регіону з прилеглими областями. Переважна більшість переселенців були молодими людьми, які одружувалися і народжували дітей, а це привело в 1951–1980 роках до зростання населення майже на півмільйона осіб у провінції Нюланд (Уусімаа). Така тенденція збереглася і в наступному десятилітті. На початку XXI ст. майже 20 % усіх фінів (майже 1 млн) мешкали в столичному регіоні.

Щораз більша географічна мобільність змінила також і співвідношення мов у Фінляндії. Шведськомовне населення надалі заселяло південне й західне узбережжя країни. Процес урбанізації, найвідчутніший саме в цих регіонах, призвів до появи великої кількості змішаних шлюбів, тож фінська мова щораз частіше почала домінувати і в родинях, і на роботі. За 1940–1980-ті роки кількість зареєстрованих фінляндських шведів скоротилася від 360 000 до заледве 300 000 осіб, тобто частка фінляндських шведів за сорок років зменшилася з 10 до трохи більше 6 %.

Однак це було зумовлено не лише «фінізацією» суспільства. Народжуваність серед шведськомовного населення час до часу була істотно нижчою, аніж серед фінськомовного. Головною причиною такого явища стала масова еміграція молодих фінляндських шведів до Швеції. За деякими підрахунками, у 50- і 60-х роках понад 60 000 шведськомовних фінів купили квиток в один бік через Ботнічну затоку. Для кожного п'ятого емігранта у Швеції рідною мовою була шведська. Згодом зменшення чисельності шведськомовних фінів припинилося, і на початку XXI ст. майже 290 000 фінів офіційно зареєструвалися як шведськомовні. Ця стабілізація ситуації залежала не тільки від припинення еміграції до Швеції. Не менш важливим було й бажання щораз більшої кількості двомовних родин обирати мовою спілкування саме шведську мову, а ще шведська мова й надалі зберігала свої міцні позиції у системі освіти й культури.

Еміграція до Швеції вагомо вплинула на розвиток фінського суспільства загалом. Вона почалася відразу після того, як скандинавські країни 1954 року уклали між собою договір про вільне переміщення робочої сили. У Швеції бракувало робочих рук, а що рівень заробітків у Швеції часто бував удвічі вищим, ніж у Фінляндії, то виїзд фінських громадян до цієї країни дуже активізувався, надто на переломі 60–70-х років, коли до Швеції

щорічно переселялися близько 40 000 фінів. Загалом у період 1945–1990 років у Швеції було зареєстровано понад півмільйона емігрантів з Фінляндії. До того ж, багато фінів приїжджали на роботу до Швеції на короткий час, тож загальна кількість вихідців з Фінляндії, які коли-небудь працювали там, починаючи з 1945 року, сягає 700 000 осіб.

Значною була також реєміграція. Фактичний відтік населення до Швеції за згадані 45 років зупинився, урешті-решт, на цифрі 230 000 осіб. У будь-якому разі загальним наслідком міграційних процесів стала демографічна й економічна інтеграція обох країн. Масштаби й структура цієї інтеграції дуже нагадували ті відносини, які існували між обома країнами до 1809 року, коли вони ще становили єдину державу. Фінська мова знову стала живою мовою у Стокгольмі, породивши своєрідну шведсько-фінську культуру з власними організаціями та інституціями. Притягальна сила Швеції особливо відчувалася в Естерботнії та в північній Фінляндії, що пояснюється, вочевидь, тісними зв'язками цих регіонів зі Стокгольмом та долиною озера Меларен, Мелардален, в епоху державної єдності обох країн.

Головною передумовою масових міграцій населення стала налагоджена транспортна система. Зі зростанням потоку пасажирів поромне сполучення між Фінляндією та Швецією ставало вигідною галуззю. Збільшувалися розміри поромів та їхня кількість, бо щораз більше пасажирів подорожували власними автомобілями. Спершу це були здебільшого фінські емігранти, які їхали на батьківщину у відпустку, щоб похвалитися перед родичами своїми успішно заробленими «вольво» і «саабми». Та коли життєвий рівень у Фінляндії почав наближатися до шведського, багато фінів теж змогли дозволити собі купити власне авто. У 50-х роках автобус ставав дедалі звичнішим транспортним засобом, ніж потяг, коли йшлося про поїздки на короткі відстані, а вже на початку 60-х років понад половину всіх пасажирських перевезень здійснювали особистим автотранспортом.

Справжній прорив у цій сфері відбувся у першій половині 60-х років, коли кількість зареєстрованих автомобілів подвоїлася (258 000 : 602 000). Цьому однозначно посприяло рішення владних структур скасувати регулювання автомобільного імпорту (1962). За десятиліття авто стало, по суті, предметом першої потреби для кожного громадянина, а це істотно поліпшило сполучення між містами й аграрною периферією. Нафтова криза 70-х років дещо

сповільнила приріст автомобільного парку, але загальна тенденція зростання все-таки зберігалася аж до початку 90-х років, коли у Фінляндії налічувалося понад 2,2 млн зареєстрованих транспортних засобів. У цьому сенсі Фінляндія нічим не вирізнялася на загальному міжнародному тлі.

З розвитком автомобільного транспорту погіршувався зовнішній вигляд вулиць. Забруднення повітря збудило спротив у тих колах суспільства, які турбувалися про екологію та естетичний вигляд. Однак більшість мешканців таки позитивно оцінювали розвиток автомобільної промисловості. Наприкінці 50-х років у Фінляндії почали виділяти великі кошти на модернізацію магістральних доріг і будівництво автострад. Пізно восени 1962 року відкрили для руху першу чотирирядну автостраду завдовжки 15 км від Гельсінкі на захід.

Соціальне та міське

Загалом будівництво доріг, як й інші великі суспільні інвестиції, мали на меті створення функціонального й соціально рівноправного суспільства загального добробуту. В аграрному суспільстві перерозподіл прибутків, зумовлений соціальними чинниками, відбувався передусім за допомогою великих земельних реформ. В індустріальному суспільстві відповідним знаряддям перерозподілу був щораз більший прогресивний податок на прибутки; водночас держава брала на себе відповідальність за надання суспільно корисних послуг та за впровадження нових форм соціальної допомоги. Розвиток у цьому напрямі в Сполучених Штатах Америки та багатьох західноєвропейських країнах почав набирати обертів ще в 30-х роках. У Фінляндії першим кроком до сучасної системи соціального захисту став Закон про народну пенсію (за віком), який набув чинності 1939 року, однак війна завадила сповна реалізувати його, тож пенсія набула економічного значення і її почали виплачувати всім громадянам без винятку лише після 1957 року.

Ідея була зовсім не новою. Ще наприкінці XIX ст. західноєвропейські політичні сили лівого спрямування вимагали загального соціального захисту. Але доки це поняття ототожнювалося з соціалістичною суспільною системою, поступ у цій сфері був дуже незначним, надто після виникнення Радянського Союзу,

який був дуже сильним відлякувальним чинником. Переломним моментом стала економічна криза 30-х років, яка змусила державне керівництво усвідомити, що система постійного соціального захисту на практиці зможе зміцнювати і стимулювати розвиток капіталізму, оскільки вона пом'якшувала кон'юнктурні коливання і збільшувала купівельну спроможність незаможних громадян, а таких була більшість. Провідним ідеологом цього напрямку в Скандинавії був шведський економіст Гюннар Мюрдаль. До схожої аргументації вдавався фінський вчений-суспільствознавець Пекка Куусі, який у своїй визначній праці *Соціальна політика 60-х років* наголошував, що великий перерозподіл прибутків насправді пришвидшує економічне зростання.

Пекка Куусі уникав політичних та моральних аргументів, однак рушійною силою політики суспільного добробуту в Фінляндії, як і в інших європейських країнах з ринковою економікою, був прихований страх перед соціальними суперечностями, що могли б призвести до відкритих суспільних конфліктів, а в найгіршому випадку – до революцій та встановлення комуністичного режиму, підконтрольного СРСР. Цей страх був особливо актуальний у Фінляндії через сусідство з Радянським Союзом. Треба зауважити, що промосковські фінські комуністи суворо контролювали крайнє ліве крило парламенту, яке до 70-х років підтримувало аж 20 % населення. Це спонукало інші партії приймати соціальні реформи та йти на компроміси.

Найінтенсивніша фаза у створенні фінського суспільства загального добробуту припадає на 1950–1980-ті роки, коли було впроваджено в життя три великі пакети реформ. По-перше, у країні запровадили обов'язкову систему соціального страхування; по-друге, розширили сферу соціальних і медичних послуг; по-третє, докорінно змінили всю структуру системи освіти. Під соціальним страхуванням малося на увазі не лише запровадження загальних пенсій за віком. Одразу після 1957 року впродовж двох десятиліть було створено загальнонаціональну систему трудових пенсій, залежних від прибутків. Такі пенсії одержували, зокрема, селяни й приватні підприємці. Коли всередині 80-х років фінансове становище в країні зміцніло, як ніколи досі, знизилась вікові обмеження для деяких видів дочасних пенсій (55–60 років), однак згодом це рішення змушені були переглянути. Водночас проводилися значні реформи на ринку робочої сили, як, скажімо, запровадження 1965 року 40-годинного робочого тижня, а також

поліпшення системи виплат допомоги з безробіття, які від 1985 року теж залежали від прибутків.

Бурхливий розвиток сфери соціальної та медичної допомоги почався з побудови по всій країні великих клінічних комплексів, з 1956 року вони перейшли у відання місцевого державного урядування. Проте послуги медичних закладів і надалі були дуже дорогими, тому 1964 року впровадили обов'язкове медичне страхування для усіх, хто працював. Система гарантувала медичні послуги всьому населенню. 1972 року її доповнив Закон про народну охорону здоров'я, за яким місцеві комуни (райони) зобов'язувалися створювати власні мережі поліклінік. Це значно поліпшило профілактичну медицину. Допомога на дитину виплачувалася від 1948 року, а всередині 60-х почали виплачувати також одномісячну допомогу матерям. За наступні двадцять років тривалість виплати допомоги матерям поступово зростає до десяти місяців. Прийнятий 1973 року Закон про дитячі дошкільні заклади сприяв тому, що за кілька років подвоїлася кількість місць у дитсадках, які фінансувалися з місцевих бюджетів. Це надзвичайно полегшило становище професійно активних жінок.

Система освіти не надто змінилася від кінця XIX ст., тому її модернізація та бурхливий розвиток теж мали чималий вплив на суспільство загалом. Народна, початкова, школа ще 1946 року стала базовою школою для усіх дітей. Далі, аж до запровадження 1968 року обов'язкової середньої освіти, функціонувала розгалужена система: так звані «громадянські школи» для широких верств населення і ліцеї для обраної меншості. За допомогою реформи середньої освіти було створено шкільну систему, за якою навчання тривало дев'ять років. Реформа забезпечувала всім рівні права на освіту і давала однакові можливості для продовження навчання у гімназіях, які готували до вступу до університетів та інших вищих навчальних закладів.

Реформу провели в парламенті партії лівого спрямування і центристські партії, на які мала великий вплив аналогічна реформа 50-х років у Швеції. Зміна в шкільній системі здебільшого справдила покладені на неї сподівання, хоча найвищі мрії про середню школу як інструмент соціального зрівняння не збулися. За період 1960–1980 років частка учнів, які продовжили навчання у гімназіях, збільшилася від 20 до 50%. З переходом більшості приватних гімназій та ліцеїв у державну власність на місцях відбулася уніфікація усіх ланок системи освіти, а це спростило довготермінове планування і зміцнило відчуття

рівності в суспільстві. Щораз більше учнів проходили незалежне оцінювання, так званий студентський екзамен, тож відповідно зросла кількість вступників до університетів та інших вищих навчальних закладів. І хоча система вищої освіти зазнала в 60–70-х роках найінтенсивнішого розвитку, вона не могла забезпечити навчальними місцями всіх випускників гімназій. Тому дедалі більше випускників змушені були відразу йти на роботу. Левова частка нових студентських місць створювалася у вищих навчальних закладах поза Гельсінкі. Половину всіх дипломованих спеціалістів у Фінляндії 1965 року становили випускники Гельсінкського університету. На початку 90-х років ця частка знизилася до 20 %, тоді як нові вищі навчальні заклади в інших регіонах країни випускали майже 60 % фахівців.

Місто Турку (Обу) ще в 20-х роках відновило свої університетські традиції, відчинивши двері шведськомовної Обу Академії і фінськомовного університету Турун Юліопісто. Згодом відкрили університет в Оулу (1958), визнання до нього як інноваційного центру для всієї північної Фінляндії прийшло у 90-х роках. Менш аніж за десять років у багатьох містах і містечках країни були створені нові вищі навчальні заклади. Так у Фінляндії, як і у Швеції та Норвегії, утворилася найбільш децентралізована система вищої освіти в світі.

Усі суспільні реформи й інвестиції так бурхливо впроваджувалися у життя ще й тому, що урбанізація у Фінляндії у 1940–1975 роках відбувалася набагато швидшими темпами, аніж у будь-якій іншій країні Європи. За 35 років кількість осіб, зайнятих у первинному секторі промисловості, скоротилася від 64 до 14%. Цифри запаморочливі, якщо зважити, що у Швеції, яка також швидко модернізувалася, такий самий процес тривав приблизно 70 років. На практиці це означало, що більшість мешканців повоєнної Фінляндії походила з села, але майже весь свій вік жили у містах та містечках.

Такі швидкі структурні зміни залишили виразний слід і в матеріальному оточенні, і в повсякденному житті людей. Планування нових передмість було одноманітним, а фасади будинків – безликими. Компанії-забудовники зводили їх поспіхом, без жодної фантазії, дотримуючись у плануванні промислово-інженерних принципів. Це стосувалося також місцевих інфраструктур і торгових центрів, які, за задумом, мали вводитися в експлуатацію одночасно з заселенням житлових комплексів. Відчуття монотонності посилювалося ще й відносно однаковим віковим складом меш-

канців, а також схожістю робочих і побутових звичок. Повсякденне життя оберталось навколо дво- або трикімнатної квартири; продукти харчування та інші товари широкого вжитку мешканці закупували в крамницях самообслуговування, а їздили на роботу чи до школи приблизно в один і той самий час.

Хай там як, але побутові умови проживання у передмістях більшість мешканців Фінляндії сприймала як відчутне поліпшення рівня життя. Вихідці з села часто вперше в своєму житті мали можливість користуватися водопроводом і центральним опаленням, та їм до крамниць недалеко ходити. А ті, хто переселявся з тісних, нужденних орендованих помешкань у центрі міста, високо цінували простір нових функціональних помешкань і близькість до природи. Спершу мешканці передмість, щоб здійснити якісь ініціативи, об'єднувалися у неформальні громади – така форма спілкування була їм близькою та знайомою ще від часів сільського життя, та поступово вони втягувалися у нові взаємини, набували нових звичок. Це применшило роль гуртування навколо громади, важливішими стали життя у тісних рамках родини й робота.

Найразючіші зміни відбулися у повсякденному житті жінок. Це було зумовлено поліпшенням соціальних послуг суспільства, а також загальним підвищенням освітнього рівня жінок до рівня чоловіків. За період від 1960 до 1980 кількість матерів, які працювали, подвоїлося (42 : 79 %). Зі зменшенням економічної залежності жінок від чоловіків змінилася і внутрішня динаміка родини. Щораз частіше ініціатором розлучень у невдалих шлюбах ставала жінка. Іншим надзвичайно важливим чинником стала сексуальна емансипація жінок, пришвидшена доступом до власних засобів контрацепції – протизаплідних пігулок і спіралей. Одним з наслідків емансипації стала менша кількість дітей у родині, а іншим – те, що дедалі більше громадян віддавали перевагу тим чи тим формам громадянських шлюбів. У таких шлюбах 1990 року проживала п'ята частина всіх фінських родин.

Культурна революція

Поряд з матеріальними та соціальними структурними змінами відбувалися відповідні зміни і в культурі. На культуру перших повоєнних років вплинули політичні змагання між лівими та буржуазним істеблшментом, які закінчилися поступками обох сторін. Сподівання лівих радикалів на цілком нове спрямуван-

ня у культурному житті, яке б наголошувало на демократичних цінностях та демонстративно відмежувалося від білої і відверто антирадянської Фінляндії, не справдилися. Більшість фінів не вважали, що відповідальність за втягнення країни у війну й альянс з Німеччиною несе сама Фінляндія. Водночас у культурній сфері спостерігалася готовність очистити літературу й мистецтво загалом від найбільш націоналістичних мотивів на користь менш національно заангажованого модернізму.

Вже вкотре йшлося про намагання «прорубати вікно в Європу». Молодше покоління культурної еліти брало собі за еталон французьких письменників Камю та Сартра; водночас зростало зацікавлення вчених англо-американськими теоріями та суспільними проектами. Найбільшою літературною подією тієї епохи став історичний роман Міки Валтарі *Сінухе-сигіттанін* (1945), у якому ірраціональність людської природи і нетривкість у часі ідеологій були зображені настільки універсально, що твір став світовим бестселером і був перекладений тридцятьма мовами. Тоді ж фінський дослідник Георг Генрік фон Врігт зажив міжнародної слави за досягнення в сучасній логіці й понятійному аналізі у філософії.

Однак великий ментальний прорив повоєнного часу відбувся лише на початку 50-х років, коли країна повністю виплатила всі контрибуції, знакові постаті воєнної епохи – Маннергейм і Сталін – упокоїлися вічним сном, а Фінляндія нарешті стала місцем проведення Олімпійських ігор. Ще 1940 року тут планувалося проведення літньої олімпіади, але на заваді стала війна. Літні Олімпійські ігри 1952 року в Гельсінкі були організовані так блискуче, що це додало величезного стимулу національній самосвідомості фінів, яку добряче пошарпала війна. А ще західна преса багато писала про те, як добре зуміла Фінляндія знову звестися на ноги, і як мало впливає на повсякденне життя фінів сусідство з Радянським Союзом.

Спостерігалися й інші виразні ознаки змін суспільного клімату. Наполегливі зусилля нового радянського керівництва з формування позитивного образу СРСР сприяли, без сумніву, загальному оптимізму. У середині 50-х років у країні з'явилася динамічна й надзвичайно прибуткова масова культура, яка створила образ нової Фінляндії, більш рівноправної та урбанізованої. Згуртована важкою воєнною долею солідарність нації виховала справжню єдність без класових розмежувань. Тепер національні

«ікони» можна було сприймати без колишньої патетики. Восени 1954 року Вяйньо Лінна видав роман *Невідомий солдат*, у якому фінська Війна-продовження була зображена очима вояків-фронтовиків, часто у бурлескній формі. Роман відразу завоював широку популярність, а вже наступного року твір екранізували, що зміцнило його позиції як національного епосу незалежної, сучасної Фінляндії.

В. Лінна помітно захоплювався вітчизняними кінокомедіями, які часто доброзичливо потішалися з класичних й просвітницьких ідеалів буржуазної культури, і тлом для яких традиційно було народне невдоволення суспільною елітою, котра вважала, ніби має право керувати смаками й звичками більшості. А коли ця тенденція переносилася на популярні художні фільми з виразними ознаками наслідування американського гумору та ковбойської романтики, відразу з'являлася гостра критика з боку культурної еліти. Дух протесту особливо зміцнів у 60-х роках, буйним цвітом розквітнули альтернативні народні рухи, художній авангардизм і радикальна суспільна критика.

Спершу відчувалася величезна спокуса покепкувати зі спільних «ікон» на кшталт Ісуса чи Маннергейма, та невдовзі радикалізм набув суспільних і політичних обрисів. Цей рух, як не раз було й раніше, очолило студентство. Щораз більший притік студентів до вишів зруйнував університетські традиції і призвів до політизації колись таких інертних студентських корпорацій. Аж до осені 1967 року в суспільних дебатах переважала пацифістська критика оборони країни та загального військового обов'язку. Військовиків звинувачували у прихованому розпалюванні войовничості та русоєнавистництва. Згодом студенти приєдналися до хвилі міжнародних протестів проти війни у В'єтнамі, а пізно восени 1968 року фінські студенти, знову ж таки наслідуючи своїх побратимів з «великого світу», зайняли адміністративні будівлі, вимагаючи демократизації університетського врядування.

Наступного року ці вимоги посилювалися, коли ініціативу взяла до рук ліва фаланга активістів, яким набридла в'яла реформістська політика соціал-демократів, тож вони приєдналися до лав комуністичної партії. Радикальне крило партії – *тайстоіти* (за іменем вірного Москві комуніста Тайсто Сінісало) – стало політичним притулком для багатьох визначних інтелектуалів того часу. Незважаючи на те, що тайстоітам вдалося завоювати провідні позиції у студентських та культурних колах, усі їхні головні вимо-

ги розвіялися за вітром. На початку 80-х років лави тайстоїстів значно поріділи, залишилася тільки групка беззубих радикалів. Однак ще десять років тому ситуація не видавалася такою невинною. Братання студентської еліти з промосковськими крайніми лівими буржуазія сприймала за серйозний сигнал загрози для усього суспільства, і не лише тому, що тайстоїти захоплювалися міжнародними революційними божками як Ленін, Че Гевара і Хо Ши Мін, вони ще й з ентузіазмом прославляли спадщину фінських революціонерів 1918 року.

Іншим важливим компонентом культурної революції 60-х років була народна, поп- та рок-музика. У тісному зв'язку з музикою перебувала молодіжна мода, віяння якої щораз частіше диктували міжнародні тенденції. Переломними у формуванні специфічної молодіжної музики й молодіжної моди на одяг в усьому західному світі стали 50-ті роки, коли на сцені з'явився Елвіс Преслі, світова рок-зірка. За наступні десять років галузь розвинулася до розмірів глобальної індустрії, яка з найвідоміших рок-виконавців кувала ідолів для цілого покоління і водночас робила з них мультимільйонерів. Бурхливий розвиток телебачення гарантував високі продажі їхніх платівок і в Фінляндії. Улітку 1966 року відбулася виняткова подія: група *Rolling Stones* виступила з концертом на західному узбережжі Фінляндії. За кілька років довге волосся, джинси та інші атрибути одягу гіпі стали своєрідним новим костюмом для фінської молоді.

Так тривало до початку 70-х років, коли на фінську сцену вийшли свої варті уваги рок-групи. Тривалий час тут домінував знаний бард 50-х років Олаві Вірта, який співав у стилі «свінг», наслідуючи Франка Сінатру. Услід за ним на сцені з'явилася низка фінських співачок: Бріта Койвунен, Лайла Кіннунен і Катрі Гелена. Їхні переспіви міжнародних гітів швидко завоювали серця фінів. У середовищі студентського політичного руху кінця 60-х років теж зародилися свої багаті пісенні традиції, та оспівані в них суспільні ідеали були надто радикальними для широкого загалу. Піонерами рок-музики натомість стали Раулі «Баддинг» Сомерйокі і його група з провокаційною назвою *Suomen Talvisota 1939–1940* (Фінська Зимової війни 1939–1940). Платівка групи *Underground* (1970) започаткувала вітчизняний рок-стиль з самобутнім ліричним звучанням.

Іншими піонерами рок-стилю стали Гейккі *Hector* Гарма й Югані *Juice* Лескінен, їхні найкращі пісні дотепер живуть у

пам'яті тих, чия молодість припала на 70-ті роки. Музичному прориву сприяла, без сумніву, відміна радіокомпанією *Yle* 1970 року обмежень на виконання музичних творів усіх рок-течій. Ефект посилювався неймовірним зростанням продажу касетних магнітофонів у першій половині 70-х років. Пісні на кшталт меланхолійної *Lumi teki enkelin eteiseen* (*Сніг створив ангела в снігах*) у виконанні *Hectora* мали набагато більшу популярність, ніж про це могли свідчити самі лише продажі його платівок.

Контроль радіокомпанії *Yle* над всією фінською культурою та суспільною думкою досяг свого піку в 60–70-х роках. Корпорація зберігала за собою монополію на радіотрансляцію аж до 1985 року, коли приватна радіостанція здобула право випускати в ефір свої передачі в Гельсінкі. Не менш потужний контроль над національною культурою здійснювали дві телекомпанії корпорації *Yle*, які теж не мали конкурентів аж до 80-х років. Лише 20 % загального ефірного часу надавали за оплату комерційній фірмі *Reklam-TV*, яка наприкінці 50-х років долучилася до створення фінського телебачення. У другій половині 60-х років кількість абонентів телебачення подвоїлася, тобто зросла до мільйона; водночас щоденний ефірний час перевищив 10 годин.

Зміст державних передач затверджувала політизована фахова рада. Ця рада уявляла свою роль у сфері народного просвітництва цілком у дусі того часу: багаті на факти випуски новин у поєднанні з інформативно-розважальними передачами. Населення віддавало перевагу актуальним дискусійним програмам і розмаїтим вікторинам. Однак справжніми фаворитами публіки були вітчизняні сімейні серіали, комедійні програми й лотереї, а їхні ведучі стали новими знаменитостями тієї епохи. Велику популярність уже в ті роки мали міжнародні спортивні змагання, а також щорічні вибори *Mis Фінляндії*, що давало вечірній пресі чудову нагоду попліткувати про інтимні подробиці з життя відомих людей.

До переліку треба додати ще й великий вибір англомовних телевізійних шоу, мультфільмів і повнометражних фільмів. Ці програми відразу завоювали високий рейтинг і зайняли значну частку ефірного часу, фінансованого державою, а також рекламними компаніями. Американська індустрія розваг стала панівною на фінському ринку ще в 20-х роках, тому засилля голлівудської продукції на телеекранах не сприймалося як щось надзвичайне. Навпаки, чимало глядачів вбачали переваги в тому, що можна

вдруге переглянути улюблений фільм, одержавши водночас безкоштовний урок американської англійської мови. Варто зауважити, що у Фінляндії, як і в інших скандинавських країнах, фільми не дублюють, а транслюють з титрами. Це не лише стимулює розвиток мовних навичок глядачів, а й збільшує їхню сприйнятливість до американського способу життя.

АКТИВНА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Найвпізнаванішою постаттю на фінських телеекранах був, звісно, президент Кекконен. Його перебування при владі збіглося з бурхливим розвитком телебачення, і він сповна зміг скористатися перевагами нового засобу масової інформації. Ще замолоду Кекконен віртуозно володів пером, його талант вигідно представити себе публіці з часом розвинувся ще більше завдяки активній участі в політичних радіодебатах, запроваджених після Другої світової війни. Журналістський вишкіл дав свої плоди. Високий, стильний Кекконен мав чудову дикцію і вмів, до того ж, висловлюватися коротко й зрозуміло. З його політичних конкурентів мало хто володів таким талантом: одні мали надто вже пересічну зовнішність, інші губилися перед телекамерами й не вміли імпровізувати на ходу.

Кількість зовнішньополітичних ініціатив Кекконена помітно зросло після його перевиборів 1962 року з такою великою перевагою голосів, що він вже міг не боятися конкуренції у внутрішній політиці. Та й ситуація загалом сприяла зміцненню зовнішньополітичного профілю Кекконена. Берлінська і Кубинська (Карибська) кризи вкрай загострили 1961–1962 р. стосунки між двома наддержавами. Наростав страх перед можливою загибеллю усього людства, якщо їхнє суперництво переросте в глобальну ядерну війну. Реальна небезпека змусила обидва табори отямитися і відновити рівновагу терору в Європі. Водночас із зникненням старих колоніальних форм володіння посилювався політичний тиск наддержав на країни «третього світу».

Однак рівновага тиску аж ніяк не стримувала гонитви ядерних озброєнь наддержав, тому світом поширилася ідея про створення без'ядерних зон. Навесні 1963 року сподівання на появу таких зон висловило керівництво Югославії та Мексики, добре усвідомлюючи, наскільки беззахисними стануть їхні держа-

ви, якщо вибухне атомна війна. У травні того ж року ініціативу підхопив Кекконен і офіційно запропонував створити без'ядерну зону також у Скандинавії. В інших скандинавських країнах його ініціатива не мала значного ентузіазму, бо була несумісною із членством у НАТО Данії та Норвегії, яке передбачало готовність цих держав відбити ядерний удар у разі війни. Стриманою була також реакція Швеції, де вважали, що такою зоною мав би стати й Радянський Союз з його численними великими військовими базами в країнах Балтії.

Кекконен, звісно, розумів, що Данія та Норвегія не можуть вийти з НАТО. Баланс Північної Європи в сфері політики безпеки аж до 90-х років опиралася на той порядок, який сформувався наприкінці 40-х років. Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу між Фінляндією та СРСР урівноважувався ще суворішим нейтралітетом Швеції і дансько-норвезьким членством у НАТО. Будь-яка зміна цього порядку неминуче призвела б до втрати здобутої рівноваги. Незважаючи на це, Фінляндія і далі упродовж періоду «холодної війни» порушувала питання про створення скандинавської без'ядерної зони. Дослідникам досі не пощастило з'ясувати прихованої причини цих суперечностей, однак багато чого у впертості Кекконена свідчило про хитрий розрахунок. Підтримуючи ідею без'ядерної зони, фінський уряд намагався зменшити ризик того, що СРСР у зв'язку з кризою у стосунках наддержав міг би зажадати військових консультацій і прав на розташування атомної зброї у Фінляндії.

Іншим виявом свідомого підвищення рейтингу Кекконена стало його ствердження у другій половині 60-х років, що Фінляндія веде активну політику нейтралітету. Така позиція не суперечила зобов'язанням країни щодо східного сусіда, бо згідно з Договором про дружбу, співпрацю й взаємодопомогу вона прагнула залишатися осторонь суперечностей між інтересами великих держав. Спершу трибуною для просування політики нейтралітету стала штаб-квартира ООН у Нью-Йорку, де Фінляндія могла конструктивно висловлюватися про кризи «третього світу», не надто ризикуючи викликати невдоволення СРСР. Наприкінці 60-х років Фінляндія одержала ще один шанс продемонструвати, якою вигідною може бути її політика нейтралітету в справі європейської безпеки. Вторгнення сил Варшавського договору до Чехословаччини 1968 року дуже зашкодило репутації Радянського Союзу на Заході. Задля корегування ситуації Москва навесні 1969 року за-

пропонувала скликати загальноєвропейську конференцію з питань безпеки й укласти договір, який стабілізував би відносини й утвердив політичний переділ на два табори, що виник у Європі після підписання 1947 року Паризької мирної угоди.

Пропозиція була адресована всім європейським державам, а це дало можливість Кекконені активно діяти без ризику, що його відразу звинуватять, нібито він рупор Москви. Тому він, не гаючись, сформулював власну ініціативу, згідно з якою, сторони мали розпочати підготовчі перемовини без попередніх умов, а оскільки НАТО належала в цьому питанні головна роль, до участі в перемовинах запрошували також США і Канаду. Водночас Фінляндія пропонувала виступити координатором перемовин і організатором самої конференції глав держав. Обидві наддержави схвалили пропозицію Кекконена, бо вона збігалася з їхніми спільними планами щодо проведення перемовин про обмеження арсеналів атомної зброї. Підготовка до конференції почалася негайно. Через шість років збулася велика мрія Кекконена, коли в Гельсінкі зібралися глави майже всіх європейських держав для підписання Заключного акта Наради з питань безпеки та співпраці в Європі (НБСЕ).

Доки тривав підготовчий процес, було вирішено численні спірні питання європейської політики безпеки й стосунків між наддержавами. Найміцнішими горішками виявилися питання про Німеччину, а також паралельні з нарадою перемовини великих держав про роззброєння, які впливали на всі інші великі сфери міжнародної політики. Вторгнення сил Варшавського договору до Чехословаччини 1968 року було спричинене підозрами Москви, що її держави-сателіти мають намір відколотися від соціалістичного блоку. Щоб відкинути підозри, нібито ФРН наполегливо працює над питанням об'єднання Німеччини, канцлер ФРН Віллі Брандт 1970–1971 року підписав договір з СРСР, Польщею і Чехословаччиною, визнаючи повоєнні кордони згаданих держав. Це проклало шлях стабілізаційній угоді між чотирма окупаційними владами Берліна (вересень 1971), за якою Західний Берлін однозначно було визнано частиною Західної Німеччини, тобто Федеративної Республіки Німеччини. А ще за півроку наддержави домовилися про обмеження кількості боєголовок у своїх арсеналах. Це сприятливо вплинуло на Наряду з питань безпеки та співпраці в Європі, проведеній під керівництвом Фінляндії.

Однією з підготовчих ланок стало укладення дипломатичних відносин з обома німецькими державами. Такий крок зміцнив

репутацію Фінляндії як нейтрального учасника європейської політики безпеки. Того ж року розпочалася робота над Заключним актом, який складався з трьох головних пунктів. По-перше, сторони взаємно визнавали чинні політичні кордони Європи, а отже, остаточно визнавали розкол Німеччини. По-друге, були сформульовані принципи співпраці в сфері торгівлі, технологічних досліджень та охорони довкілля. По-третє, усі європейські країни брали на себе зобов'язання турбуватися про якість життя своїх громадян та про можливість вільно здійснювати громадянську діяльність. Останній пункт дав згодом США підстави критикувати Радянський Союз за порушення прав людини.

Активна участь фінського державного керівництва в цьому процесі зумовлена була усвідомленням того, що діяльність ОБСЄ служила також і справі Фінляндії. Країна змогла зміцнити свій нейтральний статус, а розрядка міжнародної напруженості полегшила реалізацію своїх торгово-політичних інтересів на Заході. Восени 1973 року Фінляндія уклала вигідний договір з ЄЕС про свободу торгівлі, який гарантував фінській паперовій індустрії ринки в Західній Європі, а також стимулював загалом інтеграцію країни із Заходом. Прихильне ставлення ЄЕС до Фінляндії пояснювалося прагненням міцніше прив'язати економіку країни до західного табору. Варто наголосити, що цього фіни не афішували, зважаючи на неоднозначні стосунки Фінляндії зі східним сусідом. Кекконен ще раніше приспав недовіру Радянського Союзу, підписавши подібний договір з соціалістичним блоком, однак економічне значення цього договору все ж було істотно меншим.

Мить тріумфу в зовнішньополітичній кар'єрі Кекконена настала в липні-серпні 1975 року, коли в Гельсінкі був підписаний Заключний акт Наради з питань безпеки та співпраці в Європі (НБСЄ). Заходи безпеки в столиці Фінляндії біли скрупульозно відпрацьовані. Ще ніколи тут не збиралося одночасно стільки глав держав. Навіть погода відповідала такій визначній події: було тепло і сонячно. Невимушеній атмосфері сприяло також і те, що керівництво США і СРСР вбачали в Нараді можливість зміцнити своє реноме дипломатів світового класу. Президент США Джеральд Форд прагнув пропіарити себе напередодні президентських виборів наступного року, тому особливо наголошував на пункті договору про права людини. Ветхий старець генсек КПРС Леонід Брежнев сприймав Наряду як остаточне визнання власної доктрини про непорушність східного блоку.

Ядром договору стало, без сумніву, взаємне визнання політичного переділу Європи. Кекконен як голова Наради скористався шансом наголосити, що активна політика нейтралітету Фінляндії цілком і повністю співзвучна з принципами державного суверенітету й незалежності, які мали намір підтвердити керівники 35 західноєвропейських та північноамериканських держав. Наголос на цьому адресовано було насамперед Москві, яка досі дуже несхвально ставилася до визнання статусу Фінляндії як нейтральної держави. Радянське керівництво й надалі, у 70-х роках, висловлювало своє роздратування тим, що Фінляндія цілком «непропорційно» наголошує на своєму статусі нейтральної держави. Але було вже пізно щось змінювати. За решту шість років на президентській посаді Кекконен не раз нагадував про спільні принципи, затверджені 1975 року, і спокійно відхиляв спроби СРСР нав'язати Фінляндії військову співпрацю.

Яструби великих західноєвропейських держав не забарилися затаврувати Заключний акт Наради як перемогу радянської пропаганди, однак за наступні п'ятнадцять років нові наради ОБСЄ відбулися в Белграді, Мадриді та Відні, на яких критикували СРСР й інші держави східного блоку за порушення пункту Акта про права людини. Акт ОБСЄ надихнув політичних дисидентів з країн східного блоку на створення особливих «гельсінських груп», які повідомляли про такі порушення західний світ. На думку деяких фахівців, ці дисиденти навіть сприяли розпадові радянської імперії. Зокрема це стосувалося польського руху опору *Солідарність*, який з'явився на політичній арені 1981 року, надихнув дисидентів на акції протесту в інших країнах східного блоку і показав їм шлях, як це робитися.

Тому своєрідною іронією долі стало присудження норвезьким Нобелівським комітетом Нобелівської премії миру радянському дисидентові Андрієві Сахарову, який лише незначною кількістю голосів обійшов фінського президента Кекконена. Дипломатичний внесок Кекконена в справу європейської стабільності та безпеки важко заперечувати. Але заковика в тому, що цей внесок служив також інтересам Радянського Союзу. Тому Кекконен і не зміг добитися однозначного схвалення всередині західного блоку, хоча рівновагу Фінляндії в сфері політики безпеки Сходу й Заходу позитивно оцінювали в багатьох країнах соціалістичного блоку, опосередковано сприяючи розпадові радянської імперії. До того ж, якщо розглядати зовнішньополітичну діяльність Кекконена з

вузько національного погляду, то її кінцеве сальдо було виразно позитивним. Коли Кекконен зайняв президентську посаду 1956 року, Фінляндія мала дуже обмежені можливості самостійно діяти на міжнародній арені. На момент, коли Кекконен 1981 року пішов у відставку, Фінляндія вже відстояла свою репутацію нейтральної держави, вдаючись хай і до незначних, однак систематичних заходів з розширення сфери своєї свободи дій. Водночас економіка країни здобула значні переваги, завдяки майстерному балансуванню державного керівництва між могутніми блоками.

Зміна влади

Важливою передумовою цієї збалансованості в зовнішній політиці була достатньо стабільна внутрішньополітична ситуація. Те, що Кекконенowi як президентowi після 1962 року ніщо не загрозувало, безперечно, урівноважувало становище, і 1966 року – вперше після 1959 року – було сформовано позаблоковий, так званий червоно-зелений уряд. До нього ввійшли також комуністи, а це відчутно посприяло послабленню суперечностей у суспільстві й заклало підвалини для пізніших широких коаліцій такого типу в 70-х роках. Та все ж рекордно швидкі структурні перетворення в суспільстві залишили свій слід у партійній політиці. Навесні 1970 року опозиційна аграрна Селянська партія Фінляндії здобула на парламентських виборах майже 10 % усіх голосів, тоді як колишній Аграрний союз у своїй новій іпостасі партії Центру дуже відчутно програв. Селянська партія відкрито критикувала Кекконена і його мак'явеллізм. Упродовж усього десятиліття (70-ті роки) ця партія нещадно критикувала весь істеблішмент під гаслом «Народ краще знає».

Проте народна підтримка Селянської партії невдовзі вичерпалася. Коли 1973 року Кекконен ухвалив надзвичайний закон і тим подовжив свої президентські повноваження ще на чотири роки (1974–1978), його підтримала переважна більшість парламенту – 5/6 голосів. У 70-х роках президент шораз більше покладався на Соціал-демократичну партію. Її багатолітній лідер Калеві Сорса займав посаду прем'єр-міністра у декількох урядах. Кекконен, вочевидь, сподівався, що Сорса згодом стане його наступником. Сорсі пощастило «приручити» комуністичну партію і зробити її слухняним урядовим партнером. Водночас разом з Партією Цент-

ру він втілював у життя низку важливих суспільних реформ. Партія Центру і соціал-демократи творили в 70-х роках ядро майже всіх урядів, незалежно від успіху виборів. Програла в цій політичній грі консервативна Національна коаліційна партія, насамперед через недовіру до неї Радянського Союзу. І хоча її позиції у 70-х роках помітно міцніли від виборів до виборів, до уряду вона зуміла ввійти лише 1987 року.

Радянський вплив на внутрішню політику Фінляндії мало й інші вияви. Державне керівництво країни, починаючи з президентства Паасіківі (1946–1956), прискіпливо контролювало власні ЗМІ щодо тактовних висловлювань про східного сусіда. У 70-х роках така самоцензура іноді призводила до перегинів у висвітленні міжнародних подій, а це, звісно, давало підстави для поширення чуток про «фінляндизацію» Фінляндії. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що представники радянського дипломатичного корпусу в Гельсінкі могли зав'язувати неформальні, однак дуже функціональні контакти з провідними бізнесменами й політиками майже всіх партій Фінляндії. Існування такої мережі з самим Кекконеном у центрі суттєво полегшувало спілкування між керівними органами обох держав. Водночас це сприяло тому, що радянські дипломати й офіцери розвідки були чудово поінформовані про всі нюанси фінської внутрішньої політики і навіть могли деколи на неї впливати.

Наприкінці 70-х років дедалі очевиднішою ставала недалека відставка Кекконена. 1978 року його переобрали ще на шість років, однак стан здоров'я президента погіршувався, а за лаштунками вже чекали зацікавлені в президентстві кандидати. Результати опитувань громадської думки від початку 70-х років свідчили про найбільшу популярність серед можливих кандидатів соціал-демократа Мауно Койвісто. Прихильність до нього нації особливо зросла після того, як він, очоливши 1979 року широкий коаліційний уряд, почав відкрито протидіяти такому непохитному раніше авторитетові Кекконена. Восени 1981 року Кекконен змушений був дочасно піти у відставку за станом здоров'я. І хоча політичні конкуренти Койвісто доклали максимум зусиль, аби завести йому на шляху просування до влади, навесні 1982 року його все ж обрали президентом з великою перевагою голосів.

Надаремно фінські супротивники Койвісто наголошували на його непопулярності в Москві. Це, навпаки, лише зміцнило позиції кандидата в передвиборній боротьбі. Багато хто вважав,

що «дружба» з росіянами зайшла надто далеко, тому й вітали нового главу держави з-поза кола прибічників Кекконена. Широка громадськість оцінила дванадцять років президентства Койвісто (1982–1994) як повернення до західноєвропейського парламентаризму й обмеження політичного втручання Москви. Така оцінка мала підстави, оскільки Койвісто, на протигагу Кекконенові, жодного разу не використав свого конституційного права на розпуск парламенту чи уряду заради насаджування власної волі. Усі уряди залишалися при владі впродовж чотирилітніх мандатних періодів, а 1987 року була сформована «червоно-синя» урядова коаліція соціал-демократів і Національної коаліційної партії. Усього лиш кілька років тому така коаліція була би просто неможливою.

Койвісто часто вважали стійкішим за Кекконена в питаннях щодо політики східного сусідства, але й він дуже уважно ставився до підтримування приязних стосунків з СРСР. До середини 80-х років не трапилося жодних значних зовнішньополітичних непорозумінь. Цьому чималою мірою сприяв і той вакуум влади, який виник у Москві, коли за 1982–1985 роки один за одним померли на своєму посту три похилого віку лідери Радянського Союзу – Брежнєв, Андропов і Черненко. Відсутність сильного політичного керівництва в Москві давалася взнаки ще наприкінці 70-х років. Поведінка наддержави на міжнародній арені підпорядковувалася військовому мисленню, а це призвело до низки доленосних прорахунків у політиці.

Одним з таких прорахунків стало, усупереч голосним протестам табору НАТО, рішення СРСР про модифікацію і додаткове розташування ракет середньої дальності в Східній Європі. НАТО у відповідь на кроки СРСР розпочало власну модифікацію ракет у Західній Європі. Так обидва блоки знову втягнулися у ще небачений досі виток гонитви озброєнь. Це підірвало вже й досі виснажену економіку Радянського Союзу й стало головною причиною розвалу східного блоку держав у 1989–1991 роках. Іншим незваженим рішенням стало введення радянських військ до Афганістану пізно восени 1979 року. Це вторгнення, а також з неймовірними зусиллями придушений 1981 року польський рух протесту *Солідарність*, утвердило образ радянської імперії як «корабля без керма й керманича».

На оборонну політику Фінляндії істотно вплинуло і загострення суперечностей наддержав. Безкінечне торочення державного керівництва Фінляндії про активну нейтральну політику не

змінювало головного факту: збройні сили країни, згідно з Договором про дружбу, співпрацю й взаємодопомогу, були зобов'язані співпрацювати з радянською армією, якщо обидві сторони визнають ймовірність воєнної загрози СРСР через територію Фінляндії. Цим зобов'язанням мотивувалась наявність фінської армії самооборони, а також гарантована підтримка військового професіоналізму, хоча витрати країни на оборону упродовж усього періоду «холодної війни» й були доволі незначними. У 60-х роках була створена так звана «територіальна оборона» на випадок партизанської війни». Фінляндію розділили на сім військових округів, кожний з яких самостійно міг стримати напад агресора. Система «територіальної оборони» ґрунтувалася на досвіді ведення війни проти СРСР під час Другої світової війни, а ще на уроках різних визвольних воєн у країнах «третього світу». Водночас «територіальна оборона» призначалася для попередження спроб вторгнення з боку Радянського Союзу. Це було її найголовнішим завданням, яке, звісно ж, ніхто відкрито не афішував.

«Ахіллесовою п'ятою» Фінляндії були її військово-повітряні сили, упродовж усієї «холодної війни» вони мали недостатній для надійного захисту власного повітряного простору потенціал. Усі сценарії, пов'язані з політикою безпеки, базувалися на тому, що в реальній кризовій ситуації Радянський Союз може вимагати розширення своєї стратегічної протиповітряної оборони й на Фінляндію. Це стало однією з причин, чому Кекконен так палко агітував за без'ядерну європейську Північ. Ця ж обставина спонукала Койвісто у 1983–1985 роках не раз висловлювати своє занепокоєння з приводу оснащення наддержавами своїх ядерних арсеналів у Європі. Новітні збройні технології збільшували можливість запуску ядерних ракет з моря і повітря, що сприяло переміщенню військової напруги в Північній Європі на радянські військово-морські бази на Кольському півострові. До області підвищеної напруги потрапили також Лапландія і вся північна Фінляндія.

Поворотним пунктом у політиці великих держав стала весна 1985 року, коли новим генеральним секретарем КПРС було обрано енергійного Михайла Горбачова. Горбачов негайно ініціював численні економічні реформи на своїй батьківщині й того ж року відновив із США переговори з питань роззброєння. Новий радянський керівник чудово усвідомлював нужденне економічне становище СРСР і розумів, що східний блок не зможе змагати-

ся з НАТО в оборонній промисловості. Пізно восени 1987 року Горбачов і тодішній президент США Рональд Рейган підписали угоду про демонтаж у Європі всіх стаціонарних ракет середньої дальності. За наступні три роки Горбачову довелося стати свідком розпаду Радянського Союзу, але навесні 1985 року Горбачова аж ніяк не сприймали за лідера, який зазнав поразки. Навпаки, західні советологи вбачали в Горбачові саме ту людину, яка зуміє відродити Радянський Союз і повести країну до нового золотого віку.

До таких оптимістів належав і президент Фінляндії Койвісто, позитивна думка якого про Горбачова зміцнилася після їхньої першої зустрічі в Москві в вересні 1985 року. Радянський лідер не мав жодних заперечень щодо бажання Фінляндії перейти від асоціативного до повноцінного членства в західноєвропейській спілці вільної торгівлі ЄАВТ. Негайна причина такого переходу полягала в тому, що повноцінне членство давало Фінляндії рівні права на участь в ініційованому Францією проекті високих технологій для всіх країн-членів ЄС та ЄАВТ. Головною метою все ж було далекосяжне прагнення поглибити економічну й суспільну інтеграцію Фінляндії із Західною Європою. З повноцінним вступом Фінляндії до ЄАВТ у листопаді 1985 року почалася нова фаза інтеграції, яка через десять років дала можливість країні вступити до Європейського Союзу.

Фінляндія та Європа

Розпад Радянської імперії у 1989–1991 роках мав вирішальний вплив на розвиток усієї Європи і на політику великих держав загалом. Кінець імперії привів до об'єднання Німеччини 1990 року. Ця подія започаткувала світову економічну та політичну інтеграцію у вигляді Європейського Союзу, кількість країн-членів якого збільшилась від 12 до 25 впродовж наступних п'ятнадцяти років. Такі ланцюгові реакції вплинули і на розвиток Фінляндії. Фінсько-радянський договір про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу втратив чинність, і навесні 1992 року фінський уряд розпочав політику швидкої переорієнтації. Менш ніж за три роки після цього країна стала членом ЄС і налагодила систематичну співпрацю з НАТО.

Додавало драматизму ситуації і те, що сусідні балтійські країни знову повернули собі незалежність восени 1991 року. Тоді Фінляндія переживала глибоку економічну кризу, наслідком якої стали великі економічні трансформації. Криза також стала вихідним пунктом для сталого, відповідного до західноєвропейських стандартів розвитку. Важливим елементом цього розвитку було становлення Фінляндії як інноваційного виробника мобільних телефонів та інших інформаційних технологій на глобальному рівні. Хвиля інформаційних технологій мала нестійкий ефект на фінську національну культуру, але водночас надала нові інструменти для збереження та підвищення ефективності зайнятості населення.

Швидке переорієнтування на Захід

Фінське державне керівництво та підприємці регулярно відвідували Радянський Союз. Ленінград був популярним туристичним містом для широких суспільних кіл. Фіни були знайомі з економічними труднощами в Союзі наприкінці 80-х років. Проте

остаточний колапс Радянського Союзу восени 1991 року став для фінів такою ж великою несподіванкою, як і для інших європейців. Фінські засоби масової інформації стежили за політичним звільненням прибалтійських радянських республік і виражали загальну підтримку цього процесу. І все ж у Фінляндії ніяк не могли передбачити можливість мирного розпаду величезної радянської імперії. Навпаки, багато хто, серед них і президент Койвісто, побоювались, що цей процес міг перерости у збройні конфлікти, які б порушили безпеково-політичну стабільність у всьому Балтійському регіоні. Навіть припущення, що радянська армія добровільно відступить з тих позицій, які вона здобула 1945 року, видавалось зовсім не-реальним, щоб не сказати нерозважливим.

Падіння Берлінського муру пізно восени 1989 року стало початком кінця для «великого і могутнього Радянського Союзу» та його країн-сателітів. Упродовж року відбулася ліквідація баз Радянська армії у східній частині Центральної Європи. Водночас балтійські народи відкрито вимагали повного звільнення від радянського панування і відкрито говорили про те, що радянізація країн Балтії здійснювалась насильницькими методами. Боротьбу за свободу в Естонії із зрозумілих причин у Фінляндії підтримували, проте фінське керівництво занадто турбувалось, щоб не зіпсувати добрих відносин з Радянським Союзом. Навесні 1990 року в своєму інтерв'ю президент Койвісто висловив думку, що Радянський Союз завжди мав правомірні безпекові інтереси в Балтійському регіоні. На це критично зреагували і в країнах Балтії, і в Скандинавії – фінську офіційну лінію схарактеризували як боягузливу й егоїстичну.

У Фінляндії критика Койвісто прозвучала не так гостро, не лише з огляду на його авторитет як президента. Така офіційна лінія Фінляндії сформувалась через неприємні пережитки Зимової війни, коли країна стала пішаком у політиці великих держав, і, попри деякі вияви симпатії, ні від кого не отримала суттєвої військової підтримки чи допомоги. Коли в січні 1991 року відбулося зіткнення радянських військових з балтійськими активними поборниками свободи у Вільнюсі та Ризі, Койвісто виправдовував фінську вичікувальну позицію двома аргументами. По-перше, Фінляндія мала триматися осторонь від конфліктів, котрі могли зашкодити східній політиці країни. По-друге, заохочувати громадян Балтики до конфлікту за відсутності змоги надати їм військову підтримку в разі виникнення збройного конфлікту було безвідповідально.

Радянська імперія розпадалася бурхливими темпами. Наприкінці літа 1991 року під час путчу в Москві частина консерваторів, яку представляла радянська Комуністична партія, зазнала поразки. Спроба перевороту мала драматичні наслідки. Вона була придушена рішучими діями російського ліберально налаштованого президента радянських республік Бориса Єльцина, який крок за кроком протистояв авторитетові Горбачова, і якого вважали великим героєм. Боротьба за владу в Москві сприяла балтійським країнам, оскільки Єльцин з тактичних міркувань підтримував їхню боротьбу за свободу. Під час путчу Естонія і Латвія проголосили себе незалежними республіками. Після того, як Росія 24 серпня 1991 року визнала суверенітет Естонії, а згодом інших балтійських країн, багато західних держав і навіть Фінляндія зробили те ж саме. До того ж, Горбачов втратив свій вплив. На початку грудня 1991 року російський, український та білоруський президенти розірвали союзний договір, припинивши існування усього Радянського Союзу і позбавивши Горбачова посади.

Державне керівництво Фінляндії послідовно уникало висловлення своєї позиції щодо драматичних змін у Москві. Однак за лаштунками відбувалось коригування зовнішньої політики Фінляндії. Радянська імперія поступово розпадалась одночасно з економічною та політичною інтеграцією Західної Європи. Навесні 1989 року пожвавились процеси трансформації митного союзу Європейського Співтовариства та ЄАВТ до єдиного ринку. Об'єднання Німеччини 1990 року надало першочерговій важливості рішення розвивати Європейське Співтовариство до політичного союзу. Економічно могутня Німеччина з метою загальної безпеки мала бути пов'язана із своїми сусідніми країнами (особливо обачні говорили навіть про запобігання загрозі Четвертого Райху). Країни Європейського Співтовариства 1992 року підписали договір у Маастрихті, у якому затвердили програму інтеграції та ухвалили рішення змінити назву з Європейського Співтовариства на Європейський Союз. Формально перейменування стало чинним 1 листопада 1993 року.

Експорт Фінляндії спрямовувався насамперед до Західної Європи, і це давало підстави для активної участі в процесах інтеграції. Восени 1990 року стало зрозуміло, що нейтральні країни-члени ЄАВТ – Австрія і Швеція – спрямовані на здобуття повного членства в Європейському Співтоваристві. Поширювалась думка, що Фінляндія також має рухатися у цьому напрямі.

Та ситуація ускладнювалась, оскільки членство в Європейському Співтоваристві суперечило зобов'язанням політично-безпекового характеру, які Фінляндія мала перед Радянським Союзом згідно з Договором про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу. Тому тієї ж осені фінське керівництво заявило про втрату чинності тих статей договору, які зобов'язували Фінляндію протистояти можливій німецькій загрозі, з огляду на об'єднання Німеччини та процеси інтеграції в Європі. Фінляндія не вважала себе обмеженою умовами договору, які стосувалися оборони та військових технологій країни.

Відразу після невдалого путчу в Москві в травні 1991 року фінський уряд ініціював початок перемовин для укладення нового договору з Радянським Союзом, який би не зобов'язував Фінляндію до військової співпраці. Паралізована Москва пішла на компроміс, і результати були досягнуті досить швидко. Пізньої осені 1991 року сторони погодили текст договору, який не створював Фінляндії жодних перешкод на шляху до політичного чи військового об'єднання з третьою стороною. Розпад Радянського Союзу перешкодив ухваленню договору в грудні 1991 року, але вже через місяць його урочисто підписали у Гельсінкі державне керівництво Фінляндії та держава- правонаступниця Союзу – Росія.

Договір про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу визначав зовнішню політику Фінляндії протягом майже 43-х років і сприяв стабілізації та поліпшенню відносин із східним сусідом. Проте наприкінці зими 1992 року не було ні часу, ані бажання звертати на це увагу. Переорієнтування Фінляндії на Захід відбувалося швидкими темпами. 7 лютого 1992 року, того ж дня, коли був підписаний Маастрихтський договір, президент Койвісто повідомив, що Фінляндія готова до набуття членства в ЄС і трохи більше, ніж за місяць фінське керівництво подало до Європейської Комісії заяву на членство. Приготування відбувались у багатьох галузях. Розірвання договору про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу супроводжувалось неофіційним розвідуванням ситуації Європейською Комісією, яка виявила розуміння подальших обережних домовленостей Фінляндії щодо політичної інтеграції та інтеграції в сфері безпеки із Західною Європою. Одночасно тривали бурхливі дискусії у парламенті, де переважна більшість схвалила пропозицію уряду про подання заявки на членство.

Керівництво держави свідомо уникало обговорення політично-безпекових мотивів та наслідків членства в Європейському Співтоваристві/Європейському Союзі. Ситуація у Росії надалі була

нестабільною. У цьому контексті було доцільним не акцентувати на західному орієнтуванні Фінляндії, особливо, доки членство в ЄС ще не мало підтверджених гарантій. Спочатку потрібно було досягти бажаного результату в перемовинах з Європейською Комісією, а потім договір про членство мав бути винесений на всенародний референдум. Тому в офіційних дискусіях дедалі частіше звучали питання про економічні наслідки членства. Найбільшу увагу звертали на державні субсидії, які отримувало фінське сільське господарство, оскільки існували побоювання, що субсидування може припинитись внаслідок набуття членства. Такий розвиток подій підходив урядові, який свідомо переводив дискусію в інше річище, щоб тільки не висловлювати своєї позиції щодо наслідків західного переорієнтування у сфері політики та безпеки.

У 1991–1995 роках при владі у Фінляндії перебував уряд з аграрно орієнтованою Партією Центру на чолі. Це забезпечило питанням про субсидії для сільського господарства перше місце в порядку денному. Крім того, оперативно та без розголосу було ухвалене рішення закупити 64 сучасні винищувачі типу F/A 18 Hornet, виробництва одного з передових конструкторів військових літаків у Сполучених Штатах Америки. Це пояснювалось тим, що Фінляндія протягом усієї «холодної війни», обмежена Договором про дружбу, співпрацю та взаємодопомогу, не мала власних засобів повітряної оборони.

Порівняно з попередніми витратами у сфері державної оборони, це були величезні кошти, які, окрім оснащення літаків, сягнули двох мільярдів доларів. До того як справу передали для остаточного обговорення до парламенту, фінські військові експерти провели технічний аналіз винищувачів з кількома конкурентними моделями. Вибір зупинився на Hornet, оскільки ці літаки мали кращі бойовий потенціал і озброєння. Проте ухвалення більшістю у парламенті на початку травня 1992 року рішення про закупівлю означало також, що американський продавець зобов'язувався здійснити відповідну купівлю товарів на таку ж суму.

Купуючи *Hornet*, керівництво держави категорично заперечувало свій політичний розрахунок, але все вказувало, що без цього не обійшлось. Придбання сучасної військової технології завжди мало політичний аспект, оскільки комплектування і утримування устаткування передбачає подальшу співпрацю із закордонним поставником. Тому придбання *Hornet* означало, що військово-повітряні сили Фінляндії стали співвідноситись з військово-повітряними

силами НАТО. Менш як два місяці перед тим, Фінляндія подала заявку на членство в ЄС, і в цьому контексті було зроблено все, щоб показати себе державою, чия політика безпеки й оборони не стане тягарем для Європейського Союзу. Невдовзі фінські пілоти відбули до Сполучених Штатів на навчання, а 1995 року перший винищувач перелетів через Атлантику. Упродовж 1996–2000 років співпраця все більше поглиблювалась; 56 винищувачів були зібрані у Фінляндії і поступово долучені до системи сателітів НАТО й інших технічних інфраструктур.

Наприкінці зими 1994 року Фінляндія та інші країни-кандидати досягли результатів у перемовинах з ЄС. Уряд Фінляндії мав намір залишити державну підтримку сільського господарства за продуктивність, але мусив поступитись і прийняти регіональну модель. Зі свого боку, ЄС погодився класифікувати протягом перехідного періоду значну частину угідь Фінляндії як непродуктивні, що давало більшу регіональну підтримку. Це питання привернуло велику увагу медій, та на практиці перемовини проходили доволі гладко. ЄС на чолі з Німеччиною вітало вступ держав «загального добробуту», оскільки вони посилювали значення північного регіону та брали участь у субсидуванні бідніших країн-членів у південній Європі.

Перед набуттям чинності членства договір мав бути схвалений народним референдумом. Більшість населення Фінляндії ще від початку ставилось позитивно до членства, такі настрої збереглися і до голосування у жовтні 1994 року. Президент Койвісто також прихильно ставився до членства в ЄС. Такої ж позиції дотримувався і його наступник, Мартті Агтісаарі, який посів президентську посаду в березні 1994 року і, як досвідчений дипломат ООН, був чудовим агітатором за членство в ЄС. Мартті Агтісаарі й керівництво країни наголошували на економічних перевагах членства в Європейському Союзі, тоді як супротивники вважали, що політична інтеграція з ЄС призведе до втрати Фінляндією свого суверенітету і втягнення країни в НАТО. Значна частина фінів підтримувала членство в ЄС, сподіваючись на посилення зовнішньої безпеки країни і зв'язків з Центральною Європою. Отже, переважна більшість населення (56,9 %) проголосувала за приєднання до ЄС, і 1 січня 1995 року членство Фінляндії, Швеції та Австрії набуло сили.

Шведи й австрійці не вважали членство в ЄС поворотною подією в історії своїх країн. Зате у Фінляндії ставлення до цьо-

го було навіть урочистим. У ХХ ст. існування країни кілька разів піддавалось серйозній загрозі зі сходу, і багато людей сприймали членство в ЄС як гарантію поліпшення національного життя і збереження західноєвропейської культурної спадщини країни. Враження від нового старту посилювалося тим, що економіка країни саме почала оговтуватись від глибокої економічної кризи. Навесні 1995 року керівництво країною перебрав червоно-блакитний уряд, очолюваний соціал-демократом Пааво Липпоненом. Упродовж восьми років його перебування на посаді прем'єр-міністра Фінляндія активно підтримувала розвиток політично сильного та економічно інтегрованого Європейського Союзу.

Криза та оновлення

Фінляндія була не єдиною державою, яку поглинула економічна криза на початку 90-х років. Регулювання міжнародних монетарних ринків призвело всередині 80-х років до швидкого та неконтрольованого збільшення кредитування у всьому західному світі. Після цього почалось різке підвищення біржових курсів та цін на житло. Навесні 1990 року настав спад, і економіка західноєвропейських країн потрапила в загальну рецесію. Крім того, почалися політичні перевороты в Європі. Об'єднання Німеччини негативно вплинуло на її раніше сильну економіку, що додало проблем економікам інших менших країн, таким як Швеція і Фінляндія, які активно торгували з німцями.

Фінляндія вибралася з міжнародної низької кон'юнктури 70-х років без значних втрат і протягом 80-х років спромоглася сповільнити економічний регрес шляхом девальвації національної валюти і відновлення стабільної торгівлі з Радянським Союзом. У 80-х роках Фінляндія мала найшвидші темпи розвитку серед країн Організації економічного співпраці і розвитку (ОЕСР), що стабільно збільшувало державні податкові надходження і було значним доповненням до соціальних виплат і привілеїв. Коли такий підйом поєднався із банківськими щедрими кредитами, настало потепління, яке 1990–1991 р. закінчилось різким погіршенням стану економіки країни.

Глибоку стагнацію посилювало рішення Радянського Союзу влітку 1990 року перейти від клірингу до валютної торгівлі. Уже до цього проблеми радянської економіки знижували ек-

спорт Фінляндії на схід. Навесні 1991 року він практично припинився: росіянам бракувало валюти для оплати. Криза у східній торгівлі тривала недовго і закінчилась вже наступного року, але її психологічний ефект був значним, оскільки збігся з хвилею банкрутств компаній та зростанням безробіття. Одне слово, навесні 1991 року економіка Фінляндії перебувала в стані «вільного падіння». Банківські втрати від кредитування збільшувались щораз швидше, рівень безробіття підвищувався на десятки тисяч осіб щомісяця, і ще до закінчення року Банк Фінляндії був вимушений знизити вартість марки на 12 відсотків.

Девальвація відбулась майже за півроку після рішення уряду прив'язати курс фінської марки до валютної одиниці Європейського Співтовариства – екю, яка передувала сучасній спільній валюті ЄС – євро. Такий швидкий перехід розглядали деякою мірою як втрату авторитету, та іншої альтернативи не було. Проблеми економіки дали підстави до чуток про девальвацію. В очікуванні валютного регулювання підприємства не обміняли своїх доходів від експорту на марки, а це, як і валютні спекуляції, що почались тоді, швидко спорожнило валютні резерви Банку Фінляндії. Проблема залишалась актуальною навіть після девальвації, і восени 1992 року довелося відмовитись від фіксованого курсу валют і, як в багатьох інших пов'язаних екію країнах, запровадити «плаваючий» курс валюти, тобто такий, що визначається ринковим попитом.

Нововведення дало бажаний ефект. Надміру високі відсоткові ставки почали знижуватись, і 1995 року вартість марки повернулась до того рівня, на якому перебувала до початку змін. Проте шлях до цього відновлення був нелегким. Різке зниження курсу валюти призвело не тільки до того, що всі безкоштовно взяті кредити раптово стали набагато дорожчими. Зниження курсу спричинило також загальний спад цін та банкрутство підприємств. Банківські втрати від кредитування стали такими великими, що чимало банків звернулись за державною підтримкою і невдовзі були вимушені провести злиття. Навесні 1995 року об'єднались два найбільші торгові банки країни: *Кансаліс-Осаке-Панккі* (*Kansallis-Osake-Pankki*) і *Об'єднаний Банк* (*Föreningsbanken*), а п'ять років по тому новостворений банк об'єднався з трьома скандинавськими банками під новою назвою *Merita* (сьогодні *Нордеа*) Банк.

Підтримка банків стала великим навантаженням на державну економіку, та набагато гірші наслідки мало безробіття, рівень якого

в 1990–1994 роках зріс від 3 до 16 %. Найважча ситуація склалась у зимовому півріччі 1993–1994 років, коли, за підрахунками влади, у країні було понад півмільйона безробітних. Подібне зниження зайнятості відбувалось тільки в Сполучених Штатах в 30-х роках. Різко збільшились кошти, виділені на допомогу з безробіття та на заходи для підтримання зайнятості, до того ж, значно зменшилися податкові надходження. Наслідком цього став надмірний дефіцит бюджету 1992–1993 року, коли майже 15 % державних видатків покривались позиками. Влада ввела кілька обмежень на соціальні виплати, але через непохитність профспілок рівень безробіття не знижувався.

Восени 1993 року економіка почала оговтуватись, і наступні п'ять років у Фінляндії було зафіксоване зростання до 5 %, що було кращим показником порівняно з країнами Організації економічного співробітництва і розвитку. Така тенденція тривала аж до початку нового століття з річним показником приросту 3–4 %, набагато кращим за загальні показники ЄС. Незважаючи на запроваджені заходи економії, виплати на потреби суспільства не припинились, що утримувало конфліктність на низькому рівні і сприяло швидким перетворенням в економіці. Проте криза 90-х років все-таки залишила глибокий слід у фінському суспільстві та промисловості. Швидко поліпшена рентабельність індустрії залежала від того, що під час кризи було проведено раціоналізацію збиткових галузей виробництва. Радикальне зменшення витрат на продукцію навряд чи вдалося б за стабільніших умов. Отже, криза надала додаткового поштовху для ринкових перетворень у промисловості, та оскільки ці пристосування відбувались шляхом автоматизації чи переміщення продукції, рівень зайнятості підвищувався не такими швидкими темпами. Вперше після шести років зростання на порозі нового тисячоліття рівень безробіття знизився до 10 %.

Нові робочі місця створювались насамперед у сфері послуг. Ще в середині 70-х років половина працездатного населення працювала в сфері послуг, а 2005 року ця кількість зросла майже до 70 відсотків. До 90-х років за створення більшості нових робочих місць відповідали держава й місцева влада, згодом – приватний сектор послуг. Поліпшення відбувалось у всіх професіях сфери послуг, однак найбільшим був розвиток приватного соціального сектору, сфери нерухомості, а також торгівлі. Деякі старі торгові мережі все ще витримували тиск. Загалом ринок заповнили

іноземні мережі супермаркетів, центри краси і фітнесу. Популярними стали телефонні та комп'ютерні послуги, збільшився продаж спортивного та відпочинкового спорядження.

Для 90-х років характерний і прорив новітніх інформаційних технологій. Фінляндія у багатьох аспектах перебувала на передовій цього глобального тренду, але тому що галузь інформаційних технологій характеризувалась постійним оновленням і автоматизацією, створення нових робочих місць відбувалось не так швидко. Лісовому господарству і традиційній металургії з 50-х років належало близько 30 % річного ВВП. Протягом 90-х років електронна індустрія розвинулась до майже такого ж рівня. Провідний у галузі концерн *Нокія* зосередився на виготовленні мобільних телефонів. Ціла галузь почала розвиватись небаченими темпами, і в 1995–2001 роках подвоїла свою частку в річному ВВП промисловості від 8 до 16 %. З-поміж інших країн Організації економічного співробітництва і розвитку тільки Чехія могла продемонструвати відповідне зростання своєї індустрії інформаційних технологій. Так у другій половині 90-х років Фінляндія перетворилась на технічний та культурний центр знань для всієї світової ІТ-індустрії.

Яку роль у цьому відіграла ставка *Нокія* на мобільні телефони? Концерн *Нокія* виник 1967 року внаслідок злиття трьох великих підприємств фінської основної промисловості, які від 1920 року мали спільного головного власника. Злиття дало бажані обсяги торгової діяльності і створило передумови для щедрих вкладень в електронну промисловість концерну, яка ще до кінця 80-х років не давала жодних вагомих прибутків. Більша частина ринку електроніки концерну містилась у Фінляндії та в Радянському Союзі. У середині 80-х років *Нокія* здобула підтримку на британських та американських ринках мобільних телефонів і напередодні 1990 року завоювала приблизно 10 відсотків світового ринку. Важливим поворотним пунктом став 1992 рік, коли концерн через кілька не зовсім вдалих інвестувань та через зниження експорту на схід був вимушений обирати напрям діяльності, і ним виявився мобільний зв'язок. Завдяки продуманим ставкам на торгову марку та вдосконалення продукції новий керівник концерну Йорма Олліла одержав перевагу над своїми конкурентами.

Найбільшою зміною був, без сумніву, перехід від аналогових мереж до цифрової системи зв'язку. Перехід до так званого стандарту GSM (Глобальна система мобільних комунікацій) че-

рез кілька років відбувся у всьому індустріальному світі і створив надзвичайно сприятливі передумови для вигідного продажу мобільних телефонів. Оскільки *Nokia* була сильною саме в цій технології, за п'ять років концерн зумів завоювати понад третину світового ринку мобільних телефонів. Проте технологічні знання були тільки однією із багатьох причин того, що *Nokia* зуміла утримати свою перевагу і на початку 2000-х років. Не менш важливими були вкладення коштів *Nokia* в широкий асортимент продукції та її привабливий дизайн. Це закріпило міжнародну репутацію підприємства та поліпшило його спроможність успішно реагувати на попит світового ринку. Протягом 1991–2000 років річний продаж мобільних телефонів на міжнародному ринку зріс від 6 до 402 мільйонів. На початку XXI ст. розвиток відбувався ще швидше. За підрахунками, 2005 року 1,6 млрд людей мали доступ до мобільного зв'язку.

Наприкінці 90-х років більшість акцій концерну викупили американські інвестиційні фонди, тож вагома частка продукції перемістилась ближче до споживачів у різні куточки світу. Оскільки оперативне керівництво підприємства та важливі його складники залишились у Фінляндії, виникла динамічна мережа фінських підрядників, науково-дослідних центрів і тих, хто забезпечував комерційне застосування цифрових технологій. Інноваційній атмосфері в країні сприяла міжнародна практика державного регулювання сфери телекомунікацій, що заохочувало креативні та заможні кола вкладати кошти в нову технологію. До того ж, держава брала активну участь у фінансуванні дослідницької діяльності ІТ-підприємств і виділяла значні суми для перетворення Фінляндії на суспільство розвинених мережевих комунікацій. Тому, за деякими оцінками, Фінляндія на початку XXI ст. належала до найрозвиненіших інформаційних держав у світі – це те, на що звертає увагу у багатьох дослідженнях відомий соціолог Мануель Кастеллз.

Національна деконструкція?

Кастеллз вказував, зокрема, на здатність фінського суспільства розвиватись до передового рівня у новій інформаційній культурі без відчутних обмежень у державній сфері послуг. Перевагою Фінляндії були не тільки *Nokia*, телекомунікаційне регулювання

та державна підтримка інформаційної індустрії. Не менш важливою була добре організована, безкоштовна система освіти, яка фінансувалась із загальних податкових надходжень та ефективно посилювала вітчизняні можливості галузі. Фінляндія відрізнялась від каліфорнійської Силіконової Долини й Сингапуру, могутність яких як інноваційних центрів глобальної інформаційної культури полягала в тому, що вони приваблювали здібних новаторів з інших континентів.

З іншого боку, суспільство загального добробуту створило добру основу для докорінних змін у фінському інформаційному секторі. Перехід від аграрного до високотехнологічного суспільства послуг у Фінляндії відбувався пізніше та швидше, ніж в інших індустріальних країнах. Коли до цього ще додався швидкий прогрес, Фінляндія близько 1990 року досягла такого ж рівня прибутків, якого вже пізніше досягла Швеція. Внаслідок великої кризи 1990-х відбувся спад виробництва та скоротились державні надходження, та, оскільки падіння покривалось отриманими позиками, держава й місцеві адміністрації зуміли зберегти рівень соціальних послуг і потенціал в сфері освіти аж до нової високої кон'юнктури, яка почалась близько 1995 року і, незважаючи на очевидні проблеми у світовій економіці після терористичних актів в Нью Йорку, утримувалась навіть у XXI ст.

Це створило дуже добрі умови для широкого соціального й географічного поширення нових інформаційних технологій. Завдяки державному перерозподілові прибутків навіть особи з доволі низьким рівнем життя могли користуватись новою технікою, наприклад, мобільним телефоном чи підключенням до інтернету. У школах, бібліотеках та на більшості робочих місць також був доступ до інтернету. Тому не стало несподіванкою те, що Фінляндія 1997 року була відзначена як країна з найбільшою кількістю користувачів інтернету. Невдовзі Фінляндії довелося поступитися першістю іншим, натомість інформаційна індустрія країни була завжди актуальною в новому секторі світової «цифрової» економіки. Порівнюючи з іншими країнами, фіни в приватному житті легко сприймали техніку в будь-яких її виявах.

Якщо глянути на технологічні перетворення у Фінляндії за останнє століття, стає очевидним, що відкритість до нових технологій датується набагато раніше, ніж 90-ми роками. Фінляндія протягом XX ст. заволоділа найбільшими технологічними перевагами індустріальних країн. Великий крок було зроблено уже в

післякризових структурних перетвореннях, коли більша частина молодшої генерації позбулась прив'язаності до свого географічного і соціального коріння. Це створило культурний вакуум, і разом із швидким підвищенням життєвих стандартів та поліпшенням рівня освіти, населення і суспільство загалом могло використовувати нові щоденні технології.

Регулювання національних комунікацій та медій є прикладом цього нововведення. В 30-х роках держава отримала монополне право на міжнародні телефонні розмови, але оскільки місцеві телефонні мережі надалі обслуговували приватні компанії та кооперативи, існував комерційний інтерес на забезпечення потреб споживачів у сучасній та легко інсталюваній техніці. Це заохочувало до розвитку всю галузь і гарантувало можливості для більших приватних інвестицій, коли держава в середині 80-х років відмовилася від своєї монополії на національну мережу. Це рішення було пов'язане зі свідомою участю Фінляндії у західноєвропейській співпраці у сфері високих технологій і розумінням суспільної потреби у вільній конкуренції. Навесні 1988 року кілька місцевих телефонних операторів заснували акціонерне товариство *Радіолінія*, яке в наступні роки інвестувало в нову GSM техніку *Нокія* і відразу заснувало чинну мережу для мобільної телефонії. Така ініціатива швидко привернула нових інвесторів, унаслідок цього рівень цін на фіксований телефонний зв'язок у Фінляндії, коли в 1992–1994 роках поширився у вигляді «www» інтернет, був, за міжнародними стандартами, низьким.

Регулювання медій відбувалось за таким самим зразком. У середині 70-х років приватна компанія кабельного телебачення почала транслювати у Фінляндії регулярні передачі. Рентабельність компанії помітно поліпшилась на початку 80-х років, коли міжнародні сателітарні канали створили умови для абсолютно нового попиту на кабельні передачі. Одночасно держава послабила свою монополію на телебачення, був заснований канал з приватним фінансуванням. Чотири роки по тому він об'єднався з MTV, який до цього транслювався через державні канали телебачення. Разом із злиттям уся приватна телевізійна діяльність звелась до окремого каналу. Упродовж другої половини 90-х років раніш комерційні телевізійні канали почали транслювати національні передачі.

Через домінування американської індустрії розваг у сфері аудіо- та відеопродукції ніколи не спостерігалось чіткої межі між

національною та міжнародною телевізійною культурами. Коли в середині 90-х років світові сателітарні канали пробились на ринок, *Yle*, як інші фінські державні телевізійні компанії, було вимушене притлумити свої амбіції щодо народної просвіти та запровадити більше розважальних передач. Перетворення відбувалися не тільки в самій мережі, але й через поступовий перехід до цифрових телепередач протягом 2001–2007 років, коли створювалось багато нових державних каналів телебачення, що зменшувало відмінності між пізнавальними та розважальними програмами. У радіомовленні розвиток відбувався майже ідентично. Приватні радіокомпанії почали з'являтися у середині 80-х років і невдовзі заволоділи значною аудиторією слухачів, але завдяки реформам щодо змісту передач та нової цифрової техніки *Yle* вдалось досить вдало провести оновлення.

Ці суттєві технологічні перетворення відбувались одночасно із розпадом Радянського Союзу та політичною інтеграцією Фінляндії із Західною Європою. Тому не буде перебільшенням стверджувати, що найбільш національний період у політичній та культурній історії Фінляндії відбувся на початку XXI ст. Ставало дедалі важче проводити політику протекціонізму в економічній та культурній сферах. Водночас ЄС та глобальна цифрова культура постійно створювали нові можливості для обміну досвідом та навичками, що починало змінювати уявлення про фінську ідентичність. Хоча ще залишались збереженими національні сили, і з цього погляду дві національні мови країни відіграють важливу роль.

На початку XXI ст. англійська мова у Фінляндії домінувала у більшості секторів міжнародної торгівлі, науки та культури. Вдома і в школах, у громадських організаціях та державному апараті переважали фінська, а подекуди навіть шведська. Наприкінці 2005 року в Фінляндії проживало понад 5,2 млн населення. Майже 4,9 млн людей вважали своєю рідною мовою фінську, а шведську – ледве 290 тис. населення. Це означало, що інші мовні групи були відносно нечисленими. Фінляндія проводила дуже жорстку міграційну політику під час «холодної війни». На початку 90-х років настало потепління, в результаті збільшилось насамперед російськомовне населення країни, кількість якого восени 2005 року досягла близько 40 тис. осіб.

Мовна однорідність, звичайно, полегшила захист національної культури і, порівнюючи з іншими країнами, дала відмінні результати успішності учнів. Проте, за деякими прогнозами, мовна го-

могенність не завжди є перевагою для малої країни, оскільки вона ускладнює інтеграцію іммігрантів у суспільство і може навіть завадити приїздові освічених працівників, чого в перспективі не може собі дозволити високотехнологічна країна. Та це питання вирішується без великих труднощів. Освічені люди в країні говорять англійською мовою майже вільно і за кілька десятиліть вона використовуватиметься між багатьма мовними групами у Фінляндії як загальноприйнята мова.

Які ж тоді національні відмінності Фінляндії? Песимісти вважають, що глобалізація не може зводитись ні до чого іншого, як до поступової ліквідації національної культури та відповідної розбудови держави суспільного добробуту. Багато тенденцій розвитку фінського суспільства та західного світу загалом можна тлумачити в цьому контексті. Територіальна прив'язка «цифрової» культури є безумовно слабкою, що призводить до нівелювання почуттів до батьківщини. Одночасно відбувається глобальний перерозподіл індустріальної продукції, що швидкими темпами переміщає капітал та робочі місця промисловості до Азії та інших регіонів з нижчими затратами на виготовлення продукції, ніж у Європі та Сполучених Штатах.

Оптимісти, навпаки, вважають такий варіант розвитку не загрозою, а винятковою можливістю. Фінляндія належить до тих країн, які найбільше скористалися здобутками цифрової революції. Тому в її промисловості та державній владі затрачають багато ресурсів, щоб ознайомлювати робітників та всіх мешканців з новими технологіями. По суті, йдеться про спробу розвивати й посилювати технологічну ініціативу та інноваційну атмосферу, яка виникла в Фінляндії в середині 90-х років. Це забезпечило Фінляндії швидший, порівняно з іншими країнами ЄС, розвиток і тим полегшило перехід від традиційних галузей промисловості до нових професій сфери послуг. Такий розвиток був, безумовно, подібним в інших скандинавських країнах, і це підтверджувало припущення, що бум інформаційних технологій і модель «держави загального добробуту» зовсім не виключали, навпаки – сприяли одне одному.

У зв'язку з цим потрібно згадати про залежність Фінляндії від російської економіки, яка на початку XXI ст. швидко розвивалась завдяки стійкому зростанню на світовому ринку цін на нафту. Західноєвропейські та американські прогнози, зазвичай, виходили з того, що підвищення цін негативно впливає на світовий роз-

виток. У випадку Фінляндії все не так однозначно. Щораз більші нафтові прибутки Росії почали стимулювати російське споживання, і промисловість Фінляндії отримувала вигоду з цього високого попиту набагато більшу, ніж ЄС.

Європейські перспективи

На майбутнє Фінляндії значною мірою впливав розвиток самого ЄС. Більша частина (2004 – приблизно 60 %) експорту країни йшла до інших держав Європейського Союзу. Це означає, що недостатній розвиток ЄС впливав на стан Фінляндії не менше, ніж він піднімав економічний протекціонізм у перших членів ЄС і так створював нові перешкоди для функціонування Європейського Союзу. Настрої всередині ЄС були зовсім іншими 1995 року, коли Фінляндія стала членом об'єднання. Припускали, що політична та економічна інтеграція ЄС буде продовжуватись такими ж темпами, як і в першій половині 90-х років. Франція та Німеччина, передові країни ЄС, постійно підтримували голову Європейської Комісії Жака Делора в його прагненнях реалізувати положення Маастрихтського договору 1992 року, який визначав напрями інтеграції.

Найбільшого прогресу було досягнуто в економічній сфері. Маастрихтський договір містив рішення про поглиблене регулювання валютних питань аж до запровадження спільної монетарної політики із спільною валютою. На початку 1999 року одинадцять країн-членів ЄС вирішили ввести спільну валюту, і три роки по тому, 1 січня 2002 року, їхні валюти були замінені на євро та центи. Сформований панівною більшістю фінський уряд, ще від початку членства в ЄС демонстрував своє бажання брати участь у процесах, які посилювали наддержавні структури ЄС. Тому навесні 1998 року переважна більшість у парламенті ухвалила пропозицію уряду щодо участі Фінляндії в європейській монетарній реформі. Фінляндія обрала інший шлях, ніж Швеція, керівництво якої після довгого вичікування врешті поставило це питання на всенародне голосування, на якому більшість висловила своє негативне ставлення.

Відповідна різниця могла навіть виявлялись у ставленні країн до політичної інтеграції у межах ЄС. Уряд Швеції підтримував ідею розподілу сил між державами. Політику Фінляндії щодо інтеграційних процесів ЄС у 1995–2003 роках визначав доволі

незалежно прем'єр-міністр Пааво Ліппонен, який словом і ділом підтримував політично сильний та єдиний союз. Його лінія була побудована на трьох визначальних аргументах. По-перше, Фінляндія прийняла умови Маастрихтського договору. По-друге, економічна інтеграція логічно відбувалась разом із політичним узгодженням. По-третє, національним інтересом Фінляндії було утворення сильних наддержавних структур союзу, де вона мала брати участь у вирішенні питань, що визначатимуть майбутнє об'єднання. Ліппонен отримав підтримку президента країни Мартті Агтісаарі, найважливішим внеском якого в європейському контексті було успішне посередництво в закінченні війни в Косові 1999 року.

Восени 1999 року Фінляндія головувала в ЄС. Це завдання було успішно виконане, і на початку XXI ст. Фінляндія мала репутацію зразкової країни в Європейському Союзі. Запровадження спільного законодавства ЄС у Фінляндії відбувалась краще, ніж у країнах, які приєдналися до Європейського Союзу раніше. Коли велися приготування до проекту Конституції для ЄС, Фінляндія займала гнучку позицію щодо різних позицій. Такий підхід впливав із позитивного ставлення уряду до наддержавного розвитку в межах Європейського Союзу. Звичайно, ця підтримка стала менш чіткою та послідовною навесні 2003 року, коли країною почав керувати новий уряд на чолі з скептично налаштованим ставленням ЄС «центром».

Це був не єдиний і навіть не перший привід до того, що ставлення Фінляндії до ЄС поступово стало стриманішим. Упродовж перших п'яти років членства в Європейському Союзі Фінляндія відкрито виражала ентузіазм та задоволення, що виявлялось в активній співпраці із Брюсселем і Страсбургом. Для багатьох фінів членство сприймалось як остаточна ознака закінчення періоду «холодної війни». Було також очевидно, що членство сприяє розвиткові економіки країни. Тому запровадження спільної валюти відбулось без труднощів. Згодом, коли членство вже стало буденною річчю, громадська думка у Фінляндії стала критичнішою, особливо після того, як Європейський Союз постав перед новими викликами, скажімо, розширення на схід 2004 року та непрості в здійсненні конституційна реформа.

Такий розвиток подій не був несподіваним. Він нагадував ситуацію у старих країнах ЄС і цим свідчив, що ставлення фінського суспільства до членства нормалізувалось. Іншим виявом

такої тенденції було прийняття навесні 2000 року нової конституції Фінляндії, яка посилила парламентську демократію. Президент повністю втрачав свою визначальну роль у формуванні влади і відтоді мав проводити зовнішню політику країни разом з урядом. Отже, реформа означала перехід влади від президента до парламенту. Президента надалі обирали прямим народним голосуванням, тобто для отримання цієї посади довіра парламенту була не обов'язкова.

Нова конституція набула чинності 1 березня 2000 року, коли представника соціал-демократів Тар'ю Галонен було обрано президентом. Оскільки реформа відбулась одночасно з першим обранням жінки головою держави, Тар'я Галонен постала перед потребою оновити зміст посади президента. Її перемога на виборах була незначною, та кількома чіткими доповненнями до владних повноважень Галонен створила стійку основу для свого впливу на формування зовнішньої політики. Цьому сприяло те, що вона швидко здобула народну довіру, що також мало б забезпечити її переобрання на президентських виборах наприкінці зими 2006 року.

У 1995–2000 роках Галонен працювала на посаді міністра закордонних справ. Вона брала участь у формуванні нової зовнішньої політики країни, яка полягала насамперед у відмові від статусу нейтральної держави внаслідок приєднання до Європейського Союзу. Уже 1994 року активізувалася співпраця з НАТО, коли Фінляндія приєдналась до програми альянсу «Партнерство заради миру», що стало основою для тривалого узгодження дій військових сил Фінляндії та НАТО. Проте набуття повного членства вважалось недоцільним. Навесні 1995 року уряд чітко наголосив, що визначеними цілями політики безпеки є неприєднання до військових блоків та незалежна оборона, але допускалася можливість переоцінювати такий курс, за умови вагомих змін у механізмах політики безпеки в Європі. У 1997–2004 роках відбувались деякі заходи з регулювання цих зобов'язань, що продемонструвало готовність Фінляндії при потребі подати заявку на членство в НАТО.

Навесні 1999 року термін «незалежна оборона» був замінений на «достатні можливості оборони», і влітку 2004 року парламент після деяких вагань ухвалив новий текст Конституції ЄС, де країни-члени гарантували безпеку одне одного. Ці зобов'язання на практиці було важко поєднати із військовим неприєднанням,

але це зауваження вже не було таким актуальним, оскільки Фінляндія проводила дедалі ширшу й усебічну співпрацю з НАТО та військовими механізмами ЄС. Одним із цих амбітних завдань була участь у спільному для ЄС керуванні кризовими ситуаціями, за яке активно агітували Фінляндія та Швеція і яке в 2005–2006 роках почало здійснюватись у тісній співпраці з НАТО.

Проте навесні 2006 року не спостерігалось жодних виразних ознак того, що Фінляндія збирається подавати заяву на повне членство в НАТО. Вичікувальна позиція залежала не тільки від того, що переважна більшість населення Фінляндії не підтримувала ідеї членства за чинних обставин. Співпраця з НАТО відбувалося злагоджено навіть без членства і, за оцінкою багатьох провідних політиків, Фінляндія не мала потреби в гарантіях колективної системи безпеки НАТО. Крім того, відбувалось внутрішнє оновлення Атлантичного пакту, яке затримувалось і ускладнювалось тим, що його два найсильніші члени США та Велика Британія були втягнені в зatoryжні кризи в Афганістані та Іраку.

За цим також вбачалось небажання занадто швидко змінювати політичний та безпековий баланс у регіоні Балтійського моря. Історія Фінляндії дала багато прикладів того, як зміна сил у Балтійському регіоні може призвести до непередбачуваних ланцюгових реакцій і конфліктів, які в різний спосіб відобразились на країні та її населенні. Водночас історія показала, що багато з цих перерозподілів сил у політиці безпеки виявились неочікувано сприятливими для Фінляндії. Становлення Фінляндії як окремої нації та незалежної республіки не було б можливе без великих війн у Європі. Їхню позитивну розв'язку, звичайно, не можна пояснювати тільки виваженими рішеннями та готовністю до дій на національному рівні. Тоді, як і сьогодні, багато вирішальних подій відбувались цілком стихійно, як випадкові результати низки суперечливих процесів в історії.

ЛИТЕРАТУРА

Біля витоків історії

Grünthal, Riho (toim.), *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan*, Helsinki 2002.

Huurre, Matti, *9000 vuotta Suomen esihistoriaa*, Helsinki 1990.

Heikkilä, Tuomas – Lehmijoki-Gardner, Maiju, *Keskiajan kirkko. Uskonelämä muotoja läntisessä kristikunnassa*, Helsinki 2002.

Historisk tidskrift för Finland 3/1994, Tema: Medeltiden.

Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Annels, *Suomen maavielyksen historia I. Perinteisen maatalouden aika: Esihistoriasta 1870-luvulle*, Helsinki 2003.

Lehtonen, Tuomas M. S. – Joutsivo, Timo (toim.), *Suomen kulttuurihistoria I. Taivas ja maa*, Helsinki 2002.

Gallén, Jarl, *Finland i medeltidens Europa. Valda uppsatser*, Helsingfors 1998.

Зародження княжої держави

Davies, Norman, *A History of Europe*, Oxford 1996.

Gustafsson, Harald, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Lund 1997.

Jutikkala, Eino – Kaukiainen, Yrjö – Åström, Sven-Erik, *Suomen taloushistoria I. Agraarinen Suomi*, Helsinki 1980.

Karonen, Petri, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*, Helsinki 1999.

Kirby, David, *Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492–1772*, London 1990.

Larsson, Lars-Olof, *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?* Stockholm 2002.

Lehtonen, Tuomas M. S. & Joutsivo, Timo (toim.), *Suomen kulttuurihistoria I. Taivas ja maa*, Helsinki 2002.

Oakley, Stewart P., *War and Peace in the Baltic 1560–1790*, London 1992.

Могутня північна монархія

Ericson Wolke, Lars – Larsson, Göran – Villstrand, Nils Erik, *Trettioåriga kriget*, Stockholm 2005.

Englund, Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1988.

Karonen, Petri, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*, Helsinki 1999.

Klinge, Matti et al. *Kungliga akademien i Åbo 1640–1808. Helsingfors universitet 1640–1990. I. delen*, Helsingfors 1988.

Kirby, David, *Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492–1772*, London 1990.

Kujala, Antti. *Miekka ei laske leikkiä. Suomi suuressa Pohjan sodassa 1700–1714*, Helsinki 2001.

Kuvaja, Christer, *Försörjning av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721*, Åbo 1999.

Lehtonen, Tuomas M. S. & Joutsivo, Timo (toim.), *Suomen kulttuurihistoria I. Taivas ja maa*, Helsinki 2002.

Vilkuna, Kustaa J. H., *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*, Helsinki 2005.

Åström, Sven-Erik, *From Tar to Timber. Studies in Northeast European Forest Exploitation and Foreign Trade 1660–1860*, Helsinki 1988.

СТОКГОЛЬМ – САНКТ-ПЕТЕРБУРГ

Engman, Max, *Pietarin suomalaiset*, Juva 2004.

Jutikkala, Eino – Kaukiainen, Yrjö – Åström, Sven-Erik, *Suomen taloushistoria I: Agraarinen Suomi*, Helsinki 1980.

Jutikkala, Eino, *Kuolemalla on aina syynsä. Maitilan väestöhistorian ääriiviivoja*, Helsinki 1994.

Karonen, Petri, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*, Helsinki 1999.

Kirby, David, *Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492–1772*, London 1990.

Klinge, Matti, *Runebergs två fosterland*, Borgå 1983.

Knapas, Rainer – Forsgård, Nils Erik (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 2. Tunne ja tieto*, Helsinki 2002.

Odelberg, Wilhelm, *Viceamiral Carl Olof Cronstedt. Levnadsteckning och tidsskildring*, Stockholm 1954.

Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, Stockholm – Helsingfors 2003.

- Suolahti, Gunnar, *Elämää Suomessa 1700-luvulla*, Jyväskylä 1991.
- Wolff, Charlotta, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Helsingfors – Stockholm 2005.
- Aström, Sven-Erik, *From Tar to Timber. Studies in Northeast European Forest Exploitation and Foreign Trade 1660–1860*, Helsinki 1988.

Pax Russica

- Engman, Max, *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890*, Stockholm 2000.
- Engman, Max, *Pietarin suomalaiset*, Juva 2004.
- Haapala, Pertti, *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*, Helsinki 1986.
- Haapala, Pertti (toim.), *Talous. valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*, Tampere 1992.
- Jalava, Marja, *J. V. Snellman. Mies ja suurmies*, Helsinki 2006.
- Jussila, Osmo, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*, Helsinki 2004.
- Klinge, Matti, *Keisarin Suomi*, Helsinki 1997.
- Knäpas, Rainer – Forsgård, Nils Erik (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 2. Tunne ja tieto*, Helsinki 2002.
- Luntinen, Pertti, *The Imperial Russian Army and Navy in Finland 1808–1918*, Helsinki 1997.
- Schauman, August, *Från sex årtionden i Finland. Förra delen*, Helsingfors 1922.
- Wrede, Johan, *Världen enligt Runeberg. En biografisk och idéhistorisk studie*, Helsingfors 2005.
- Åström, Sven-Erik, *Samhällsplanering och regionbildning i kejsartidens Helsingfors. Studier i stadens inre differentiering 1810–1910*, Helsingfors 1957.

Розширення автономії

- Ahvenainen, Jorma (toim.), *Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi*, Helsinki 1982.
- Alapuro, Risto, *Suomen älymystö Venäjän varjossa*, Helsinki 1997.
- Bayly, C. A., *The Birth of the Modern World 1780–1914*, Oxford 2004.
- Hietala, Marjatta, *Services and Urbanization at the Turn of the Century*, Helsinki 1987.
- Liikanen, Ilkka, *Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty*, Helsinki 1995.

Kervanto-Nevanlinna, Anja – Kolbe, Laura (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 3. Oma maa ja maailma*, Helsinki 2003.

Konttinen, Riitta, *Sammon takajat. Nuoren Suomen taiteilijat ja suomalaisuuden kuvat*, Helsinki 2001.

Kuisma, Markku, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1610–1920*, Helsinki 1993.

Kujala, Antti, *Venäjän hallitus ja Suomen työväenliike 1899–1905*, Helsinki 1996.

Ollila, Anne, *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa*, Helsinki 1998.

Polvinen, Tuomo, *Valtakunta ja rajamaa. N. I. Bobrikov Suomen kenraalikuvernöörinä 1898–1904*, Helsinki 1984.

Suomen keskushallinnon historia 1809–1996, Helsinki 1996.

Боротьба за незалежність

Alapuro, Risto, *State and Revolution in Finland*, Berkeley 1988.

Ahvenainen, Jorma (toim.), *Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi*, Helsinki 1982.

Charmley, John, *Churchill. The End of Glory*, London 1993.

Hobsbawm, Eric, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*, London 1994.

Jalonen, Olli, *Kansa kulttuurin virroissa. Tuontikulttuurin suuntia ja sisältöjä Suomessa itsenäisyyden aikana*, Helsinki 1985.

Jokisipilä, Markku, *Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin-Ribbentropin-sopimus*, Helsinki 2004.

Kettunen, Pauli, *Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918–1930*, Helsinki 1986.

Lackman, Matti, *Suomen vai Saksan puolesta? Jäädriiliikkeen ja jäädrripataljoonan 27ⁿ (1915–1918) synty, luonne, mielialojen vaihteluita ja sisäisiä kriisejä*, Helsinki 2000.

Lähtenmäki, Maria, *Mahdollisuuksien aika. Työdisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–1930-lukujen Suomessa*, Helsinki 1995.

Manninen, Ohto (päätoim.), *Itsenäistymisen vuodet I-III*, Helsinki 1992–1993.

Saarikangas, Kirsi – Mäenpää, Pasi – Sarantola-Weiss, Minna (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 4. Koti, kylä, kaupunki*, Helsinki 2004.

Screen, J. E. O., *Mannerheim*, Helsinki 2001.

Soikkanen, Timo, *Kansallinen eheytyminen – myytti vai todellisuus? Ulko- ja sisäpolitiikan linjat ja vuorovaikutus 1933–1939*, Turku 1983.

Suomen keskushallinnon historia 1809–1996, Helsinki 1996.

Turtola, Martti, Heinrichs, Erik, *Mannerheimin ja Paasikiven kenraali*, Helsinki 1988.

Добробут і нейтралітет

Ahvenainen, Jorma (toim.), *Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi*, Helsinki 1982.

Alasuutari, Pertti, *Toinen tasavalta. Suomi 1946–1994*, Tampere 1996.

Hurri, Merja, *Kulttuuriosasto. Symboliset taistelut, sukupolvi- ja sukupuolitaistelut ja sainsvapaus viiden pääkaupunkilehden toimituksissa 1945–1980*, Tampere 1993.

Vihavainen, Timo, *Kansakunta rähmällään. Suomettumisen lyhyt historia*, Helsinki 1991.

Kallenautio, Jorma, *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopoliittikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan Unionin jäsenyyteen 1995*, Helsinki 2005.

Karisto, Antti – Takala, Pentti – Haapola, Ilkka, *Matkalla nykyaikaan. Elintason elämäntavan ja sosiaalipoliittikan muutos Suomessa*, Helsinki 1998.

Meinander, Henrik, *Tasavallan tiellä. Suomi kansalaissodasta 2000-luvulle*, Espoo 1999.

Peltonen, Matti (toim.), *Rillumarei ja valistus. Kulttuurikahakoita 1950-luvun Suomessa*, Helsinki 1996.

Rentola, Kimmo, *Niin kylmää että polttaa. Kommunistit, Kekkonen ja Kreaml 1947–1958*, Helsinki 1997.

Saarikangas, Kirsi – Mäenpää, Pasi – Sarantola-Weiss, Minna (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 4. Koti, kylä, kaupunki*, Helsinki 2004.

Salokangas, Raimo, *Aikansa oloinen. Yleisradion historia 2: 1949–1996*, Helsinki 1996.

Suomi, Juhani, *Liennytyksen akanvirrassa. Urho Kekkonen 1972–1976*, Helsinki 1998.

Фінляндія і Європа

Himanen, Pekka (toim.), *Globaali tietoyhteiskunta. Kehityssuuntia Pii-laaksosta Singaporeen*, Helsinki 2004.

Huldt, Bo et al (eds.), *Finnish and Swedish Security. Comparing National Policies*, Stockholm 2001.

Häikiö, Martti, *Globalisaatio, telekommunikaation maailmanvalloitus 1992–2000. Nokia Oyj:n historia 3*, Helsinki 2001.

Hämäläinen, Unto, *Lännetymisen lyhyt historia*, Porvoo 1998.

Karisto, Antti – Takala, Pentti – Haapola, Ilkka, *Matkalla nykyaikaan. Elintason elämäntavan ja sosiaalipolitiikan muutos Suomessa*, Helsinki 1998.

Kiander, Jaakko – Vartia, Pentti, *Suuri lama. Suomen 1990-luvun kriisi ja talouspoliittinen keskustelu*, Helsinki 1998.

Liikanen, Erkki, *Brysselin päiväkirjat 1990–1994*, Helsinki 1995.

Lipponen, Paavo, *Kohti Eurooppaa*, Helsinki 2001.

Meinander, Henrik, *Tasavallan tiellä. Suomi kansalaissodasta 2000-luvulle*, Espoo 1999.

Salokangas, Raimo, *Aikansa oloinen. Yleisradion historia 2: 1949–1996*, Helsinki 1996.

Науково-популярне видання

Генрик Мейнандер
ІСТОРІЯ ФІНЛЯНДІЇ

Лінії, структури, переломні моменти

Видавець *Василь Гутковський*
Головний редактор *Божена Іваницька*
Літературний редактор *Мирослава Прихода*
Комп'ютерна верстка *Ярини Черкас*
Директор з виробництва *Андрій Василик*

Здано на складання 20. 10. 2009.
Підписано до друку 06. 11. 2009.
Формат 60х90/16. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 13,5. Обл.-вид. арк. 14,9.
Наклад 1000 прим.
Замовлення № 249.

Літературна агенція «ПІРАМІДА»
Україна, 79006, а/с 10989
м. Львів, вул. Промислова, 45.
тел./факс: (032) 242-31-31
E-mail: pyramidabook@ukr.net
www.pyramidabook.com

Надруковано з готових діапозитивів у друкарні ЛА «ПІРАМІДА»,
свідоцтво державного реєстру: серія ДК №356 від 12.03.2001 р.

М 45 Генрик Мейнандер. Історія Фінляндії: Лінії, структури, переломні моменти / Переклала зі швед. Наталя Іваничук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – 216 с.

Праця відомого фінського вченого Генрика Мейнандера «Історія Фінляндії» завоювала популярність не лише на його батьківщині, а й в багатьох країнах Європи. Нарешті виходить і українською у перекладі Наталі Іваничук. В «Історії Фінляндії» український читач знайде чимало подій, споріднених з рідною історією.

ISBN 978-966-441-143-8

ББК 63.3(0)

Історія Фінляндії

*Лінії, структури,
переломні моменти*

